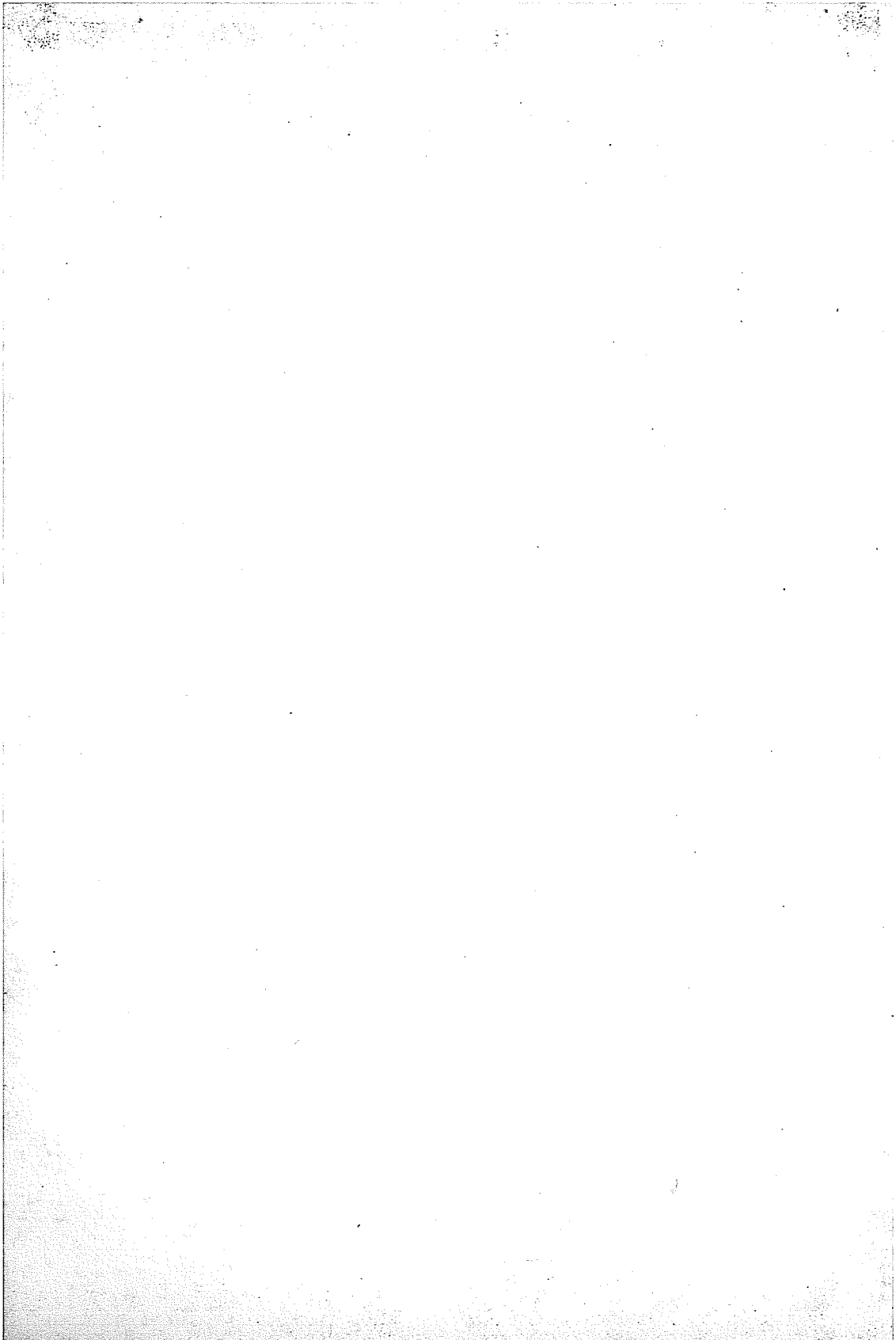
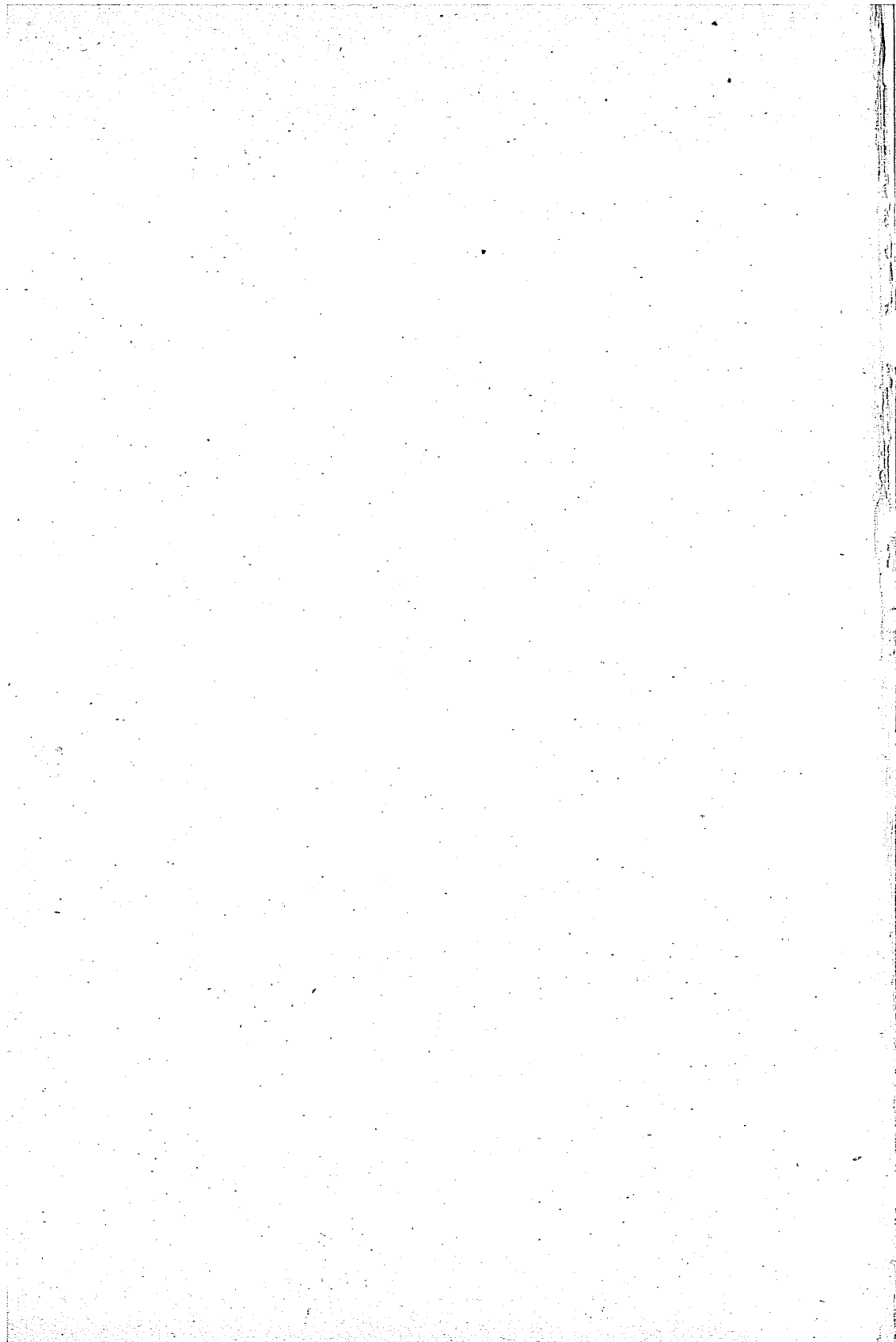

تورکوی ہولاق قادیری

نورگوچى بولان قادىرى

برنجى قىسىم

التى ئىشورىيات ادارەسىنىڭ تارىخ - جغرافىە تور ئومى
طەرەفەيدىن تيارلىنىپ مەتبەئەگە بېرىلدى.

چىن جىمىو رىتى نىڭ 37- يىلى بىرىنچى نۇسخا

گۈرۈش سۆز

مەن بۇ قىسقاچە **يۈرت تارىخىنى مەيداندا** **مىن ھىزىمەت** مەننىڭ مەننىڭ « شەرقى تۈركىستان تارىخى » غا ئاساسلىنىپ ئۆزۈمنىڭ ئۈگۈنۈپ تاپقان نەتىجەلەردىن پايدىلىنىپ تۈزەپ چىقىم. ئىچىدە تولۇق بولمىغان ياكى كامچىلىك ئورۇنلىرى بار بولسا، كۆرسۈتۈپ بەرسە، 2- قېتىم يازىلىدىغان تارىختا ياخشى بىر ئاساس بولۇپ قالغۇدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ تارىخ **حەقىقەت**، كۆپرەك ئۆزۈم ئۆش كۆرسەتمە، كۆرۈنۈشى سورايمىن.

1. باب: باشلانغۇچ تارىخ

كۈرۈش سوز

يۇرتىمىز (ئۆلكەمىز) جوڭگو توپراغىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا ۋە ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئۈرۈمچىسىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىي تەرەپى غەربىي تۈركىستان، شىمالىي تاشقى ماڭغولىيە، شەرقىي گانسۇ، جەنۇبىي پامىر تاغلىرى بىلەن چېگرا لايىق. يۇرتىمىزنىڭ دەپلۇت تەرەپىدىن قوللىنىلغان اسمى شىڭ جاڭ بولۇپ، تارىخىي ەللى اسمى شەرقىي تۈركىستاندۇر.

قارا شىۋو تارىخ

بۇ ياشاپ تۇرغان يەر شىۋو، قۇبۇشدىن ئايرىلىپ توشۇپ، اون گامز خالىدىن ئۈزگۈرۈپ، تاشقى پۈستى قاتىب، سۈ، ئۈسۈم، لۈك، ھايوانان پىدا بولۇپ بوگونكى يەر خالىغا كەلگەنىگە قەدەر چەمبەون مېلىئارد يىللەر ئۆتكەنى. نامەلۇم بولسىمۇ، امما يەر ئۈسۈم تىدە جانلىق ھيات باشلانغانغا 500 مېلىيون يىل بولغاندۇر دەپ گمان قىلىنىدۇ.

تارىخچىلەر يەر يۈزىدە امچەكلىك ھايوانلەر پىدا بولغانغا 4 مېلىيون يىل، ماگارا دەۋرى باشلانغانغا 50 مىڭ يىل، تۈركلەرنىڭ اوزۇنا يۇرتىدىن كوچۇش دەۋرىنىڭ باشلانغانغا 20 مىڭ يىل بولغاندۇر دەپ ھەر مەكەن. بۇ دەۋرنى تارىخنىڭ قارا شىۋو نامەسىمۇ دەۋرى دەپ ئەيتىمىز.

عمۇھى تۈركلەر

قىدىمقى تۈركلەرنىڭ انايۇرتى اورتا ئاسىيا بولۇپ، تۈركلەر شەرقىي قىرغان تاغلىرى، سىرغ دەريا، شىمالىي سىبىرىيە، غەربىي قارا دېڭىز، جەنۇبىي تىبەت، شىمالىي ھىندىستانغا قەدەر بولغان توپراقى

ايچىدە ياشاپ كەلگەن. ئۇ زامانلاردا بو جايلەر خاھرى قىبەك قور غاچچىلىق چول بولماي يامغور يىغىن كوپ، اچكى دەريا، كوللەر جى، كولزارلىق برجاي ايندى. كىيىنكى زامانلاردا قور غاچچىلىق دەورى باشلانيب بو جايلەر چوللو كىكە ئايلاندى. ياۋروپادا مونىـ دان 7000 يىل بورون آياغداشقان يونما تاش دەورى يور تىمزا موندان 12مىڭ يىل بورون تمام بولغان.

دونيادا ھەنەيت

دونيادا ھەنەيت باشلانغان جاي 5 گە بولونودو. ميلاددان 5000 يىل بورون ھەنەيت باشلانغان جاي اورتا ئاسيا، ميزوفونامە، مصر، ميلاددان 5000 يىل بوروندىن باشلاپ ھەنەيت باشلانغان جاي چىن، ھىندىستان، ھىندى چىن، يونان، تور كىيە، ميلاددان 2000 يىل بوروندىن باشلاپ ھەنەيت باشلانغان جاي ايران، ايتالىيە، ميلاددان 500 يىل بوروندىن باشلاپ ھەنەيت باشلانغان جاي رومانىيە، فرانسىيە، انگىليە، اسپانىيە، شىمالى ئافرىقا، ميلاددان 500 يىل كىيىن ھەنەيت باشلانغان جاي عربىستان، گرمانىيە، كافكاز، ئوندىن سوڭ ھەنەيت باشلانغان جايلەر، روسىيە، ياپونىيە، ئامرىقا، و ھىشقالەر دور. مئا بونىڭدىن قارىغاندا، دونيادا ھەنەيتتىڭ بورون بىزنىڭ يورتىدىن باشلانغانلىقى معلوم.

تاشدىن قورال ياساش دەورى

ئاداملەر دونيادا پيدا بولوپ، انسانلىق تورموشقا كوچوشدىن بورون تاغ-تاشلەر ئاراسىدا يرتقوچ ھايوانلەرغا ئوخشاش كىيىم كەيىمە ياشىغان ايندى. ئادەملەر ئاستا-ئاستا ترەققى قىلىپ، ھايوانلەر دىن فرق قىلغاندىن كىيىن تاغ غارلىرىدا اوى ياساشنى، تاشدىن قورال ياساپ يرتقوچ ھايوانلەر دىن ئوزىنى ساقلاشنى بىلىگەن، كىيىن بارىپ انسانلەر تاشنى سىلغىداپ تورلى قورال ياساشنى بوگەندى.

چاروا چىلىق دەۋرى

بۇرۇن آدەملەر ھايۋانلەر بىلەن ارىلاشۇپ پۇرۇپ، كۈچى يەنە كەڭلىرىنى تۈتۈپ خام يەپ كۈن كۈچۈرگەن بولسىمۇ، كىيىن جىمەت بولۇپ ياشاش ھالىغا كەلگەندە، تۇتقان ھايۋانلەردىن آر تىپ قالغانلىرىنى ئۈگۈتۈپ باقىپ ساقلاش يولى بىلەن چارۋاچىلىق دەۋرىنى باشلىدى. بۇ دەۋردە انسانلەر تۇپ-تۇپ بولۇشۇپ يۈرۈش ھايۋانلەرنى تۈتۈپ باقىپ اۋى ھايۋانلىرىغا آيلاندۇردى.

باغچىلىق - دېھقانچىلىق دەۋرى

ئادەملەر بۇرۇن ھايۋانلەرنى تۈتۈپ يىگەندىن باشقا ياۋايى ئۆستۈپ چىققان ئورمان مېۋىلەرنى ئوزۇق قىلىپ يىگەن. كىيىنكى ۋاقىتلەردا يالغۇز باققان چارۋا مال بىلەن جان ساقلاشنىڭ قىيىنچىلىقىنى بىلىپ، ياۋايى مېۋىلەرنى ئۆزلۈرى ئۆستۈرۈپ اۋزلىرى پۇشۇرۇپ يەيدىغان بولدى. بۇنىڭ سىرتىدا دانلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆزۈك بولۇدىغانلىرىدىن فايدىلاندى. مۇنا شۇندىن كىيىن باغچىلىق دېھقانچىلىق باشلاندى.

تۈركلەرنىڭ كۈچۈش دەۋرى

اۋرۇتا ئاسىيا بۇرۇن اۋت-چۈپلۈك انسان ياشاشقا بەك قۇلاي بىر جاي بولغان بولسىمۇ، كىيىنكى زامانلەردىكى قۇرغاقچىلىق نەتىجەسىدە ۋە اۋرۇتا ئاسىيا كۈپۈيۈپ، تۈرمۈشنىڭ قىيىنچىلىق دەۋرى باشلانغاندا، اۋرۇتا ئاسىيادا بولغان تۈركلەر ئابداجايلەر ئاستىدىن اطرافقا كۈچۈشكە باشلىدى. بۇ كۈچۈش مۇنداق 20 مىڭ يىلدىن بۇرۇن باشلانغان. تۈرك پان، آلتىن اۋرۇقىدىن كۈچكەنلەر شىرقا بۇرۇن سىزغ دەريا، كۈك دەريا اۋرۇقىسى ۋە شىمالى چىن غا قىيىنچىلىق بايلىرىغا بارىپ ئۈرۈنلەشكەن، بۇ مۇنداق 7 مىڭ يىل بۇرۇن بولغان.

دوبدان چقمانلارنىڭ بىر قىسمى ھىندىچىن، تىبەت گە بارىپ ئورۇنلاشقان. تەكلى مەكان قەشقەردىن چقانلار ھىندىستاننىڭ آباد جايلارىغا كوچۇپ باردى. ايمىل بىلەن قاشىدىن كوچكەنلەر اورال تاغلىرىدىن ارىتوب ياۋروپاغاچە كوچۇپ باردى. خارىزم اطرافىدىن كوچكەنلەر ياۋروپا، آفرىقاغا قەدەر تارالغۇپ كەتتى. بۇ 4 تەرەفكە كوچكەن ئوركلەر ھەربىر بارغان جايلاردا، مايمونغا ئوخشاش پاشاۋاتقان ياۋايى انسانلارغا مەنەت اوگەتتى.

كوچۇش دەۋرىدىكى كىيىنگى يۇرت

عمومىي كوچۇش دەۋرىدىن كىيىن يۇرتىمىزدا كوچمىي قالغان بىر سو بويلىرى، آباد جايلارغا توپلۇشۇپ، كچىك-كچىك دەۋلەتلەرنى مەيدانغا كەلتىدى. تارىخچىلار شۇ ۋاقىتتا دايالغوز شىرقى ئوركىستاندا ۋە مەستقل دەۋلەت بولغان دەۋىدا تىلىۋ. بۇ دەۋىدا مەستقل دەۋلەت بىر قانچە زامانلار ياشىغاندىن كىيىن چەتئەلدىن كىلىپ تۇردىغان دوشمەنلەردىن ھەمان اوزىنى ساقلاپ تۇرماق ئۇچۇن ئوز ئارا اتتفاق بولماققا مەجبۇر بولدى. اڭ بۇرون غەرب قىسىمىدىكى 10 دەۋلەت بىرلىشىپ بىرلىككە كەلتىدى. ئورتادان ال ايلتۇر دىگەن عنوان بىلەن بىر آدەمنى خان سايلىدى. شۇندىن كىيىن شىرقىدىكىلەر ھەم بىرلىشىپ ئانگىگول دىگەن عنوان بىلەن بىر ئادەمى خانلىققا سايلىدى. بۇلارنىڭ بىرىگە 10 اويغۇر دەۋلىتى، يەنە بىرگە 9 اويغۇر دەۋلىتى دىگەن نام بىرىلدى. ئويغۇر دىگەن سوز كۆمەنە تۇركچە سوزدە اتتفاق، اويوشماق، بىرلىشمەك دىگەن سوز تۇر. بۇ ۋاقىت موندان 6700 يىل بۇرون بولغان.

قارا خان دەۋلىتى

بۇ 10 اويغۇر، 9 اويغۇر دەۋلىتلىرى بىر قانچە يوز يىللار ياشىماقچى كىيىن بۇ ايكى دەۋلەت بىرلىشىدى. پاي تۇخت شەھرى قەشقەر بولۇپ بۇ دەۋلەتكە قاراخان دەۋلىتى دىگەن نام بىرىلدى. بۇ قاراخان دەۋلىتى كوچۇلۇنۇپ شىرقى تۇركىستان توپراغىنىڭ سرتىدا

بولغان قەبىلەلەرنى اوز اطاعت استىغا ئېلىپ توپراغىنى كىچىكەيتەدى. قاراخان دەۋاتىنىڭ چىگارسى غەربىي ئامو دەريا، خىزر دېڭىزى شىمالى سىبىرىيە، شىرقى قىرخان تاغلىرى، جەنۇبى سىرغ دەريا قاراڭغۇ تاغلىرى بىلەن چىگارالاندى.

بۇ ۋاقىتتا شىرقىدە چىن دەۋلىتى، غەربدە ايران دەۋلىتى قورۇغان بولۇپ، قاراخان كۆپ ۋاقىت بولەر بىلەن سوقۇش قىلدى ۋە قاخان دەۋرىدە مىلادىدىن 550 يىل بورون ايران پادىشاسى خىسر بىلەن سوقۇش قىلدى. ايرانلىقلەر بوقاخانىنى اولتورۇپ خارىزم سوغۇقنى اشغال قىلدى. كىيىن ساقا تۈركلىرىنىڭ غەيرەتى بىلەر ايرانلىقلار يېڭىلىپ قاراخان دەۋلىتىگە اطاعت قىلدى.

قاراخان دەۋلىتىنىڭ ئاخىرقى زامانىلىرىدا، يونان پادىشاسى سېكىندىر دۇنياغا ھۇجۇم باشلاپ، عىسكىرلىرى غەربىي تۈركىستاندىن ئوتۇپ قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، يۈرتىمىزدان چىققان اويغۇر عىسكىرلىرى بىتون دۇنيانى يەشگەن اسكىندىرنىڭ يېڭىلىپ عىسكىرلىرىنى تار-مار كەلتۈرۈپ، ئالتۇن قان مېدانىدا زور شۆھەرەت قازاندى.

قاراخان دەۋلىتىنىڭ غەربىي قىسمى

قاراخان دەۋلىتى زەعبلاشقان دەۋرلەردە، اچكى اتتەفاقسىزلىق توغۇلۇپ، باش-باشتاقلق حىكوم سوردى. چىن چىگارسىدا ياشاۋاتقان ياۋچى تۈركلىرى، ئىلىدا ياشاۋاتقان اوسونلار خىزر دېڭىزى بويىدا ياشاۋاتقان ساقالى قاراخان دەۋلىتىدىن ايرىلىپ كەتتى. اچكى طرەفدىن قوجو، كىنگىت (قارا شەھەر) اوچ (ئاقسۇ) كوچار، خوتەن، چرىچىلەر ھەم ئايرىم-ئايرىم دەۋلىت بولۇپ تالاندى. شۇنداق قىلىپ قاراخان دەۋلىتى پارچالىنىپ يىقىلدى. اوششاق پارچە دەۋلىتلەر مېدانغا كەلدى. يالغوز شىرقى تۈركىستان توپراغى اچقىدە 50 گە قەدەر پارچە دەۋلىت قورۇلدى.

تۈركلەرنىڭ كۈھنە يازۇلىرى

كو چۈش دەۋرىدىن بۇرۇن تۈركلەردە خىت يازۇ بارلىقى مەلۇم،
امما او خىتلارنىڭ شەكلى سۈرەتلىك بولغان، تۈركلەر يازۇ
سى بىر قانچە، تۈردىن ئۈزگۈرۈپ رەسمى يازۇ شەكلىگە كىرىپ
عموم تۈركلەر تەرەپىدىن قەبۇل قىلىنغانى 2 تۈرلىك دور، بىرى اورخون
يازۇسى، يەنى اۋىغور يازۇسى ھىم دىيىلىدۇ، يەنە بىرىسى سوغوت
يازۇسى، بو يازۇ غەربى تۈركىستاندا اجاد بولغان، 7- عصرغىچە
كوپچولك تۈركلەر تەرەپىدىن قوللانىلغان الفبا اورخون الفباسى
دور، تۈركلەر اوزلىرىنىڭ كۈھنە يازۇسىنى كو چۈب بارغان جايلىرى
دىكى خلىق ئاراسىغا ھىم ياپتى، بوگونكى دۇنيادا كو پچ-ولك
ملىكتلەر تەرەپىدىن قەبۇل قىلىنغان لاتىن يازۇسىنىڭ اورخون يازۇسى
دىن اولگە ئالغانلىقى مەلۇم، لاتىن الفباسىنىڭ كو بى حرفى اورم
خون حرفىدىن عبارەت، سوغوت يازۇسىدىن مانچولر، مانغوللر
اوزلىرىگە يازۇ اشلەپ چىققانلىقى مەلۇم.
تۈركلەر اسلام دىنىنى قەبۇل قىلىپ غەرب يازۇسىغا كو چىكەنە
گە قەدەر بو اورخون، سوغوت يازۇسىنى اشلەتكەن 8- عصردىن
باشلاپ 20- عصرغە قەدەر تۈركلەر غەرب يازۇسىنى اشلەتتى، بو
گونكى تۈركلەر 3 تۈرلى يازۇ قوللانماقتا، تۈركمە تۈركلىرى
لاتىن الفباسى، غەربى تۈركىستان تۈركلىرى روس الفباسى،
شەرقى تۈركىستان تۈركلىرى غەرب الفباسى قوللانماقتا.

ھون تۈركلىرى دەۋرى

تۈركىستاندىن شەمالى چىن، اورخون دەرياسى، اول تاغلىرى —
كو چۈب بارىپ ياشىغان تۈركلەرنىڭ اچىدىن ھون دىگەن بىر
تۈپلە مىلاددىن 1500 يىل بۇرۇن شو جايلاردا بىر دەۋلت ھورىدۇ،
بو دەۋلت قورغان ھونلر بىلەن چىن خلىقى اورتاسىدا اوزون مدت
سوقۇش داۋام قىلدى، چىن خلىقى اوزىنى ھونلارنىڭ ھجومىدىن
ساقلاپ قالماق ئۈچۈن چىنسى خوالك دىگەن خاننىڭ يەنە كىچىكلىكىدىن

سەن خەي گۈەندىن جايى گۈەنگە قەدەر (300) كىلومېتىر اوزونلو
 قما سىدچىن ناملىق سېپىل سوقودو. بۇ سېپىل ئۈستىدە بىر يىر
 مىليون ئادەم ساقچىلىق قىلدى. ھون حىكۈمەتنىڭ نامى تىكرى قوز
 بولۇپ مشھور پادىشاسى تۇمان خان ايدى. بوخان مەبلاددىن 209 يىل
 بوزون سىدچىن دىن اوتۇپ شەنسى، سەنشىلرنى اشغال قىلدى.
 تۇمان خاندىن سوڭ اوغلى مەتەخان غەربدىكى بارلىق تۈرك قەب
 لەلرنى اوزىگە اطاعت قىلوردى. يالغوز مانجورىيەدە باشاواتقان
 تۈركلەردىن سىيانپى، وو-ھوان، تۇپا، جوجان، ياگوجان قەبىلە
 لرى اطاعت قىلدى. بولرنى ماڭغول ئارىغىدا تاتار دەپ ئاتا
 يدۇ. ھونلارنىڭ غەربى خىزىر دىكىزى، ايتىل دەرياسىغا قەدەر كىرگەيد
 ى. شىرقى تۈركىستاندىكى پارچە خانلىقلار ھونلارنىڭ اطاعتىنى
 ئاستىدا بولدى. ھون دەۋلىتى كوچانلارغا زاماندا مە خانغاوغوز
 خان دىگەن نام بېرىلدى. بىتون چىن خانى ھونلارنىڭ اطاعتىنى
 ئاستىدا كىرگەندە، اوغوزخان چىن پادىشاسىنىڭ قىزىنى ئوي قىلىپ ئېلىپ
 اورقادا دوستلوق قىلدى.

جاڭ چۈەن

چىن خلقى ھونلارنى اچكى طرەفدىن عاجزلاتماق اوچۇن
 جاڭ چۈەن دىگەن آدەمنى سىباحەتچى نام بىلەن ھونلارغا چىگە كىرگۈزىدۇ.
 جاڭ چۈەن قارا قورومدا 10 يىل قاماقدا ياتىدۇ. بوندىن چىقىپ ايلى
 غا بارىپ، اوسونلارنى ھون اطاعتىگە قارشى عصيان قىلماققا
 ۋەت قىلدى. اوسونلار استقلال اعلان قىلىپ عصيان كۈتەرگەن
 بولسىمۇ، ھون عىسكەرلىرى كىلىپ باستۇرۇپ آلدى. جاڭ چۈەن
 فرغانە، سەرقەند، اوگوز قاتارلىق جايلارغا بارىپ اوز يۈرتىغا
 ئاپىت كەلدى.

ھون دەۋلىتى نىڭ عاقىبىتى

مىلادىدىن 40 يىل بوزون ھون شەھزادىلىرىدىن چىچى خان، خوجا نى خانلار اورئاسىدا ھۆكۈمەت قىلالىشىپ سوتۇرشى چىقىدى. يېڭىلىگەن چىچى خان اوز تابىعەسى باھەن غەربكە قاچىپ تۇڭرى تۇغى نىڭ شىمالىدا سوغۇت قوشۇلۇپ بىر دەۋلەت قوردى. خوجا نىسى خان. اچكى مانغولىيە، شەنسى، سەنسى، گەنسۇ اولىكەلىرىنى يېڭىلەپ بىر دەۋلەت قوردى. بونىڭغا جىنۇبى ھون، اولىقىغا شىمالى ھون دەپ نام بېرىلدى.

شىمالى ھون تېز قورەنلەندى. بونىڭغا قارشى مېلادى 70- يىلى چىن، جىنۇبى ھون، سىمانپى، ھو-آن لىر بىرلىشىپ شىمالى ھونغا ھجوم باشلايدى. شىمالى ھون دەۋلىتى يېڭىلىپ اولان تاغلىرىدىن اوتتوب خزر دىڭىزى، اورال تاغلىرىغا كوچۇپ كەتلى. (كىيىن بولار ياۋرو پادا غەربى ھون دەۋلىتىنى قورغان.) شىمالى ھون يېقىلغاندىن سوڭ، جىنۇبى ھون 280 يىل چىن ھىمايەسىدە قالىپ، كىيىن ئىسيان كوتۇرۇپ بىتون چىن گە ھاكىم بولدى. مېلادى 352- يىلى توپا تۇركلار جىنۇبى ھوننى يوقاتتى.

ئاسىادا 2000 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ھون دەۋلىتى يېقىلدى.

چىن عىسكىرلىرىنىڭ بىرنچى قېتىم بو يورت

قا چىقىشى

ھون دەۋرىدە مېلادىدىن 40 يىل بورون چىن دان چاڭ-كى آتلىق ۱۰۰م عىسكىر باشلاپ شىرقى تۇركىستاننى اشغال قىلىپ 49 يىل ھۆكۈم سۈردى. مېلادى نىڭ 73- يىلى شىمالى ھون يېقىلغاندا، چىن دان بەن-چاۋ يېڭەن آدەم عىسكىر باشلاپ چىقۇپ دەستلەپ باركول، قىمۇل، قو-ھوننى اشغال قىلدى. اولدىن سوڭ چىن، خوتەن، ياركەند، قەشقەر، اوچ خانلىقلىرىنى اشغال قىلدى. كوچار خانى كىسون خان كىگەت (قراشور) اوسوز، سوغۇت خانلىرىدىن ياردەم ئېلىپ قانتوق ئىشلىق كۆرسۈتۈپ بەنچاۋنى قەشقەردىن چىكەلپوردى. مېلادى

90- يىلى باختر، مىندىستاندىن ياۋچى تور كىلىرى كىتاب قەشقەر دەۋرى بەنچاۋغا ھىجوم قىلىپ اوزلىرى يىنگىلىدى. مىلادى 150- يىلى قوشخار دەۋلىتى نىڭ باشلىغى كانىشكاي باختردىن ئىچىق شىرقى تور كىستانغا ھىجوم قىلىپ بەنچاۋنىڭ قوۋەتىنى چىقارمى. شىرقى تور كىستاندا يەنە پارچە دەۋلىتلەر مېدانغا كەلدى. مانجورىيەدە باش كوتور گەن سىيا ۋى تور كىلىرى شىمالى ھون توپراغىنى اشغال قىلىپ اوتۇر مىلادى 840- يىلى بىتون شىرقى تور كىستاننى باسىپ ئالدى.

توپا، جوجان، نىقىل دەۋرى

سىيانپى دەۋلىتى يىقىلغاندىن كىيىن باش كوتور گەن توپاۋور كىلىرى قىرخان تاغ نىڭ شىمالى، شىرقى موڭغولىستان، شەنشى، خۇنەن، گانسو قاتارلىق جايلاردا دەۋلىت ئورۇپ مىلادى 447- يىلى شىرقى تور كىستاننى اشغال قىلدى.

مانجورىيەدە ئاتار ئاتى بىلەن مەشھور بولغان تور كىلەر مىلادى 310- يىلى بىر كىچىك دەۋلىت قورۇپ غىربىكە يۈرۈش قىلىپ، 460- يىلى شىرقى تور كىستاننى توپا توروكلىرى قولدىن ئارتىپ ئالدى.

سىيانچىن نىڭ شىمالىدا ياشىغان نىقىل تور كىلىرى مىلادى 464- يىلى يۈرتىنى تاشلاپ غىربىكە كۆچۈپ ھازىرقى بىدخشاندا نىقىل شىھرىنى مەركەز قىلىپ بىر دەۋلىت قوردى. مىلادى 480- يىلى ئافغانىستان، غىربى، شىرقى تور كىستان، پىنجاب، كىشمىرنى اشغال قىلدى. شىرقى تور كىستان 500 يىل قەدەر نىقىل دەۋلىتىنىڭ اطاعتىدە بولدى.

كۆك تور كى دەۋلىتى

ھون دەۋلىتى يىقىلغاندىن كىيىن بىر قىسىم تور كىلەر ئالتاي تاغى نىڭ اوتتەك تىرىس جەلگەسىغا بارىپ اورۇنلۇشۇپ 400 يىل ياشاغاندىن سوڭ بۇ جەلگەدە تىمور كىشى قىلىپ، تىمور سىناعتىنى تەرەققىي قىلدۇردى. بولاردىن بومىن خان دىگەن آدمە مىلادى ۵۰۴- يىلى چىنچانلارغا قارشى قىسىپان كوتورۇپ اوتۇرۇپ مەركەز قىلىپ كۆك

تۈرك دەۋلىتى دەپ بىر دەۋلەت قۇردى. كۆك تۈركلەر 555- يىلى بىچۈن تۈركىستاننى اوزىگە اطاعت قىلىۋردى. كۆك تۈرك دەۋلىتى ايككى پارچەگە بۆلۈنۈپ تالانىنى مەركەز قىلغان غەربى كۆك تۈرككە ايهستەمى خان (بومىن خاننىڭ ئىسمى) ادارەسىگە، شەرقى كۆك تۈرك بومىن خان (لقبى ال خان) نىڭ ادارەسىگە بۆلدى. مىلادى ۵۴۵- يىلى كۆك تۈركلەر ايران پادىشاھى نوشىرۋان بىلەن بىرلىشەپ ئىقىل دەۋلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ اونىڭ تۈپراغىنى باسۋالدى. كېيىن كۆك تۈركلەر نوشىرۋان بىلەن ھەم سوقۇشۇپ باختر، تاخارىستاننى تارتىپ ئېلىپ، ۵۷۰- يىلى روم دەۋلىتىگە ھۇجۇم قىلىپ قىرم ولايتى، بوسپور قلئەسىگە، خرصوم شەھەرلىرىنى تارقىتىپ تاشلىدى.

كۆك تۈركلەرنىڭ عاقىبىتى

كۆك تۈركلەر ۵۸۶- يىللىرىدىن باشلاپ عاجزلاشقا باشلىدى. شىمالدا آلتايدا ياشىغۇچى تۇلو قەبىلىسى (ھازىرقى قالماقلار) چىننىڭ ياردىمى بىلەن كۆك تۈركلەرگە قوزغۇلاش كۆتۈردى. چىن عسكەرلىرى شەنسىگە ھۇجۇم قىلدى. تۇلولار بىلەن چىنلار ۶۳۰- يىلى كۆك تۈرك دەۋلىتىنى يىقتىدى. ۶۴۹- يىلى كۆك تۈرك اولادىدىن قولا خان باش كۆتۈرۈپ، تۇلو، چىنلارنى يىتىپ، ۶۵۶- يىلى غەربى كۆك تۈرك دەۋلىتىنى قۇردى. بونىڭغا قارشى چىنلار تون كوچىنى توپلاپ آلتاي، ايبىل، قوھو بۇلدىن ھۇجۇم باشلىدى. بىر يىللىق سوقۇلۇشدا يىتتى قورۇلغان غەربى كۆك تۈرك دەۋلىتى يىقىلىپ ۱۶۷ يىل ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك دەۋلىتى تامام بۆلدى.

تېمىت نىڭ استىياسى

۷- ئەسىردە تېمىت خەلقى قوۋىلىك بىر دەۋلەت ھالىغا كېلىپ، ۶۶۴- يىلى تېمىت پادىشاھى ھامپو كوكو (چىخەي) دېگەن تېنگوت تۈركلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. كوكودىن چوچن يولى ئارقىلىق شەرقى تۈركىستانغا باسىپ كىرىپ، چىن قوۋەتى بىلەن سوقۇشۇپ ياركەند، كوتەن، قەشقەرلەرنى اشغال قىلىپ ۶۹۲- يىلى چە جىنوبىنى اوزى اطاعت تۇتتى.

شرقىۋە قۇتلۇق غەربىيە تۈركىي دەۋلىتى

كوك تۈرك دەۋلىتى يېقىنغاندىن سوڭ اولارنىڭ اولادىدىن بولغان ايلترش بىگ ۶۸۰ — يىلى عىمىيان كوتوروب اوتوگىزىم ياسىي ايلب، ماشغولستاندىن چىن عىسكىرىنى چقارىپ، مانجورىيەگە قىلەر شىرقىۋە قۇتلۇغ دەۋلىتى قورودو.

۷ — غىزىدە توبول، ايرتس دەرياسى بويىدا ياشاۋاتقان تۈرك

كىش قەبىلەسى ۶۹۳ — يىلى غەربىي انجە، جنوبىي تىكرى تاغى، شىرقى باركول، شىمالى قىرغىز يايلاقلىرى ئاراسىدا بىر تۈركىي دەۋلىتى قورودو.

۶۹۹ — يىلى قۇتلۇق دەۋلىتى ياشلىغى قاپاغان تۈركىي گە

ھىجوم قىلپ، تۈركىي يورتنى اشغال قىلغاندىن تاشقىرى، قوجو لولان، قرا شىر، كوچار، ئاقسودىن چىن تەئسىرىنى، قەشقەر خوتەن، چىن دىن تىبەت تەئسىرىنى چقارىپ ئاشلادى. بوزاماندا عرب اسلام عىسكىرلىرى ايراندىن اوتوب سوغوتقا قىلەر يىتتىپ كىلپ قالغان ايدى. شۇنىڭ اوچون قۇتلۇق دەۋلىتى چىن، تىبەت، عرب عىسكىرلىرى بىلەن سوقوشماققا توغرى كەلدى. قۇتلۇق دەۋلىتى عى عاجزلاپ تورغاندا، تۈركىي دىن سولۇ قاغان باش كوتوا — رۈپ شىرقى تۈركىستان، تاخارىستان، فرغانە، تاشكەند، سمرقەند

قىتارلىق جايلارنى اشغال قىلپ اسلام عرب عىسكىرلىرىنى اوگوز دە ياسىغا قىلەر ئارقىغا چىكىندۈردى. سولۇ قاغان بوسوقوشدان قايتىپ تووماق شىرىگە كىلپ توشكەندە، اسىغ كولىنىڭ شىرقىدىكى سىرغ تۈركىيلىرىنى اداره قىلپ تورغان كولى چورباغاترخان زىيارەت قىلەر مەن دىگەن نام ئاستىدا كىلپ سولۇ قاغاننى اولتوردى. بوۋاقتە

دىن سوڭ قارا تۈركىيلىرى بىلەن، سىرغ تۈركىيلىرى اورتاسىدا سوقوش بولۇپ، كولى چورخان قارا تۈركىيلىرىنى چىندان ياردەم كەلتۈرۈپ، يەشكىدى.

گاو سېين چى وه كول چورخان

قارا تور كشيلىرنى يوقوتوشدا كول چورخانغا ياردهامغا كەل-
گەن چن عسكەر يىنك قوماندانى كاوسين چى، ياردهم بەرگەن فر
ستىدىن فايدىلىنىپ آلتاي، ايمىل (چوچەك) نى اشغال قىلىپ آلدى.
كول چورخان بلەن اورتاسى بوزولوپ سوقوش باشلاندى. كول
چورخان مغلوب بولوپ، كاوسين چى عرىپى تور كستانغا قىدەر
اشغال قىلىپ عرب اسلام عسكەرلىرى بلەن توقونوشدى، عرب عس
كرارى طره فېدىن يىگىلگەن كاوسين چى بر قانچە ئادەمى بلەن
ئوز يورتىغا قاچىپ كەتتى.

2-يان. اورتا چاغ تارىخى

شرق اويغور دەو لىتى

پورون تور كستاندىن كوچوپ بارىپ شىمالى ماڭغولستاندا،
بەر لىشپ قالغان اويغور قەبىلەسى ۸- عىزده شىمالى ماڭغولستان
دا شرق اويغور دەولتى دەپ بر دەولت قوردى. بو اويغورلر
هون، كوك تورك دەوربد، شولارغا تابعه بر قىبلە بولوپ ياشى
غان، ۷۴۰- يلى بايقال كولى اطرافىدىكى بىمىل قىبلەسىنى اوزد
گە بوي سونلوروپ، قارابالا ساغوننى مركز قىلىپ بر دەولت قور
دى. بو دەولتنىڭ چىگراسى غربى آلتاي، جنوبى گانسو، شەن
سى گە قىدەر كىچىك ئىدى. بو اويغور دەولتى تورك خلقى ئىچىدە
بىرىنچى قوم بولغانلىقىدىن اورخون دەرياسى بويىدا يىگى مەنەت
قاراتىپ، تورك مەنەتتىگە يىگى ئە مونهلر كىرگوزدى. كوپ عالم
لەر يىتىشدى.

شرق اويغورلرنىڭ تورپان اطرافىغا كوچوپ كىشى

شرق اويغور دولتى نىڭ اطاعتى ئاستىدا ياما (يەنسى) دەر
ياشى بويىدا ياشاۋاتقان قرغزلر ۸۴۰- يلى اويغور دەولتىگە قار
شى قوزغولاڭ كوتوروپ، قارابالا ساغوننى باسىپ ئالدى. بو

سوقوشدا يېتىلگەن اويغورلار بىرەر مىڭ يىل ياشاغان شىمالىي موڭغولىستاننى تاشلاپ بىر قىسمى گانسونىڭ شىمالىي قىسمىغا كۆچۈپ كەلدى. يەنە بىر قىسمى اوچ ايل (غەربىي گانسو) قىمولى، قوجو، بەشى يالىق، كىنگىت، لولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كېلىپ بويۇر دە ياشاۋاتقان تۈرك تەبىئەتلىك ئارالېشپ كەتتى. ئاز زامان ئوتتۇرىسى بولار بۇ جايدا بىر اويغور ايدىقون حەكىمىتى قوردى. بۇ ايدىقون قەشقەردە قاراخان دەۋلىتى قورۇلغانغا قەدەر مستقىل ياشىدى.

اويغورلارنىڭ دىنىي ۋە مەدەنىيىتى

قىدىم زاماندا اويغورلار بومىن دىنىدا ايدى. 150 - يىلى غەربىي تەرىپى كەلگەن بۇددا دىنىيىتى قىبۇل قىلدى. 762 - يىلى چىن دەۋلىتىدىن كەلگەن مانى دىنىغا كۆردى. اسلام دىنىغا كىرىشكەن كەلگەن قەدەر بۇدا دىنىدا بولدى. مەدەنىيەت جەھەتتە، تارىخچىلارنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، مانجورىيە، ماڭغولىيەدە ياشىغان تۈرك قەبىلىلىرى آراسىدا اويغورلارنىڭ مەدەنىيىتى اۋستون ايكەنلىكى مەلۇم بولغان. 7 - ئەسىردە بەشى يالىقدا ياشىغان بىر اويغور ادىب چىن تىلىدا يازىپ چىغان سوترا (بۇددا كىتابى) نى اويغور الفباسى بىلەن تۈركچەگە تەرجىمە قىلىپ چىققان. بۇ كىتابنى حاضر ياۋروپا موزېخانەلىرى «آلتون ياروغ» دىگەن نام بىلەن ساقلىماقتا. اورخون بويىدا اويغورلار غامنىسوپ كۆپ آيدىلار، ائىرلر تاپىلغان. چوڭ يالىق (گۈچۈك) ايلى يالىق، مەڭلىق، سەمەي ئالاس قاتارلىق شەھەرلرنى اويغورلار سالىغان. ھونلر، كوك تۈركلر دەۋرىدە، اولارنىڭ مەسلىھەتچى، كاتىب مەھىم آداملىرى اويغورلاردن بولغان.

قارا خانلار دەۋلىتى

قىدىمان آلشى شەھىرىدە ياشاپ كەلگەن تور كىلەر كوپ زامانلارغا قەدەر باشقا تورك فەيلىدلىرىنىڭ اطاعتى آستىدا ياشاپ كەلگەن بولسىمۇ، 821 — يىلى غا يەتكەندە، تىبەت خەلقىنى ھايدىپ چىقىرىپ خوتەن، آقسۇ، ياركىن، كوچا خانلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر مەستەقىل دەۋلت قوردى. بۇ دەۋلتكە بۇرۇنقى آتا — بابالىرىنىڭ غەنىۋانى بولغان قارا خانلار دەۋلىتى دېگەن نام بېرىلدى. مىلادى 880 — يىلى قارا خانلىق تەختىگە اولتۇرغان بۇقاخان شىمالدىكى اۇيغۇر ايدى قوت حەكىمىتى بىلەن سوقۇشۇپ چىچىن، لوپ، مىران دېگەن جايلارنى تارتىپ آلدى. بۇ ۋاقىتتا شىمالدا قىمۇل، آلتاي، تورپان، بەش بالىق، ايمىل، ايدى قاتار جايلاردا اۇيغۇر ايدى قوت دەۋلىتى ۋالىتى شەھىرىدە قاراخان دەۋلىتى مېھنانغا كەلگەن. اوندىن سوڭ قاراخانلار دەۋلىتى شىمالدىكى قارلۇغ، يىغما، توخسى، اوغراق، چىگىل قەبىلە لىرىنى ئوزىگە بوي سۇتۇرۇپ، بالاساغون بىلەن، قەشقەرنى پاى خەت قىلدى. كىيىن اۇيغۇر ايدى قوت حەكىمىتى قاراخان دەۋلىتىگە مەخ تارىيات حالدا اطاعت قىلدى.

اسلام دىن نىڭ كىرىشى

تورك خەلقى اسلام دىنىغا كىرىشەن بۇرون بودا، مانى شىمانى دىنلىرىدە ايدى آلشى شەھىرىدە قارا خانلار دەۋلىتى قۇرۇلۇشەن بۇرون عرب اسلام كىرىلىرى كىلەپ غەربى توركىستان توركىلىرى نىڭ كۆپچۈلۈكىنى مۇسلمان قىلغان. غەربدىكى اسلام دىنى شىرقە بۇنى سۇداگر، سىلەتچىلەر بىلەن كىرىشكە باشلىدى. 932 نىچى يىلى بوخارا دىكى اسلام سامانى دەۋلىتىدىن ابونصر آتلىق بۇرغال كارۋانلۇغا باش بولۇپ آرتۇچ قاكەلدى. بۇرغال يولداشلىرى بىلەن نىماز ئۇتەن اولتۇرغانىنى آوغا چىقان خانلار پادىشاسى نىڭ اوگەنى ئۇغا اىنى ستوق بۇغراخان كۆرۈپ قالدى. ستوق بۇغراخان بۇنىڭدىن خەت انا بولۇپ ابونصر دىن سۇرادى. اسلام دىنى نىڭ حەقىقىتىنى بيان

قىلغاندىن سوڭ زېرەك ستوق بوغراخان ايماق كەلتۈرۈپ مەسلمان بولدى. ئەمما مەسلمان بولغانىنى مخفى تۇتۇپ ئۆزىنىڭ اشەنچىلىك داملىرىنى مەسلمان قىلىپ بىر جەمئىيەت تەشكىل قىلدى. پىلان بويىچە ستوق بوغراخان قەشقەرگە كېلىپ ئوڭىز ئاتاسى ايسىن بوغراخاننى اولتۇرۇپ، ئۆزى خان بولدى. ۋە بىتون قول كېتىشىنى يۈرتلەرگە اسلام دىنىغا كىرىشكەن دەپ بۇيرۇق تۇشۇردى. بارلىق بالاساغون، قارلۇغلار قارشىلىق كۆرسەتمەي مەسلمان بولدى. ئەمما، كوچا، خوتەن خەلقى ۋە ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلماي قارشى چىقتى. ستوق بوغراخان ئۆزى خوتەننى قايتا اشغال قىلىپ خەلقىنى مەسلمان قىلدى. كوچا، قاراشېھرىنى قولغا ئېلىپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلار بۇرۇنقى دىندىن چىقىپ سۇقۇپ كەتتى. ئەمما يەنە قارا خانغا اطاعت قىلدى.

موسى بوغراخان، ھارون بوغراخان زامانى

ستوق بوغراخان 22 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ۋاڧات بولغاندىن سوڭ ئوغلى موسى بوغراخان خان بولدى دېگەن خەبەرنى ئاڭلاغان خوتەن خەلقى، ئۇيغۇرلار يەنە اطاعتتىن باش تارتىپ قوزغۇلاش كۆتۈردى. موسى بوغراخان خوتەننى اشغال قىلدى. اسلام دىنىنى ئارقا ئارقىدىن ستوق بوغراخانغا ياردەم بەرگەن ئابۇ نەسر ئىبن ئوغلى ئەبۇ ئەل ھەسەن (لقبى ئەبۇ ئەكىم غازى) موسى بوغراخاننىڭ ئەمرى بىلەن ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى يەنە خوتەننى چاقىدى. ئۇيغۇرلارنى ھەيدەپ چىقاردى. ئۇيغۇرلارنى ئەبۇ ئەكىم غازى قاراشېھرى يولى بىلەن تۇرپاندىكى ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى بەش بالىق تەرەپكە سۈرۈپ چىقاردى. ئارقىدىن قوغلاپ كەلگەندە، بەش بالىق رايونىغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار تېڭىزى تاغىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلارغا استىھكام قۇرۇپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ سۇقۇشدا ئەبۇ ئەكىم غازى شەھىد بولدى. ئۇيغۇرلار يەنە كۆچمەن تۇرپان، كەنگەننى قايتۇرۇپ ئالدى. شەھىد بولغان ئەبۇ ئەكىم غازىنىڭ مازارى ھازىر نەن سەن تاغىدا دور.

ھجرەنڭ 372 نچى يىلى موسى بوغراخان ئولوب، ئىنسىس
 ھارون بوغراخان خان بولدى. بوئويغورلارنى ئوزاطاغتى آستىغا
 كىرگوزوب بولوب، عاجزلاپ قالغان سمانى دەولتتىگە ھجوم قىلىپ
 رغانە، سمرقاند، بوخارانى ئىشغال قىلدى. ھارون بوغراخان سىمىز
 قىلىدە ئىقريب ئولگەندىن سوڭ بورونقى سمانى دەولتتىنڭ قاچىپ
 كىتكەن پادىشاسى امرنوخ سالجوق دەولتىدىن ياردەم ئالپ بوخارانى
 قايتوروب آلدى. بوغراخانلار ئەولادىدىن بولغان ايلك خان (على
 تىكىن) ھجرەنڭ 371 نچى يىلى بوخارانى يىنە باسب آلب 127 يىل ھكوم
 سورگەن سمانى دەولتىنى يىقتى.

قاراخان دەولتىنىڭ ئاقيىپىتى

قاراخان دەولتىدە ھارون بوغراخاندىن سوڭ يوسوف قىلىر
 خان، ايلك خان (على تىكىن) محمود بوغراخان، طغروىل بوغرا
 خان، ابراھىم خان خانلىق قىلدى. ئاخىرقى دەولردە قاراخانلار دەو
 لتى غىربى توركىستان شىرقى توركىستان دەپ ايكى پارچەغە بولوندى
 دى. ئورتادىكى چىگرا پامىرتاغى، انجە دەرياسى بولدى. مىلادى
 136 نچى يىلى قارا ختايلار خانى نوسى گورخان شىرقى توركىس-
 تاننى اشغال قىلىپ قاراخان دەولتىنى يوقوتوب خاقان دەولتىنى
 قوردى. 680 يىل ھكوم سورگەن قاراخان دەولتى يىقتى.

قاراخانلار دەورىدە ھىدىيەت

قاراخان دەورىدە غىرب مەنىتى بىلەن تورىك مەنىتى بىرلەشكەن
 كوپ عالم - فىلسوفلار يىتىشى. يىگىلى غىمارەتلەر، جامىع، مەدرىسە،
 گوەبازلار قورولدى. عىسكىرى اشلار رەسمى تىشكىلى يولغا قويولدى
 دى. سازموزىقا كوپ رىواج تاپدى. بۇ گونكى دەوردە بىوك كوپ
 قىممەتكە ايگە بولغان دىوان لغت الترىك ئاتلىق قاموسنى شوزامان
 دا محمود كاشغىرى اشلەپ چىقان. عالم يوسوف طرەفىدىن قوتاتقوبلىك
 ناملىق اثر مەيدانغا كىلگەن. بونڭ سرتىدا كوپ رومان، قىصە،
 ھكايە، داستانلار يازىلغان. بونڭ سرتىدا صناعت، تىجارەت، زىرا
 تچىلىك كوپ تىرققى قىلدى.

قارا خىتاي دەۋلىتى

مانچور يورتىنىڭ جەنۇبى قىسمىدا ياشىغان قارا خىتاي ناملىق بىر تۈرك قەبىلىسى، شەرق ئۇيغۇرلار يېنى مەغلۇب قىلغان قىرغىزلەر بىلەن سوقۇش قىلىپ، شىمالىي ماشغۇلوستاندىن قىرغىزلارنى بۇرۇنقى يۇرتلىرى بولغان يېنى سى (ياما) غا قوغلايدى. مىلادى 907 - يىلى قارا خىتايلار شىمالىي چىنغا ھۇجۇم قىلىپ، پىچىلى رايونىنى اشغال قىلىپ بەي جىن (خان بانق) نى مەركەز قىلدى 993 - يىلى قوربىيەنى ئالدى. 1004 - يىلى چىن دەۋلىتى قارا خىتايلارغا اطاعت قىلدى.

يوقۇردا ايتىلغان بۇدېچە قارا خىتايلار آلتاي يولى بىلەن شەرقىي تۈركىستاننى اشغال قىلىپ قارا خانلار دەۋلىتىنى يۇقىرىدىكى.

اۋىغۇرلار قوزغىلاشى

ھىجرەتنىڭ 605 - يىلى ئۇيغۇرلار، قارا خىتايلارنىڭ ايدىقۇن يۇرتى غا قۇيغان باشلىق شادكامىنى اولتۇرۇپ استقلال اعلان قىلدى. ۋە مانغولىيەدە يىڭى باش كۆتۈرگەن چىڭگىزخاندىن ياردەم - سۇرۇپ دەۋر باي ناملىق بىر ئادەمنى كۆپ سوغات بىلەن الچى قىلىپ بەردى. چىڭگىزخانغا اۋىغۇرلاردىن كۆپ مەھەم، كەتەرلەر اىبە بەردىلەر چىڭگىزخان قىبۇل كۆرۈپ ياردەم بەردى. قارا خىتاي پادىشاھى گورخان خوارزم شەھىنى مەغلۇب قىلغاندىن سوڭ، ئۇيغۇرلار قورقۇپ چىڭگىزخاننىڭ ھەمىيەسىگە كۆردى. خوتەن خەلقى ھەم قارا خىتايلاردىن باش تارتىپ چىڭگىزخان ھەمىيەسىگە كۆردى. بۇنىڭ سەۋەبىدا ايمىل اطرافىدا كۆچلۈك خان باش كۆتۈرۈپ قارا خىتايلارنى سوقۇشۇپ قۇتقۇزدى.

يۇرتنىڭ چىڭگىزخان قۇلىغىدا اۆتۈشى

مىلادى 1217 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ چەتە نۇپان ئاتلىق بىر قوماندانى قارا خىتايلار دەۋلىتىنى يۇقىرىدا كۆچلۈك خان بىلەن سوقۇش باشلىدى. بۇ سوقۇشدا ئۇيغۇرلار، قارلۇغلار چىڭگىزخانغا ياردەم بەردى. كۆچلۈك خان قەشقەر، بەدەخشان قاتارلىق جايلارنى قۇتقۇزدى.

لەرغا چېكىنىپ بارىپ ئاخىرى ماشىغولار قولىدا ئۇلدى. چىڭخۇن خان ئالتى شەرگە ئويغورلاردىن ماشىغولدى سۇيا ئاتلىق ئادەمنى باشلىق قىلدى؛ بو ئادەم ئاقساق بولغانلىقىن چىڭخۇن خان ئونى دوغلات دەپ ئاتار ايدى. (دوغلات موڭغولچە ئاقساق دېمىكسۇر) چىڭخۇن خان دەۋرىدە سودا تىجارەت كۈچلەنپ چىڭخۇن خان تەرەپتەن تۈرت يۈز كىشىك بىر كاروان شىرقى تۈركىستاندىن خىوا رىزمغا باردى. بو تۈرت يۈز ئادەمنى خىوا رىزم شاھى چىڭخۇننىڭ جاسوسلىرى دەپ بوخارادا ئۆلتۈردى. بو سبب بلەن چىڭخۇن خان غىربكە يۈش قىلپ سوقۇش باشلىدى. ئاخىرى غىرب تۈركىستان ھەم چىڭخۇننىڭ قولىغا ئۆتتى

چىڭخۇن خاندىن سۆڭمى احوال

چىڭخۇن خان حىيات واختىدا ئۆزىگە تابع بىتون دەۋلەتنى 3 ئوغلىغا تىقسىم قىلپ بەرگەن. غىربى تۈركىستان ۋە شىرقى تۈركىستاننىڭ ئالتى ايمىلدىن باشقا جايى 2 نچى ئوغلى چىڭتايغا بۆلۈپ بىرىلگەن. ئالتى ايمىل 3 نچى ئوغلى ئوكتايغا بىرىلگەن؛ چىڭخۇن خان دەۋلەتنىڭ چىگراسى غىرب بولغارىيە، شىمالى سېرىيە، شىرقى ياپونىيە، جىنۇبى كوك دەريا، تىبەت ايرانغا قىلىرى كىرگەن. چىڭتاي خان ئالمالقنى پاي تىخت قىلدى. چىڭخۇن خان ئوكتايدىن سوڭ 1228 نچى يىلى قازا قورومغا بارىپ ئوندا توردى. قوبىدادا تۇرغان ئوكتاي خاندىنى ئالتى شىھردىكى دوغلات بىگىنى، ئويغور ايدقون حىكومەتنى ئۆزىگە اطاعت قىلدۇردى. بورون بولر يىزم مستىقىل حالدا ياشىغان. چىڭخۇن خان زامانىدا ئويغورلارنىڭ علم، سا لىملىرىدىن كۆپ علم ۋە يازو ئوگۇنۇپ حىكومەت اشلارنى ايلپ بارغان.

چىڭتاي ئۆلۈپ بالالىرى زامانىدا ايمىلدىن ايسىن بوغاخان باش كوتۇرۇپ چىڭتاي دەۋلەتىگە باش بولدى.

توغلو ق تەمۈر دەۋرى

ايسىن بوغاخان ئولۇپ ئورنىغا خان بولغۇدەك ئوغلى يوق
ايدى. كىچىك خاتونىدىن بولغان 8 ياشار توغلو ق تەمۈرنى چوڭ
خاتونى ماشغولبەگە ھايداۋاتقان بو ئورتادا خانلىق تالاشىب چە
تاي، ئوكتاي اولادى ئورتاسىدا سوقوش چىدى: ئاخىرى بول
ماي توغلو ق تەمۈرنى 18 ياشقا كىرگەندە خانلىق تىختىگە ئولتور
غوزدى. توغلو ق تەمۈر، خان بولۇپ 4نچى يلى مولانا راشادىن
ئائىلىق عالمىك دەۋەتى ايله اسلام دىنغا كىرگەندىن سوڭ مسە
ھان بولمىغان ئادەملىرىنى مسلمان قىلدى: شىرقى تەمۈر كىستانغا خان
بولغان.

بو توغلو ق تەمۈر مىلادى 1328- يلى غىربى تەمۈر كىستاندا چىڭغزغا كىمەتتىنى
يىقتان بارلاس تەمۈر كىلىگە قارشى سوقوش آچدى ۋە غىربى تەمۈر كى
تەمىنى قولغا آلدى. كىيىن بونىڭغا قارشى غىربى تەمۈر كىستاندىن ايله
ياس خوجە، تەمۈر بىگىلر قوزغولاڭ كوتوردى. توغلو ق تەمۈر ئول
گەندىن سوڭ تەمۈر كىستاندا تەمۈر بىك، امىر حىسن، ايلياس خوجە،
قىمىرالىن بىك، شىمشالىن بىك، دوغلات بىكلىر ئورتاسىدا كۆپ تال
لاش تارتىشلىر بولۇپ ئوتدى.

ارپىغورلارنىڭ مسلمان بولغانى

مىلادى 1357- يلى توغلو ق تەمۈرنىڭ كىچىك ئوغلى خىزر خوجە ئوغ
لان خانلىق تىختىگە ئولتۇرۇپ، 1355- يلىدىن باشلاپ چىن غىپاتىدە
بولۇپ قالغان قىمۇل، باركولغا 1381- يلى عىسكىر ماشغورۇپ، بو
جايلارنى اشغال قىلدى. ۋە ايد قوت جا كىمەتتىنى يوقوتۇپ، بو
ۋاقىتقا قەدەر مسلمان بولماي كەلگەن ئويغورلارنى قاتتىق سو
قوتىلار دىن سوڭ زورلاپ مسلمان قىلدى. خىزر خوجە ئويغور پۇر
تىمىنى ئالغاندىن سوڭ تەمۈر پاننى بىغا قىلىپ (تەمۈر پان ماشغولچە مەۋە
لك دىگەن سۆزەدۇر) ۋىلايەت مەركىزى قىلدى. خىزر خوجە زامانىدەن
بايىلان تەمۈر پان اطرافىدىكى ئويغۇرلار اسلام دىنغا كىرگەن
بولدى؛

چىڭتاي موڭغول دەۋلىتىنىڭ يىقىلغانى

چىڭتاي اولادىدىن بولغان خىزىر خوجە خان ۋاڧات بولغاندىن كىيىن
سۈڭ ئونوڭ ئۇلادىدىن محمد خان، شىمىج جەھان خان، شىر محمد
خان، اسىن بوغا خان، يۈسۈڧى خان، سىلطان محمود خان، محمد
شەيبانى خانلار خان بولۇپ ئوتتۇرىدى.

سىلطان محمود خانغا قەدەر بولغان 300 يىللىق دەۋلىتىنى چىڭتاي موڭ
خول دەۋلىتى دەپ آتايىمىز. چىڭتاي دەۋلىتى دەۋرىدە تالاس، ايلى،
يىتىسو، ايمىل آلتى ئۆلكىلەرنى سوقۇش مەيدانى بولۇپ مەنەنى
شەھەرلەر خراب بولۇپ، بوجايلار كوچمەنچى ماشغوللار نىڭ ياپ
لاققا آيلاندى. آلتى شەر، بەش بالق، تورپان ئۆلكە لرى ئۆز
چە ۋەيران بولمىدى. سىلطان محمود خاننىڭ ۋاڧاتى بىلەن چىڭتاي
دەۋلىتى يىقىلدى.

سەئىدىيە ەراي دەۋلىتى

سىلطان محمود ۋاڧات بولغاندىن سوڭ چىڭتاي ئۇلادىدىن خان بولۇپ
مۇندەك آدام قالدى. آلتى شەر نىڭ غەرب ۋە جەنۇب قىسمى سىلطان،
ابىبەكرى ايدارەسىدە، كوچارىن قەمۇل، بەش بالق، ايلىغا قەدەر
جاي آلاچە خان ئوغلى منصور خان نىڭ ادارەسىدە، اسىغ كەنول
آطرافى ۋە يەتتىسو ئۆلكە لرى كوچمەنچى قىبىلەلەر ايدارەسىدە
مە بولۇپ قالدى. 1502 يىلى سەئىدە خان سىلطان آبا بىكرىنى قا
تۇرۇپ ئۆزىنى شەرقى تور كىستانغا خان قىلىپ، مەلى تۈرك دەۋ
تى قوردى. سەئىدە خان بولمىسا، احمد آلاچە خاننىڭ ئوچونچى
ۋوغلى دور. سەئىدە خان كوچلانغاندىن سوڭ آغالرى بولغان مە
بور، ايمىن خواجهلەر ھم ئونوڭ اطاعتىگە كىرى.

سەئىدە دەۋلىتىنىڭ چىگارسى غەربى پامىر، فرغانە، شىمالى بال
ش كولى، تارباغاتاي تاغلىرى، شەرقى موڭغولىستان، چىنغا
قىرى بولدى. 1505- يىلى سەئىدە خان خوتەنگە سىياحت قىلدى. بو
قىندا چىرچىن چىرقاق ۋە قىرىم اھالىسى بولغان ئويغۇرلار اسلام

دینینی قبول قیلمای بوددا دینیدا قالغان ایس. سعید، خان سرور
 ئویغورلارنى اسلام دینغا کیرگوزمک ئوچون چرچنگه عسک
 ماشدوردی. سرینغ ئویغورلار ئوزاق تیغ، جاشک، گانلارغا قاچ
 سه قدی. سعید خان خوته نده تورغانغا، قازاقول (نارین باز
 خان) دیکى قرغزلار والیسی محمد، سعید، خاندن باش ئورمه
 ئوچون ئوزبیکلر بلهن دوستلوق توزدی دیکگن خیر آشماندی
 سعید خان دهر حال بارسغانغا باریب محمد قرغز باشلق قرغز
 تا لرینی توتوب، مال لرینی ضبط قیلد، قرغزلارنى ئوز اطاعتید
 ساقلاپ قالدی

قازاق وه اوزبیکلر

قدیمئی زامانلار دین باشلاب شرقی یارو پها، سبر، خور، آرا
 دیکزی، توبول، ایرئش دهریاسی بویلریدا یاشیغان کوچمنچ
 توروکلر، نایمان، گیرایت، قونگران، ئویران، پنچک، آلاچ، ا
 غون، چاپاس، قاما، باشقرد، چواش، چرمیش، چگل، بسمال، قالا
 دیکگن نام آستیدا یاشیغان. چگغز خاننک آلتون ئوردا دهولیت
 زه عبلاشقاندا، بولار آلتون ئوردانک اطاعتیدان قاچیب یراق جایلا
 غا باریب عصیان کوتوروب استقلال اعلان قیلغان. بو قاققوچ
 تورکلرگه قزاق آتی بریلگن بشوندان باشلاب بولارغا قازا
 آتی سگگن. 1481 - یلی احمدکای خان، براندیق خان، قام
 خانلر قپچاق دشتی، سبرده یاشاواتقان یوقارتی کچچیرچی تور
 لهرنى ئویوشتوروب بردهولت قوردی. بو دهولت 1723 ییل یخاق
 یاشادی. بونکغا قازاق دهولیتی دهپ نام بریلدی.

ئوزبیک بولسا، چگغز خان اولادیدین غربی تورکستانغا
 بولغان بر خان نکی لقبی، بو لقب آستا - آستا بر خلقنک نام
 ئوزگوروب، غربی تورکستان خلقی ئوزبیک خلقی دهپ آنا لیش
 باشیغان.

قازاق قرغز قالماق واقعه لاری

سعید دهلوی 1510 — یلی ایمیل دیکی قالماقلارنی ئوزیگه قاراتدی. بولار بورون چغتایغا قازاق، کین مستقل باشاغان 1513 — یلی قازاق خانلی طاهر خان ئوز تابعه سی منفت قه بیله سینک قوزغولوشی بلهن یگباب، سعید خان حمایه سیگه قاجب کیلب، بو جاینا توروی قرغزلار بلهن مخفی علاقه توزدی. 1413 — یلی طاهر خان قرغزلار بلهن برلش توپوقسزدین قوچقار باشیغاجوم قلم کردی. بونی سعید خان آشکاب دهر حال عسکر ماگدور دی. طاهر خان، قرغزلار ایلمنک شرق طره فیدیک کی کونگس یاپ لافیغا یوتکولوب آلی. آخری سعید خاننک قوودتی عاجزلاپ قازاق وه قرغزلار شرقی تورکستاننک شمالی قسیمینی ایگیلهپ بر دولت تشکیل قیلدی.

سعید دهلوی دولتینک آخرقی دهوری

سعید خان آخرقی دهورده ئوغلی سلطان عبدالرشید، کیوغلی حیدر مرزا لهرنک قوماندانلیقی بلهن بلورستان، بدخشان، تیببت، کش میر، کوکو قاتارلی جایله رنی ئوز اطاعتی آستیغا کرگوزدی. سعید خان وفات بولوب ئورنیغا ئوغلی عبدالرشید خان بولدی. بونک زامانیدا ئالتای، ایمیل دن باشقا شرقی تورکستان ئوپراغی سعید دهلوی دهولتی بولوب قالدی. بو دهورده یورتدا ئنچلیق داوام قلدی. 1539 — یلی عبدالرشید خان وفات بولوب ئورنیغا اوغلی شجاع الدین خان بولدی. تورپان والیسی منصور ئورنیغا اوغلی شاه خان بولدی. سعید دهلوی دهولتینک آخرقی دهورینده ئونک او لادی عبدالکرم، محمدخان، عبدالطیق لر خان بولوب ئوتدی. عبدالرشید خان اولادین تورپانغا والی بولغان عبدالرحم خاننک ئوغلی عبدالله خان اچکی اختلافنی باستوروب، بتون سعید دهولتیگه خان بولدی. 1639 . یلی یارکندنی مرکز قلم ئوزیمنی خان اعلان قلدی. عبدالله خان غربته یوروشکه حاضر لیتمن تورپاندا، خوقه ند، تاشکند خانلری هم اطاعت قلدی. عبدالله خان تورتمنک سوچلیق نعمیران اشلریغا کوب کوچ چیقاردی؛

1656 - يىلى چرچىن تاغلىرىدىكى سرغ ئويخورلارنىڭ قوزغولاشى باشلاندى. عبداللە خان بوقوزغولاشنى باستورماق ئۈچۈن كۆپ عسكەر ماڭدورۇپ كىرىپ، چرچەن تاغلىرىدىكى سرغ ئويخورلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆلتۈرۈپ، قوزغولاشنى باستورۇپ كەلدى.

قالماق لەر استىلاسى

عبداللە خان زامانىدا، قالماقلار كوچلۇنۇپ، قازاقلارنى يىڭىب 1651 - يىلى غولجا، بەش بالىق، تورپان، قىمولىغا قەدەر ھىجوم قىلىپ عبداللە خاننىڭ قوۋەتىنى عاجزلاشتى.

شۇنداق قىلىپ فقط كۆپ شۇرلا عبداللە خان ادارەسىدە بو لۇپ قالدى. عبداللە خان ئوزۇنلۇغلى عبدالمومىننى ئۆلتۈرگۈزۈپ ئوزى ھىندىستان، مەككە قاتارلىق جايلارغا بارىپ چەتئەل ۋاقتات قولىدى. عبدالمومىن، يولبارس ئاغا، اينىي ايككىسى ئورتاسىدا سو قوشى چىققاندا، عبداللە خان اينىسى اسماعىل بوچكىنى اخىلاقنى باستورۇپ ئوزى خان بولدى. بۇنىڭ زامانىدا محاجر خواجهلار دن ھدايت اللە خواجهنىڭ نفوسى كۆنلدىن - كۆنگە كۆپەيدى. بو آدم خانلىق ئىختىنى قولىغا كالماق ئۈچۈن ھرىدلىرىدىن فايدىلىنىپ 1668 - يىلى ياركەندنى اشغال قىلىپ، اسماعىل خاننى اسير قىلىپ ئو دىنى خان اعلان قىلدى. 3 - 4 ئاي ئۆتمەي خانلىق خانىدانىدىن محمد ايمىن خان قوۋەت توپلاپ ھدايت اللە خاننى يارىتىدىن ھايىداپ چىقاردى. ھدايت اللە خان ايلىغا قاچىپ بارىپ، قالماق خانىنىڭ گالدىن قونتاجى دن ياردەم سورادى.

3 - باب كىيىمكى زاھان تارىخى

قالماقلار دەۋرى

ئوزۇنلۇدىن كۆپ شۇرلا شەرگە كوزى توشۇپ تورغان قالماق خانى گالدىن قونتاجى، ھدايت اللە خاننىڭ بىۋەتلىگەن ياردەمىنى قوبۇل قىلدى. قالماقلار ئوز لىرىنىڭ شەرفىنى بولغان كاپالىق ھىندىستاننى ئىشغال قىلدى. شۇندىن سوڭ ھرىدلىرىنى ئىشغال قىلدى ھدايت اللە

خاننى آپاق خواجه دەپ اتايدىغان بولدى. گالدىن قونتاچى 167 — يىلى آپاق خواجهنى الدىغا سالىپ قالماق عسكەر لرى بىلەن ئاتى شەرگە ھجوم باشلادى. بوھجومدا آپاق خواجهنىڭ تىشويقى بىلەن ئونوڭ قەشقەر، ياركەندىكى مەيدان لرى اچكى طرفەندىن يار دەم بەردى. آخرى ئالتى شەھرنى قالماقلار استىلا قىلىپ آلدى. 170 يىل ھكوم سورگەن ھەلى سەئىدىيە دەولەتى يىقىلدى. آپاق خواجه قالماقلار طرفەندىن ئالتى شەرگە ھومومى والى بولوب بەلگولەندى. گالدىن قونتاچى ئولگەندىن سوڭ ئونوڭ نېرەسى رابدان خان بولوب تورپان، ايلى، ايمىل ئالتاينى اداره قىلىپ، 1701- يىلى چىن بىلەن ئوروشوب موڭغولستان، قىمىل، باركوللارنى قايتوروب ايلىپ، ھېمىنى ھم ئوز اطاعتىگە كىرگوزدى.

رابدان ئولادى دۋانسى، آمورسنا لار زامانىدا بولار ئورتاسىدا ھا خانلىق تالاشىش سوقوش كوتورولوب، آمورسنا مۇتلەب بو ۋى بەي جىنگە بارىپ، چىن خانى چەنلوڭ (مانجور) دن ياردەم سورادى. چەنلوڭنىڭ ياردىمى بىلەن آمورسنا چىق دۋانسى خانى قى يوقوتوب ئوزى خان بولدى. ياردەمگە كەلگەن چەنلوڭ ھەس كىرلىرى قايتىپ كەتمەي تورغانلىقتىن 1752 نىچى يىلى آمورسنا چەن لوڭ عسكەرىنى چىقارماق ئوچون سوقوشدى. بو عسكەر لرنىڭ قورقاندانى چاوخونى قاچىپ كىتپ، 2 نىچى قىتم كوپ كوچ بىلەن چىقپ، مورستانى سېرگە قاچوروب ايمىل، ئلتاى، غىربى موڭغولستاننى زىمال قىلىپ آلدى. شونداق قىلىپ 1753 نىچى يىلى قالماق دەولتى يىقىلدى.

آپاق خواجه دەورى

بوفورقى سورەت بىلەن آپاق خواجه والى بولوب بر قانچە ۋى ئۆزىگەندىن سوڭ وافات بولدى. بونوڭ ئورنىغا گالدىن قونتاچى چىنلوڭ ئىسوغىل-لارىدىن بىرى والى بولوب قالماقلارنىڭ ادارەسى ئاستىدا بولوب قالغان ئلتى شەرگە بوزونقى مەدەنىتى خاراب بولدى. قالماقلار خلىققە كوپ ظلوم قىلدىقتىن قوزغولانچى كوتورولوشىگە باشلىدى. آپاق خواجه نىسالى

اولادى ايككى پارچەغە بولونوب، بر قىسمى قالماقلرغە قارشى عص
كوتوردى. يەنە بر قىسمى قالماقلر اطاعتىدە بولماقنى استەدى. ئو
تاذا سوقوش چىقىدى. بوايككى گروھنىڭ قالماقلارغا قارشى چى
پامىر تاغلار يىدىكى كىچىك ئۆزىلەردىن ياردەم ئالغانلىرىغا قارا تاغ-
دىگەن نام بېرىلدى. قالماقلردىن ياردەم ئالغان گروھغا ئاق تاغلار
نامى بېرىلدى. بىسوايككى پارچاغا ئايرىلغان قاراتاغلىق، ئاق تا
لماقلر اوزون يىللار ئوزۇنار سوقوش قىلدى. كوپ قان توكولىدى
بىر قانچە قىتم اوزارا قىتل عام ھىم بولوندى.

1695 - يىلى غا يەتكەندە قاراتاغلىقلر غالب كىلىپ، تمام آلتى
شەھرنى اشغال قىلدى. ئۆلمەي قالغان ئاق تاغلماقلر دانيال خواج
باشلىق ايلىغا رابدان خاننىڭ قىشقاچا چىب باردى.

رابدان خان كوچ توپلاپ دانيال خواجەنىڭ اوغلى بورھان
خواجەنى كوپ قالماق عىسكىرى بىلەن آلتى شەھەرگە ماڭتوردى
1726 - يىلى قاراتاغلىقلر ھىكومتىنى يىقىتت، ئاق تاغلماقلر ھىك
مىتىنى قوردى. رابدان خان كوچاغا خوجەسى بىگىنى خوتەنگە
بورھان خواجەنى، قەشقەرغە ئوزاينىسىنى والى قىلدى.

ھازىر لار استىلاسى

مىلادى 1750 - يىللردىن باشلاپ بتون چىن مانجورلارنىڭ اھ
رەسى ئاستىدا بولوب قالدى. شىرقى تور كىستاننى قالماقلار ادار
قىلغان زامانلاردا چىندا مانجورلار كوچلونوشقا باشلىغان ايدى
كىمكى زامانلاردا مانجورلار بىلەن قالماقلار ئورتاسىدا بىر قانچە قى
سوقوش ھىم بولدى.

قالماقلردىن بورھان خان آلتى شەھەرگە والى بولوب تورغاندى
قالماقلر خىلقنىڭ مال ملكىنى بولاش، آدمە ئولتۇرۇش، اشلىرىنى
كوچايتتى. ظىلوم ھىدىن آشىدى. قوزغولانگ كوتوردى. كوپ آدمە
لار ئولتتى. ھىچ بىر علاج بولمىدى. بورھان خواجەنىڭ ظىلمىدىن قور
تولماق ئوچون ھىر بىر شەھردىن بىر؛ ايككى آدمە قاچىپ چىقىپ 14 كى
قدىر آدمە بىرلىشىپ مانجور خانى جەنلىوگىدىن ياردەم سوراپ بە
چىگە باردى. جەنلىوگ بولارنى ياخشى كوتوب ئالدى.

1752 - يىلى چەنلوڭ ئامور سىننى بوقاتماق ئۈچۈن چاوخونى بىلىغا ماشىنىلارغا ئاندا، مەككە تور كىستانلىقلارنى قوشۇپ بىرگە ماشىنىلارنى بەرگەن. بۇ ئادەملەر ئالدى بىلەن تور فېن، ئالتى شەھەرگە، يەنى ئادەم ماشىنىلار، مانجولارنىڭ ياخشىلىقى ۋە ئۇلارغا ياردەم بېرىش لازىملىقى ھەققىدە تىلەشچان بولدى. چاوخونى ئامورسىنا بىلەن سوقۇشۇپ تۇرغاندا، بۇ ئادەملەرنىڭ يورگۈزگەن تىلەشچانلىقى ئارقىسىدا، تور فېن، كۈچا، ئىلىسى قاتارلىق كەنتلەرنى ئۆلتۈرۈپ، مانجولارغا ياردەم بەردى. چاوخونى ئېلىنى ئېلىپ، قەشقەرگە كەلگەندە، ئاق تاغلىقلار مەلۇم بولۇپ بورھان خواجه بىخشانغا قاچتى. ياركەند، خوتەنلەر ئورۇشسىز مانجولارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئالتى شەھەر قاتارلىق ئايرى تۈگۈگە ئېلىن سوڭ، چاوخونى ئېلىغا قايتىپ بېرىپ، ئېلىنى پاي تىخت قىلدى. چەنلوڭ شىرقى تور كىستانغا ئومۇمىي ۋالى (جاڭجۇڭ) قىلىپ چاوخونى بەلگىلىدى. بۇ ئومۇمىي ۋالى (جاڭجۇڭ) بىتون شىرقى تور كىستاننى 36 ناھىيەگە ئايرىپ، بىر ناھىيەگە بىر ئادەم (ھاكىم) قويدى.

بىرىنچى ئۆزلىكىدىن قوتۇلۇپ يانا بىرىنچى ئۆزلىكىگە

ئۆزلىكى

يوقۇرقى ئادەملەر قاتارلىق ئۆزلىكىدىن قوتۇلماق ئۈچۈن مانجولارنى باشلاپ چىقىپ، شىرقى تور كىستاننى ئۇلارنىڭ ئۆزلىكىگە قايتىپ بەردى. ئومۇمىي ۋالى بولغان چاوخونى تارىخى بىنالىرى، بىر ئۆزلىكىگە، جامە مەكتەپلەرنى بوزۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىكىگە، چارەن خانە، بون خانە، عىسكەر خانە سالدى. يۈرتتىكى باي ئادەملەرنى تور بى يوللار بىلەن يوقۇتۇپ ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى تارتىپ ئالدى. ئۈچان - سىلىق، كۆپەيتتى. ئۆزلىكى بارغانسېرى كۈچايدى، ئالتى شەھەر ئۆزلىكىگە كۆپ ئادەملەر قاچىپ غەربى تور كىستانغا كۆچۈپ كەتتى. چەنلوڭ شىرقى تور كىستاننى قولىغا ئېلىپ بولغاندىن سوڭ، بىر ياردەم قىلىپ ئالدىغا كەلگەن ۋە مانجۇر - عىسكەرلىرىگە ياردەم بەرگەن ئادەملەرنى بىر جىڭگە چاقىرتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىگە خىز

ھەتتە قاراب واڭ، چاڭ واڭ، گموڭ لوق خۇزىت بىرىپ قايتۇردى. بو واڭلەر يورتقا قايتىپ كېلىپ، بىي واسىپەبى جىن خانغا قاراپ ئۆز يورتىدىكى خەلقكە ھاكىم بولۇپ كەلدى. بو واڭلەر ھەر 2-يىلى بىر قېتىم بەي جىن خان كەلدىغا زىيارەتكە بارىدىغان بولدى. بو واڭلار قولىدىن مەنسىن بالاسىدىن - بالاسىغا قېلىپ، بولارغا قارىغاندا ئۇلارنىڭ قولى خەلىپە كېلىپ قالدى. مانجۇرلار شەرقى تۈركىستان ئۆز ئايرىنى كۆچەتتە ئۇچۇن يۈز مەڭ ئۆيلۈك مەھاجر (چە مانجۇرلار) كۆچۈرۈپ، اياڭ، يىتى سو، بەشە بالىق رايونلاردا ئورۇنلاشتۇردى. بۇنىڭ سەۋەبىدا ايلىدا بولغان مانجۇر عەسكىرلىرى پاقماق ئۆزلەرنى ئايمىن قىلماق ئۇچۇن كەتتى شەھەر، تۈرپاندىن يۈز ئۆيلۈك قەلب بىرنەچچە قېتىم دەھقانلارنى كۆچۈرۈپ ايلىغا ئالدى باردى. بۇنى دەھقانچىلىق قىلماق سالىدى. بۇگۈنكى ايلىدا بولغان تۈرپان يۈز، جەلەل يۈز، عبدالرحمان يۈز، كەپك يۈز مەھەللىرى شۇ كۆچۈرۈپ بارىلغان دەھقانلاردىن قالغان ئىسىملىرى. بۇلارنى كەھنە تۈرك تەلىپتار چى دەپ ئاتاغان.

1794 ئىچى يىلى چىلى ئۆلكەسىدە تەبىئىي فەرقەسى ئىنقلاب كۆرۈپ، سەئىدۇڭ، خۇنەن، گەنسۇلارنى ئىشغال قىلدى. چەتلىك ئىنقلابىنى باستۇرۇشقا كۆرىشكەندە، ئۇنىڭ شەرقى تۈركىستاندا ئايرى عاجزلاشقا باشلىدى.

مانجۇرلارغا قارشى بىرىنچى قوزغىلوش

ئورال تاغلىرىدىن يىنسى دەرياسىغىچە، آرال بالقاش، تارباغاتاي قەدەر بولغان جايلاردىكى قازاق دەۋلىتىنى 1793-يىلى پەللىغا ئايلاندى - كۆرۈلۈپ روسلار ئاسىيا، ايلى رايونىغا قەدەر يەتتى. كەلپ قالدى.

مانجۇرلارنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىنى چىنلاشتۇرماق ئۇچۇر واڭ گۇشۇلارغا مانجۇرچە كىيىم كىيەك، مانجۇرچە ئادەت ئوتۇش بۇيرۇغانى اسلام، شەرىي يوللاردىن ئوساپ بودقا باش ئورۇش - مەجبۇر قىلغانلىقى خەلقكە زور ئازىق ئوغۇلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1811 ئىچى يىلىدىن باشلاپ يورتنىڭ ھەممە جايىدا مانجۇرلارغا قار،

1752 — دېلى جەنلوڭ ئامور سىنانى يوقاتماق ئوچون چاوخونى
 دېلىغا ماشىلىرىغا ئاندا، مەككە تۈركىستانلىقلارنى قوشۇپ بىرگە
 ماشىلىدى. بۇ ئاداملار ئالدى بىلەن تۈركىستان،
 ئالتى شەھەرگە، مەخنى آدەم ماشىلىدى، مانجولارنىڭ ياخشىلىقى
 ۋە ئۇلارغا ياردەم بېرىش لازىملىقى ھەققىدە تەشۋىق يۈرگۈزدى. چاوخونى
 ئامور سىنان بىلەن سوقۇشۇپ تۇرغاندا، بۇ ئادەملەرنىڭ يۈرگۈز
 گەن تەشۋىقى ئارقىسىدا، تۈركىستان، كۆچا، ئىلىسى، قالماق كاتتا
 ئىزىنى ئولتۇرۇپ، مانجولارغا ياردەم بەردى. چاوخونى ئىلىنى
 ئېلىپ، قەشقەرگە كەلگەندە، ئاق تاغلىقلار مەغلۇب بولۇپ بورھان
 خواجه بىخشانغا قاچتى. ياركەند، خوتەنلەر ئوروشسىز مانجولار
 نىڭ قولىغا ئوتتى. ئالتى شەھەردە قالمىقلار تەشۋىق توگۈگە ئېتىن
 سوڭ، چاوخونى ئېلىغا قايتىپ بېرىپ، ئىلىنى پاي تەخت قىلدى.
 جەنلوڭ شىرقى تۈركىستانغا ھەممى ۋالى (جاڭجىڭ) قىلىپ چاوخونى
 بەلگۈلدى. بۇ ھەممى ۋالى (جاڭجىڭ) بىتون شىرقى تۈركىستاننى
 36 ناھىيەگە ئايرىپ، بىر بىر ناھىيەگە بىردىن ئامبال (ھاكىم)
 قويدى.

بىرىنچى زۇلمدىن قوتۇلۇپ يانا بىرىنچى زۇلمغا

اچۇرش

يوقۇرقى ئادەملەر قالمىقلارنىڭ زۇلمىدىن قوتۇلماق ئوچون
 مانجولارنى باشلاپ چىقىپ، شىرقى تۈركىستاننى ئۇلارنىڭ زۇلمىغا
 ئېغىل بېردى. ھەممى ۋالى بولغان چاوخونى تارىخى بىنالەرنى،
 سىرتى گومبەز، جامە مەدرىسىلارنى بوزۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىغا باج خانە،
 چارەن خانە، بون خانە، ئىسكەر خانە سالىدى. يۈرتىدىكى باي ئادەملەرنى تۈركىستان
 نى يوللار بىلەن يوقۇتۇپ ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى تارتىپ ئالدى.
 گوان-سلىق، كۆپەيدى. زۇلم بارغانسېرى كۈچايدى، ئالتى شەھەر
 نى كۆپ ئادەملەر قاچىپ غەربى تۈركىستانغا كۆچۈپ كەتتى.
 جەنلوڭ شىرقى تۈركىستاننى قولغا ئېلىپ بولغاندىن سوڭ، بۇ
 ئىش ياردەم قىلىپ ئالدىغا كەلگەن ۋە مانجۇر-ئىسكەرلىرىگە ياردەم
 بەرگەن ئادەملەرنى بى جىڭگە چاقىرتتى. ئۇلارنىڭ يەتكۈزگەن خىز

ھەيگە قاراپ واڭ، چاڭ واڭ، گوك واڭ، لوق خىزمەت بېرىپ قايتوردى.
 بو واڭلەر يورتقا قايتىپ كېلىپ، بى واسىپەبى جىن خانغا قاراپ
 ئوز يورتىدىكى خەلقكە ھاكىم بولۇپ كەلدى. بو واڭلەر ھەر 2
 پەلەك بىر قېتىم بەي جىن خان كەلدىغا زىيارەتكە بارىدىغان بولدى.
 بو واڭلارنىڭ مىننى بالاسىدىن - بالاسىغا قېلىپ، بولارغا قارىغان خەلق
 ئولارنىڭ قولى ھالىغا كېلىپ قالدى. مانجۇرلار شەرقى تۈركىستاندا
 ئوز تەئەبىرىنى كۆچەيتماق ئۈچۈن يۈز مەڭگۈ يۈز مېلىك مەھاجر (چى
 مانجۇرلار) كۆچۈرۈپ، ايانى، يىتى سو، بەش بالىق رايونلىرىغا
 ئورۇنلاشتوردى. بونىڭ سەرتىدا ايلنى دا بولغان مانجۇر عىسكىرلىرىنى
 پەلماق ئولارنى تەمىن قىلماق ئۈچۈن كەلتى شەر، تۈرپاندىن يۈز ئويۇك كەلتى
 قىلىپ بىرنچە قېتىم دەقانلىرىنى كۆچۈرۈپ ايلنىغا الب باردى بولار
 نى دەقانچىلىق قىلماققا سالدى. بوگونكى ايلنىدا بولغان تۈرپان
 يۈز، جەلەل يۈز، عبدالرحمەن يۈز، كېكەك يۈز مەھەللىرى شو كۆچۈرۈپ
 بارىلغان دەقانلاردىن قالغان ئىسىملىر. بولارنى كەھنە تۈرك تەبەئىداران
 چى دەپ آتالغان.

1794 ئىچى يىلى چىلى ئۆلكەسىدە تەبەئىلى فرەقىسى انقلاپ كۈتۈ
 رۈپ، سەئىدىڭ، خونەن، گەئىسولارنى ئىشغال قىلدى. چەتئەلگە بو
 انقلاپنى باستۇرۇشقا كۆرىشكەندە، ئۇنىڭ شەرقى تۈركىستاندىكى
 تەئەبىرى عاجزلاشقا باشلىدى.

مانجۇرلارغا قارشى بىرنچى قوزغىلوش

ئورال تاغلىرىدىن يىنىسى دەرياسىغىچە، آرال بالقاش، تارباغاتاي
 ھەقىدەر بولغان جايلاردىكى قازاق دەۋلىتىنى 1793 يىچى پىلىغا قىر
 ايلگىر - آخىر بولۇپ روسلار ئاسىبالب، ايلنى رايونىغە قەدەر بېتىپ
 كېلىپ قالدى.

مانجۇرلارنىڭ شەرقى تۈركىستان خەلقىنى چىنلاشتۇرماق ئۈچۈن
 واڭگوشلارغە مانجۇرچە كېيىم كېمەك، مانجۇرچە غادەت تۇتۇشنى
 بويرۇغانى اسلام، شەرىعى يوللاردىن توساپ بودقا باغى ئورۇنلاشقا
 مەجبۇر قىلغانلىقى خەلقكە زور نازاھلىق ئوغولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن
 1811 ئىچى يىلىدىن باشلاپ يورتنىڭ ھەمە جايىدا مانجۇرلارغا قارشى

قوزغوللاڭ كوتورولدى. مانجورلارنى ۋە چىنن كىلگەن محاجرلارنى يوقۇتۇپ ھەربىر شەھەر آيرىم - آيرىم مەستقل بولۇپ كەتتى. بۇ قوزغوللاڭچىلار بىرلىشالمى تورغاندا، فرغانە خانى عمرخان فرغانەدە ياشاۋاتقان جەھانگىر خواجه (آباق خواجه اولادى) نى كۆپەيس - كىزىلەن قەشقەرگە ماڭدۇردى. جەھانگىر خواجه قەشقەرگە كىلىپ انقلاپچىلار بىلەن بىرلىشپ اطاعت قىلىۋالدى. يوقۇتۇپ ئۆزىنى پادىشاھ اعلان قىلدى. بۇ ۋاقىتتا، قارا شەھەر قالمىقلىرىنىڭ قولىدا، ايلدى، بەش بالىق، تورپان مانجورلارنىڭ قولىدا قالدى. 1814 ئىچى يىلى مانجور خانى تاۋكوڭ شىرقى تۈركىستانغا كۆپەيسكىر ماڭدۇردى. بۇ ۋە كىرلەر كۆچۈرگە. قەدىر اشغال قىلىپ جەھانگىر خواجه بىلەن نەھىتى قازەتق سوقۇشدى. 1820 ئىچى يىلى جەھانگىر خواجه مەغلۇپ بولۇپ مانجورلارغا ئەسرتۈشدى. جەھانگىر خواجه نى بەھى جىن گەلب بارىپ ئۆلتۈردى. 1836 ئىچى يىلى انكەبىز چىن ئورتاسىدا ئەفەندى سوقۇشى چىقىدى مانجورلارنىڭ قوۋەتى كۆچۈردىن ئۆتەلمىدى. قەشقەر، ياركەنت، آقسۇ لار جەھانگىر خواجهنىڭ ئوغلى قولىدا قالدى.

خوتەن عبدالرحمان آتلىق بىر آدەم قولىدا قالدى. افەندى سوقۇشى ئۆگۈم گەندىن سوڭ 1845-يىلى مانجورلار يانا چىقىپ تورپان، قارا شەھەر، ايلدى نى ايلىپ، قالمىقلاردىن كۆپەيسكىر ايلىپ كەتتى شەھەرگە ھىجۈم قىلدى. قەشقەردىكى حاكىم خواجهلار فرغانە، ھىندىستانغا قاچىدى بىتون كەتتى شەھەر مانجورلارنىڭ قولىغا تۈشۈدى. بۇ ۋەتەن مانجورلار بۇ يۇرتنىڭ دىنىنى اشلرىغا تۈسۈنلۈق قىلىپتى، آلوان-ياساقنى آتە چە ئارتدۇرمىدى.

2 ئىچى قوزغوللاش

1851-يىلى ھەمە جايدا مانجورلارغا قارشى قوزغوللاڭ كوتورۇلۇپ، خوتەندىن تورپانغا قەدىر جاى مانجورلاردىن تازىلاندى. امما بۇ انقلاپچىلەر بىر-بىرى بىلەن بىرلىشالمى تورغاندا، قو غالە خاتى شىرەلى خان جەھانگىر خواجه اولادى ۋەلى خان تورەنى قەشقەرغا كۆزۈنى. ۋەلى خان تورە كەتتى شەھەرنى قولىغا ايلىپ، تمام مانجورلارنى يوق قىلدى.

۱۸۵۶-يىلى مانجورلار 3-نچى قېتىم شىرقى تور كىستانغا ھىجوم قىلىپ، ۋەلى خان ئۆزە بىلەن سوقۇش قىلدى. ۋەلى خان ئۆزە قورغانغە قاچى، مانجورلار قەشقەر خانىنى قىل عام قىلدى. بو قېتىم مانجورلار قەشقەر آخالىسىنىڭ بىرنچەمك اوپلوك ئادەمنى-سى اسير قىلىپ، بەي-ئىن طرەفكە ايلىپ كەتتى.

1838-يىلى چىن-انگىلز، فرانسوز اور تاسىدا 2-نچى افى-ئون سوقۇش چىلدى. بونىڭ سىرتىدا اچكى طرەفدىن ئەي پىن انقىلابى قوزغالدى. يوننەن اولكەسىدە ئاۋون سو (سلمان) آتلىق بىرتون-گان انقىلاب كوتوردى. بونىڭ آرقاسىدا، مانجورلارنىڭ شىرقى تور كىستاندىكى قوۋەتى عاجزلار قىلدى.

3-نچى قوزغولوش

چىندا بولغان اچكى قوزغولوشلار دىن فايدىلىنىپ 1839-يىلى ايلى، يىتى سودا ترانچى، تونگانلار بىرلىشىپ، ايلىدىكى خاش-چوك باشلىق مانجور مەشورلىرىنى يوقوتوب استقلال قىلدى. كۈچادا تۈرك تونگانلار بىرلىشىپ راشالدىن خاننىڭ رەھبەرلىكى آسە تىدا انقىلاب كوتورۇپ، كوچا، آقسو، كورۇلا، قاراشور، تۈر-پان، قەمۇل، باركول، اۋرۇمچىلەرنى مانجورلاردىن تازىلىدى.

خوتەن خلقى حىبىللا، حاجم اوغلىنى عىدارخمان، ابراھىملار نىڭ رەھبەرلىكىدە انقىلاب كوتورۇپ، گوما، چىچىن، گرىبەلرنى مانجورلاردىن تازىلىدى.

قەشقەر خلقى صىلىق بەگنىڭ رەھبەرلىكىدە انقىلاب قىلىپ، يىڭى حىصار، فىض آبادنى اشغال قىلدى.

ياركەند خلقى، تونگانلار بىلەن بىرلىشىپ انقىلاب قىلدى. بو شىرقى تور كىستاندىكى انقىلابقا ياردەم بەرگەن تونگانلار بولسا، اچكى چىندە انقىلاب كوتورگەن تونگانلاردىن بىر قىسمى نىڭ بوياققانسور گون قىلغانلار بىدور.

يعقوب بك دەۋرى

يوقۇردا ئەيتىلغان بويىچە قەشقەر انقلابچىلىرى صدق بەگ، قەشقەرنى اشغال قىلىپ تورغاندا، كوچار انقلابچىلىرىنىڭ باشلىقى ھى راشىدالدين بك عىسكىر تارتىپ قەشقەرگە باسپ كىردى. بونىڭغا ناراضى بولغان صدق بك فرغانە خانى خىدايارخاندىن ياردەم سوردى. قەشقەرنى قولغا توشۇرۇپ مەقسىدى بولغان خىدايارخان جەھانگىر خوجەنىڭ اوغۇللىرىدىن بولغان بىزىكخان تۈرەنى عىسكىر بىلەن قەشقەرگە ماڭدۇردى. خىدايارخان قاماپ قويغان يعقوب بك ناملىق بىر ئادەم بىزىكخان تۈرەنىڭ دوستى بولغانلىقىدىن، بۇ كىشىنى اوزى بىلەن قەشقەرگە ايلاب بارماقنى سوردى. بىزىكخان تۈرە، يعقوب بك نىر عىسكىر باشلاپ قەشقەرگە يىقىنلاشقاندا، راشىدالدين بك قەشقەرنى بوشوتۇپ، چىقىپ كەتتى. صدق بك قەشقەرگە كىلىپ ئالدى. بىزىكخان تۈرە قەشقەرگە كىلىپلا صدق بك كە سۆز قىلماقتا كىرىشىپ، ارنى مخفى اولتۇردى. قەشقەرگە بىزىك تۈرە باشلىق بولدى.

بىزىكخان تۈرە، قوماندان يعقوب بك يار كىندىگە يۈرۈدى. عبدالرحمان پادشا كۆپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، يعقوب بك تۈرلى ھىلە-مكىر ارنى اشلىتىپ اولتۇرۇپ يار كىند، خوتەنلەرنى اشغال قىلدى. يعقوب بك سوقۇشدا قايىتب بىرىپ، بىزىكخانغا ئاز ئولا ئالتون، كىموش بىرىپ، ھىلە بىلەن قەشقەردىن ھىندىستانغا ھاياتاب چىقىپ اوزى پادشا بولۇپ ئالدى.

امدى كوچانى قولغا آلماق اوچون يعقوب بك «مىنىڭ كوچاردا كوزوم يوق، قىمۇلغا مانجورلار كىلىپ قالىمىور، مەن شۇ ئاز بىلەن سوقۇشۇمەن، سىلەر ماڭا ياردەم بىرسەڭلار» دىگەن ھىلە بىلەن كوچارغا باسپ كىردى.

يعقوب بك بىلەن تۈزىگانلار سوقۇشى

يعقوب بكنىڭ كوچى كورلاغا يىتىپ بارغاندا، اورومچىدىكى تۈزىگانلار دەرھال تورپاننى اشغال قىلىپ، اوندان عىسكىر ايلاب قار

شەرگە كېلىپ قارشىلىق ئالدى. يعقوب بىك ئونگانلارنىڭ قوۋىتى
اوزىنىكىدىن ئارتۇقلىقىنى بېلىپ، قەشقەرگە قايتىپ كەتتى.

بوۋاقتا چېرىنىڭ قوماندانلىغى ئاستىدا روسلەر غەربى
تۈركىستانغا باسپ كىرىپ، فرغانە، سمرقەند، بوخارا لارنى اشغال
قىلىپ خىدايارخاننى يوقا ئىدى. غەربى تۈركىستاندىن كۆپ ئادەملەر
روسلەرنىڭ باسما چىلىغىدىن قاچىپ قەشقەرگە كۆچۈپ كەلدى.

يعقوب بىك، غەربى تۈركىستاندىن قاچىپ كەلگەن مەئمۇرلارنى
ھەربى شەرگە باشلىق قىلىپ بەلگۈلەيدى. يعقوب بىك اورومچى، تور
پان، ايلينى ئالماق اوچۇن كۆپ كۆچ ئوۋلاپ تورغاندا، تور
ئاندىكى ئونگانلار كوچاغا قەدەر باسپ كېلىپ قالدى. 1865—
يىلى يعقوب بىك عسكىرلىرى ئونگان عسكىرلىرىنى يېڭىپ، قاراشەر،
تورپاننى اشغال قىلدى. اورومچىگە قاچىپ بارغان ئونگانلار بوۋ
دان ھەم قاچىپ ماناسنى مەركىز قىلىپ ئالدى. ئاخىرى يعقوب
بىك ماناس، شىخو، ايلى، يېتىسوغا قەدەر جايلارنى اشغال قىلدى.
بو اوتتورادىكى ئونگانلار، دوڭخوۋاڭ، ئۇنشى، باركول، قەمۇل
طرەفكە سۈرلۈپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ غەربى پامىر، ئالاي يايلاغى، ايسخ كۆل، ئالما-
ئاتا، شىمالى بالقاش كۆلى، ئالتاي، ئارباغاتاينىڭ جەنۇبى يايلاق
لىرى، شەرقى باركول تاغى، اورومچى قەمۇل ئاراسىدىكى شامو
چولى، جەنۇبى كىنلون تاغىغا قەدەر جاى يعقوب بىككە اطاعت
قىلدى. ئالتاي، چۈچەك ولايتى ماڭغولۇستان توپراغى خا-
شوغلۇق ايدى. قەمۇل، باركول، مانچورلار قولىدا قالدى.

يعقوب بىكنىڭ باستۇرۇلغان قىلغانى

يعقوب بىك بۇزۇن خوقەند خانىنىڭ امرىدە بولغان بولسىمۇ،
روسلەر خوقەندنى اشغال قىلغاندىن سوڭ، اوزى مستقىل ھالدا
بولۇپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يعقوب بىك ئۆزى مستقىل دەۋلەتتە
كەنىنى اعلان قىلدى. ۋە ئۆزىگە بەدەۋلەت دېگەن نامنى بەردى.
اقسۇنى پاي تىخت قىلىپ، كوچ قوۋەت توپ-اوم-باق اوچۇن
8000 رەسمى جەربى قو شۇن تۈزدى. قورال ياسايدىغان اشخا

ئەلەر قوردى، توب، ملتى، دارو اشلەي چقاردى. ھىندىستاندىن
كوب قورال ساتىۋالدى. خەلقئارا نىھايىتى كوب ئالوان - ياساق
يغلى.

1868-يىلى يعقوب بك تۈركىيەگە سىرتان عبدالعزىز خەتتە
بىر ھېتىم ئىبەرىيە، شەرقى تۈركىستان جەھەتتىكى بىر مۇستەقىل ئىسلام
دەۋلىتى دەپ تونۇماقچىنى ۋە يار-يولەك بولماقچىنى سۆزدى. تۈركىيە
كە ئۇنىڭ بۇ تەلەپنى قوبۇل قىلىپ، يعقوب بك كە امىرال مۇسلىمىن
غەنىنى بەردى. مۇنداق كېيىن ھىندىستان، روسىيەگە ئىچكىلەر ئىبەرى
دى. ئىنگىلىز، روس دەۋلىتى شەرقى تۈركىستاننى مۇستەقىل دەپ تونۇ
مىدى. روسىيە، ھىندىستاندىن رەسمى ئىچكىلەر كەلدى.

2. ئىچكى تونۇغانلار تۈزۈلۈشى

بۇرۇن مەغلۇب بولۇپ ئورۇمچى ئۇڭ شەرقى تەرەپىگە ۋە دۇڭ
خوڭغا كەتكەن تونۇغانلار بىرلىشىپ 1869-يىلى ئورۇمچىنى ھۇجۇم
قىلىپ باسىپ ئالدى. شۇل جەھەتتىكى تونۇغانلار ئورۇمچىدىكى تونۇغان
لەر بىلەن بىرلىشىپ ئىلىنى سۈنۈش ئىشغال قىلدى. يعقوب بك
چوڭ ئۇغلى بىگ قولىنى ئورۇمچىگە ماڭدۇردى. تونۇ
غانلار ئورپانغا كېلىپ سەلج تېلەدى. ۋە يعقوب بكگە اطاعت قىلدى.
ئورپانغا ھۆكۈم بەرگەن تۈركىيە ئالىي قىلىپ بەلگۈلەپ، بەك قولىنى كوب
ئىكەر بىلەن مۇنداق تۈزۈۋەتتى.

زورۇڭ تاڭ نىڭ ھۇجۇمى

چىن ھۆكۈمەتلىرى مانجۇرلار يۈننەن ئىنقىلابىنى باستۇرۇپ ئۇ-
نىڭ باشلىغى تونۇغان تاۋن سو (سەلتەن سەلىمان) نى تەسلىم قىلدى.
ئىنقىلابچىلار نىڭ قوماندىنى داخو تۈرت بەش مىڭ تونۇغان ئىكەر
قىلىپ گەنسۇدا ھەم تۈركىيە شەرقى تۈركىستانغا سۈرۈلۈپ چى
قتى. مانجۇر ئىكەرى قوغلاپ قولىغا چىققاندا، يعقوب بك بارلىق
ئورۇمچىنى كۈرلىگە يۈتكۈزدى. داخو ئورۇمچىگە چىقىپ يعقوب
بىلەن قىتە تېلەدى. داخو ۋە يۈز ئىكەرى بىلەن كۈرلىگە كېلىپ
سۈرۈپ بىكىنى زىيارەت قىلدى. يعقوب بك بۇنى ئاقسۇدا تۈزۈۋەتتى.

امر قىلدى. ئۈرۈمچىدىكى ئونگانلارداخونى قوغلاپ چقان زوزوڭ
تاشغا اطاعت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. زوزوڭ تاڭ ئۈرۈمچىگە چىقىپ
يعقوب بىلەن داخونى ئالدى. قىلدى. قىلدى. قىلدى. قىلدى. قىلدى.
تاڭ بىلەن يعقوب بىك داوانچىدا سوقوش باشلىدى. يعقوب بىك تاڭ
ئۈرۈمچىدىكى دېگەن امرى بىلەن بىك قولى تۈرپاننى بوشو تۈپ
پىرىپ كورلىغا قايتىپ كەلدى. ايككى ئورتادا بىر ئىچىمە قىتىم
لار پىرىپ كىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، سىلح بولالمىدى.

نيزاز بىك، عشور بىك لرنىڭ يعقوب بىگىمە خىياتى

خوتەن واليسى نيزاز بىك، خزانە چى عشور بىگىلار زوزوڭ تاشغا
خىيى ئادەم ايمەرىپ، ئوز لرىنىڭ زوزوڭ تاشغا اطاعت قىلىدىغانلىقى
نى وەھىر قانداق خىزمىتىگە حاضر ايكەنلىكىنى بيان قىلدى. بوخانىدا
لار يعقوب بىك تاڭ باورچىسىغا كوپ آلتون بىرىپ يعقوب بىگىمە
زەھەر اچىپرىپ ئولتوردى. يعقوب بىك تاڭ ئولومى بىلەن اچكى طرە
دىن قارىسۇ. قارشىلىق توغولوپ، كوچى عاجزلىدى. ياقوب بىك ئو
غوللارنى بىك قولى بىلەن حق قولى ئورتاسىدا تىخت ئالاشتى. جەل
چىلدى. عشور بىك كوپ آلتون كەوشىنى ايلەپ زوزوڭ تاڭ قانداق
لدى. نيزاز بىك خوتەنگە قىچپ بارىپ استىقلال اعلان قىلدى. بو
داق بىر وەھىت اچىدە زوزوڭ تاڭ قاراشەر، كورلى، كوچارلارنى
باسىلدى. بىك قولى خوتەنگە يۈرۈش قىلغاندا، نيزاز بىك كوپ
آلتون كەوشىنى ايلەپ، كورلى، چىچىن دىن ئوتوپ كورلا زوزوڭ تاڭ
باشىغا كەلدى. كىيىن خوتەنلىك احمد بىك، قەشقەرلىك محمود
بىك لەر بىك قولىغا قارشى حركت قىلدى. نتيجه دە ھجرە 293 اچىسى
پاى بىخون شىرقى توركىستاننى زوزوڭ تاڭ اشغال قىلىپ بولغان بول
دى. بو قىتىمقى اشلار تمام بولغاندىن سوڭ چىن مانچور حكىومىنى
شىرقى ئوركىستان دىگەن نامىنى يوقوتوپ شىنجاڭ دىكى
بىك نامىنى قويوپ، چىن تاڭ بىر ئولكوسى قىلىپ ئورگەنلىنى
بو نامىگە بىر دىن چىلىقىنى حاكم قىلىپ قويلى. ايلى، بىرى
لار اچى وەتونگانلاردىن آلالماي ئۈرۈمچىنى پاى تىختى قىلدى.

ايلى، يېتى سونى روسلار اشغال قىلغانى

1878- يىلى انگلىز حكومىتى چىن مانجور حكومىتىدىن سى چۈەن، گەنسو، ئولكوسىدىن تىبەت گە عسكەر ئۆتكۈزۈشكە روخسەت آلغاندىن سوڭ روسلار تارانچىلارنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي ايلى، يېتى سونى اشغال قىلىپ آلدى. روسلار چىننىڭ پېتىر بوروغدىكى سىفرىدى نى بىر توختامغا امزا قىلدۇرۇپ آلدى. بۇ توختام بويىچە روسلار ايلى يېتى سو روس توپراقىغا قوشۇلدى دەپ اعلان قىلدى. امما چىن مانجور حكومىتىنىڭ ناراضىلىقى آرقاسىدا 1800- يىلى باش ايلى اشغال قىلغان توپراقنىڭ 4 دىن بىرىنى يەنى بۇگۈنكى ايلى ولايتىنى قايتۇرۇپ بېرىپ، قالغان ايلى، يېتى سونى سىمى چىنسىكى دېگەن نام آستىدا روسلار ئوز توپراقىغا قوشۇپ آلدى.

چىنلاشتۇرماق پىلانى

چىن مانجور حكومىتى شىرقى تۈركىستاننى تامام ئوز ادارەسىگە آلغاندىن سوڭ اچكى چىندىن كۈبىلەپ مەخا چىر/الب چىقب بو ياققا يىرلاشتۇردىك وه بو ياقنىڭ آدەملىرىنى اچكى چىنغا يۈتكەپ چىنلاشتۇرماق اشلارنى باشلىدى. تامام اشلار دە چىنچە يازو، تېل اشلەپ تۈرك تېلىنى ائىتبادن توشۇردى. ەلى مەكتەپ، مەدرىسەلەرنى وقۇتۇپ، تۈرك بالالارنى زورلاپ چىنچە ئوقۇتتى. شىرقى تۈركىستاندا مۇنداق بىر ناچار سىياسەت يۈرگۈزۈلگەن تۇرغان زاماندا ياۋروپا دەولتلىرىنىڭ چىندىكى نائىرى بارغانسېرى كۈچلۈنۈپ اشرافدىكى بىقىندى توپراقلىرىنى ئارتىپ الب چىن مانجور دەولتەسى عاجزلىتىپ قويدى. بۇنىڭ سىرتىدا مانجورلار ھاكىمىتىگە قارىشى اچكى طرەفدىن آرقىمۇ-آرقا قوزغۇلاڭ كۈتۈرۈلدى. بۇ سىبەب بىر آرقاسىدا مانجورلارنىڭ شىرقى تۈركىستانغا يۈرگۈزگەن سىياسەتىنى تىگە آشىدى.

سولياتسىن انقلابى ۋە شىرقى تۈركىستان

چىن مانجۇر جاكىمى بارغانسىرى عاجزلاپ چىرىكلەشكەندە، ياۋروپادەۋلەتلەرى بوزەك ايتىپ ھەربىي تەرەقدىن بوغۇپ، بىتون چىننى يىمىمەستەلىككە ھالغا كەلتۈرۈپ قويدى. چىن مىلى انقلاب رەھبىرى سولياتسىن افئىدى مانجۇر استىبادا ھاكىمىيەتكە قارشى انقلاب كۈتۈرۈپ 200 يىلدىن ارتۇق ھاكىمىيەت كەن مانجۇر ھاكىمىيەتنى يىتتى. ۋە سەنەين چۈيى مىلىكىمى ئورناغا آتپ، جەمھورىيەت اعلان قىلپ، يىكى دەۋر باشلادى. گەرچە جەمھورىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، اچكى اختىلاتلار آرقىلىق — آرقا چىقپ تۇرغانلىقتىن جەمھورىيەتنىڭ ئاتسىرى شىرقى تۈركىستانغا چقالمايدى. چىنورپىدىن كىيىن شىرقى تۈركىستانغا چاشچوڭ بولپ قانلار ھەبۇرونقى مانجۇرلارنىڭ استىبادلىق قاراڭغۇ ايزىش يوللىرىنى قوللاندى. بىۋاقتىدا شىرقى تۈركىستاندا روس، انگلىز ئاتسىرى كۈچۈيۈپ بوايىكى دەۋلەت ھاقوقى چاشچوڭلارنىڭ ھاقوقىدىن آرتپ توشىدى. پورتىمىزنىڭ اقتصادى بايلىغىدىن 3 تەرەفقا يانا لانب، خلىقىمىزنىڭ اقتصادى تۈرمۈشنى بىك اغر ھايدا قويدى.

ياڭ داخۇا، ياكى تۈڭ نۇڭ دەۋرى

ھىندە جەمھورىيەت قۇرۇلغاندىن سوڭ ياكى تۈڭ نۇڭ دىگەن آدەم قوماندىن بولۇپ كىلپ ايلى داخۇا ھاربىي اشلىرىنى يولغا سالدى. بونىڭ آرقاسىدىن پۈدن داخۇا آتلىق برآدەم كىلپ ھاومى والى (چاشچوڭ لوق) لىق خىزمەتتە ئولتۇردى. بۇ آدەملەر كۈھنە فكىرلىك آدەملەر بولغانلىقتىن شىرقى تۈركىستاننى مستقىل ادارە قىلىش خىالىغا توشۇدۇ. قوماندىن ياكى تۈڭ نۇڭ چاشچوڭ بولماق نىتى بىلەن پۈن داخۇانىڭ ئورداسىغا تۈيۈنۈشۈدىن ھىچوم ئىلىدۇ. آخىرى پۈن داخۇا مغلۇب بولۇپ اچكى چىنغا قاچىپ كىتىدۇ. ياكى تۈڭ نۇڭ ئۆزىنى چاشچوڭ اعلان قىلىدۇ. بونىڭغا ئۈرۈمچىدىكى قوماندىن فونەي قارشى چىقپ آل ھاى سۇقۇش قىلىدۇ. ياكى تۈڭ نۇڭنى ايلدىن قەشقەرگە قاچىپ بارىپ «گالاوخۇي» جەمئىيەتنى تىشكىل قىلپ، كۈچ تۈپلەشقا كىرىدۇ. ئۈرۈمچىدىن كىيىن قەشقەرگە باسپ كىلپ گالاوخۇيچىلارنى ئولتۇردى. ياكى تۈڭ نۇڭ فرغانەگە قاچىپ كىتىدۇ.

شوندىن كىيىن ئۈرۈمچى ھاكىملىرى يىرلىك خەلقنىڭ ئوبخانب كىيىم تېشىدىن قورقۇپ، گالاوخوى چىلار دېگەن نام بىلەن يىگىلىق طرەقدار بولغان كىيىملىرىنى ۋە تۈر كىيىم، چەتتىن كىلگەن مەلىملىرىنى ئۆلتۈردى، ھايداپ چقاردى، بىگى مەكتەپلىرىنى قاپاتتى.

ياڭ زىن شىيىن

گالاوخوىچىلار ئۈگۈنلىگەنلىكى ئۈرۈمچى، ايلىدا جاشچوشلوق قالا شىب كۆپ جىيەللىر توغولدى. بولارنىڭ آراسىدا كۆپىرەك طرەقدار ئۆيلىوغان ياڭزىن شىيىن دېگەن كىيىم ھەمەنى باسورۇب ئۈرۈمچىنى پاي تىخت قىلىپ ئۈزىنى جاشچوڭ اعلان قىلدى. ياڭزىن شىيىن مستقل حالدا بويورتىنى ادارە قىلىپ يىرلىك تۈرك خەلقىنىڭ ئۆيلىوۈپ كىيىشلىدىن قورقۇپ اولەرنىڭ چەتلىكى تۈركلەر ۋە مەسلىمانلار بىلەن خورولدىن بولۇپ تۇرغان غىلاقەسىنى ئۈزدى. مەعارف اشلىرىنى خارا قىلدى. تۈرك بالالىرىغە چىن چە ئوقۇتتى. پاراخور ھەملىدارلارنى ھىر بىر جاىغا ھاكىم قىلىپ خەلقنىڭ ئالتون كەموشىنى ئۈز بازچوققاىغىدى. ياڭزىن شىيىن ئۈز ھەرىنى شىرقى تۈركىستاننىڭ اقتصاىدى، مەنەنىيەنى، مەعارفىغا خىانت قىلماق بىلەن ئۆتكۈزدى.

1929 ئىچى بىلى ياڭزىن شىيىننىڭ خارچى ئىشلار ۋەزىرى پەن پەن لىن بىر قانچە كىيىم بىلەن بىر مۇخفى تىشكىلات ئۈزۈپ خارچى ئىشلارنى خانەسىدە ضىافت ئۆتكۈزۈپ، ضىافت ئۈستىدە ياڭزىن شىيىننى ايتىپ ئۆلتۈردى. مەعارفەن بىلەن ئىش بىلەن ئىشلىگەن اشماى ئۈزى ھەم جىزاغا ئۆتۈپ ئۆلدى. جاشچوشلوق ئۈرۈمچى جاشچوشورىن ئۆلتۈردى. بولەننىڭ يورتقا قىلغان ظلمى ياڭزىن شىيىن توشىدى. آخىرى قەمۇل انقىلاى كۆتۈرۈلۈش بىلەن جاشچوشورىن ھاكىمىتى يىقلىدى.

(بىرىنچى قىسىم. ئۈگۈدى بولۇڭ آخىرى 2 ئىچى قىسىمدا يازىلى).

يازغۇچى: بولان قادىرى؛

2 نىچى قىسىم

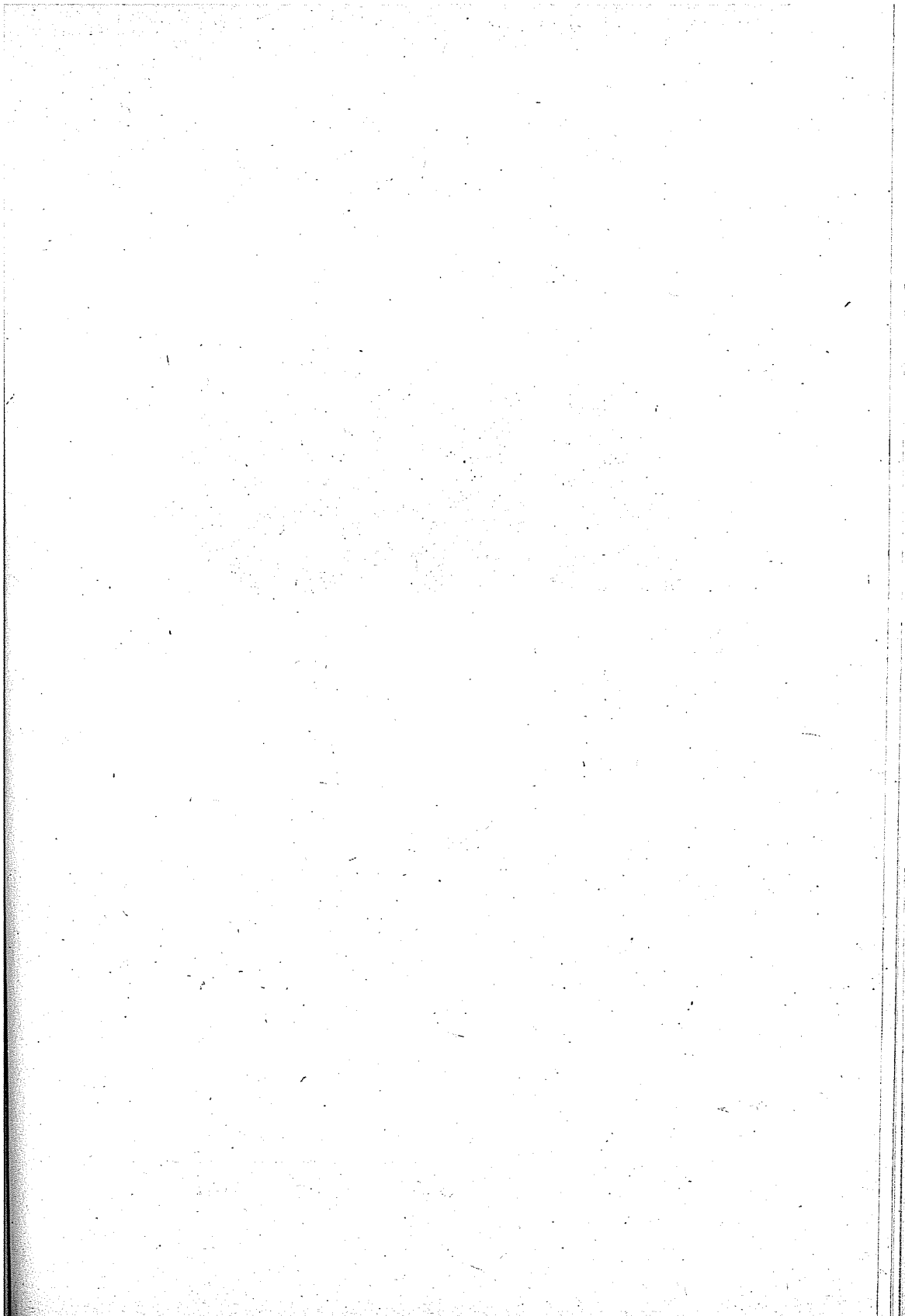
ناشرى: آلتاي ئىشپاتان ادارەسىنىڭ بىم تورگومى.

يازغۇچى: پولات قادىرى

2 نچى قىسىم

ناشرى: ئالتاي ئىشپات ادارەسىنىڭ بىلىم تورگومى

1 — باب قەمۇل ئىنقىلابى دەۋرى

قەمۇل ۋە قەمۇل ۋاشى

قەمۇل، يۇرتىمىزنىڭ شەرق تەرەپىدىكى بىر ۋىلايەت بولۇپ، مانا-
چۇر دەۋرىدىن باشلاپ جۇڭ شۇرىن زامانىغە قەدەر ۋاشىلەرنىڭ ادا
رەسىدە بولۇپ كەلگەن. قەمۇل اصلى خاتۇن تام، تاش
بالىق، آرا تۈرك، تۈركۈل، نىرىن كىر، قوراي، تاراتو، آتلىق
12 تاغدىن عبارت بولۇپ، بۇ تاغلار دۇرغالار آرقالى ۋاشى تەرەپ
دىن ادارە قىلىنۇر ايدى. ياڭ زىن شىن دەۋرىدە، يۇرتىمىزنىڭ مەش
ھۇر ۋاشى بولغان بۇ قەمۇل ۋاشى ھەم باشقا ۋاشىلەرنىڭ داۋخىشاش
سىياسى حقۇقىدىن آيرىلپ، حكومت آلدىدا ھېچ بىر اعتبارى
قالمىدى.

قەمۇلنىڭ بىتون يەر زىمىنى، چارۋا مالى ۋاشىنىڭ خىصوصى
مىلكى خالىغا كىلپ قالغاندىن تاشقارى، بۇۋاڭ خلىق اوستىگە عادەت
دىن سرت آلوان - ياساق سالب اوزى بىلگەنچە خلىقغە قوپال
مۇعامىلە قىلپ دەۋر سۈرۈشكە باشلىغاندا، 1911 — يىلى قوراي
تاغىدا تەمۈر خلىفت، خواجه نىياز حاجىم لىدەر تەرەپىدىن ۋاشى شەھ
مقصدقا قارشى عصيان كۆتۈرۈلدى. شەھ مقصود بۇ عصياننىمۇ باس
تۇرماق اوچۇن مۇراجعت ايلە ياڭ زىن شىن دىن عىسكىر ياردەم
كەلتۈردى. كۆپ سوقۇشدا شەھ مقصود يىڭىلپ، عصيانچىلەرنىڭ 8000
گە يەتكەندە، ياڭ زىن شىن تەمۈر خلىفتنى سىلخ گە چاقردى. او
رومچىدىن ۋە كىل بولۇپ كەلگەن لى ناملىق آدمەنىڭ « ياڭ زىن
شىن نىڭ سز گە يمان قىلدى يوق » دەپ قرآن تۇتۇپ بەرگەن
قەسەمىگە ايشەنىپ، تەمۈر خلىفت اورومچىگە چقىدى. آز كۈن اۋە
مەى تەمۈر خلىفت ۋە تۇرپانلىق مەى الدىنى ايشان، ياڭ تەرەپىدىن
اۋلتۇرۈلدى.

جڭ شورى رين وه قمول

ياڭ زىن شېن، فەن ناملىق كىشى طرەفەدىن اولتورولوب، جڭ شورىن حكومت باشىغا چىدى. 1928 — يىلى واڭ شاھ مقصود او لوپ، واڭلىق اونىڭ اوغلى نېزىرگە قالدى. جڭ شورىن بو نظر واڭنى اورومچىگە چاقىرتىپ ايلې چىقىپ، قمولنى 3 ناحىه گە بو لوپ، مەئمورى حقوقى واڭدىن تارتىپ ايلې، ئەركىن ياشاپ كەلگەن قمول خەلقىنى بى واسطە اوز ادارەسى آستىغا آلدى وه قمول ناحىه لرىگە حكومت دن چا كەم ايبەردى.

اوز — اوزىنى ادارە قىلىپ كەلگەن قمول خەلقىگە جڭ شورىن نىڭ بو حرىكتى بەك اېغىر تويولدى. بويىڭى كەلگەن چا كەلەر، بويىڭى تىشكىل بولغان قمول ناحىه لرىدىن غەلە آشلىغىنى 1929 — يىلىدىن باشلاپ ايلشقا تېگىشلىك بولغان بولسا مو، اما 1928 — يىلىدىن باشلاپ آلاققا خەلقى مجبور قىلدى. بونىڭ اوستىگە قمولغا كىلىپ هر بىر تاشا چىقىپ تورغان جڭ شورىن عىسكىرلىرى اوزگىرى بىلگەنچە خەلقن آلوان - ياساق ايلشقا باشلىدى. اولمەك اوس تىگە تەپمەك قىلىپ، جڭ شورىن اوزىنىڭ گانسودىكى يورتىداش — لرىدىن 80 اويىلوك محاجر كوچوروب ايلې چىقىپ، قمول خەلقىنىڭ تار تىرىلغۇ يەر لرىنى تارتىپ ايلې اولارغا بولوب بەردى. بو حقدە ناراضىلىق بىلار رىنې قمول خەلقى طرەفەدىن يازىلغان عرضلەر اعتىبارغا آلنمىدى.

قمول انقلابىنىڭ كوتەرىلېشىگە

بولغان سەب

جڭ شورىن نىڭ يوتتور قىدەك انسانىتسىز حرىكتلىرى قمول خەلقىنى بر عصيان كوتورمەككە مجبور ئەتتى. بر كونى قمولدا تورغان جڭ شورىن عىسكىرىدىن 4 - آلای (باتالىيون) دن 6 نافر عىسكىر ميوە آلاق اوچون گەپ - سوزسىز طاھر مرابنىڭ باغىغا كىر گەن. طاھر مراب عىسكىرلىنىڭ مونداق زورلوق قىلغانىغا چىدىماي بو عىسكىرلىنى توتوپ، باشلىقلىرىغا تاپشوروب جازا بەردورمەك بولغاندا، بو عىسكىرلىر طاھر مرابنى اوروب اولتورگەن. بو واقە تەغ

جولوق بېرىلگەن عرض گە، جاك شورين «او قانداغ مېو، بهاسى قانچە ايگەن؟» دېگەن سوئالىنى سوراشتىن باشقا ھېچ قانداق چارە كۆرمىدى ۋە ئىسكىرلەرنى جازالىدى، بۇر.

غانك 30 تىۋەسى
 كۈتۈۋە گە آرتىلغ
 ان! ون مصادىرە
 نىلغاندىن تاشقىرى
 300، سىرپول، 21
 ئاب اون، 40،000
 ناداق سەلمان، او
 ئون اشتراف قو
 ولدى. بو اش
 رافىنى بىر يوللا
 بىرىشكە كوچى
 تەتمىگەن سالىح
 ورغانى قىماب
 ويودوم خواجه
 بىاز حاجم، يول
 بارس بىگىلەرنىڭ
 كفالتى ايلە سالىح
 دورغا سولاقىن
 پىقان ھمان:

قول انقلابىنىڭ يېتەكچىسى مرحوم
 خواجه بىاز حاجم

تېچى، قىمول
 خلقى ھىرلىلى
 قوبت اون قارتبا
 لو دو. ئاراتى تاغ
 نىڭ دورغاسى سا
 لىخ نىڭ اون قارتبە
 كىلە و اتقان آدد
 بىرى يولدا لوى
 سى جاك ئىسكىر
 گە اوچرايدو
 ئىسكىر لى «سىلە
 بو اونارنى تانا
 قى ماڭغول بىدە
 الىب بارورا كى
 سىلەر» دېگەن
 بھانە بىلەن سالىح
 حورغانى خربى
 محكىمە گە ئاپشۇ
 وودو. سالىح دور

اگر مەن ظالمىلارغا قارشى عصيان چىقارمىسام، حاكىم ايلە ئىسكىر باشلىغىنىڭ قانۇنى اچمىسەم، مېنىڭ اسمىم سالىح بولماي كەتسۇن» دې قەسەم قىلىدو.

3 - واڭ قاشىدا تورغان رەھىم اسملك بىر بھادر آدمىنى شېھە ايلە اولتورمەك اوچون جاك شورين دن امر كىلىدو. بو اشقا قىمولى خلقى نھايىتى قاتتىق خاپا بولوب زور غولغولا كوتورودو. بونىڭدىن چوچوگەن ئىسكىر بى باشلىغى رەھىم نى علاجسىز لىك چۈنكى گە سور گون قىلىدو.

4- نازىن كرنىك قورامالى 40 قوي ايلەپ بار كۈلگە ساتماق اوچون بارغاندا، دخى ساتىلمىغان قويغا سەن باج تولومە سەن دەپ 500 سراشتىرافى قويودۇ.

5 نچى قىمولى خلقى غىضبىكە كىلىپ، عصيان كوتورمەككە يول باشچى كوتوب تۇرغاندا، عىسكىر باشلىغى جاڭ كاجاڭك آت تورك دورغاسى عبدنىياز مراب نىڭ گل خان اسمىك بىر قىزىنى الماققا قىر كىت قىلىدۇ. امدى مسئلە تور كىلك نىڭ ناموسىغا تىگىدىغان، وھاس لام دىنمەز توسوغان — يات ملت نىڭ تور كىدن خاتون — قزالش مسئلەسىگە بارىپ تاقالغاندا، خلق تاقىت قىلىپ تورالمىدى.

جانك كاجاڭكىن وھكىل بولوب قز سوراب كىلگەن بىر كىشىگە عبد نىياز مراب، «سەن قايسى وجدانك ايلە بىر تورك - مسلمان قىزىنى، بىر يات ملتكە بەرمەككە تىكلىق قىلىپ كەلدىك» دەپ قاتتىق سوز قىلىدۇ. عبد نىياز مراب، سالج دورغا، خواجە نىياز حاجم باشلىق يورت كاتتالرى عصياننى توي كونى باشلىماققا قاراقىلىشىپ يالغاندىن جاڭ كاجاڭكغا قىزنى بەرمەك بولودۇ. جانك كاجاڭك خوش يىغىن ھىچ بىر شەكلەنمەسەن تويغا 32 عىسكىرى ايلە كىلىدۇ. توي آخشامى جانك كاجاڭك قز غوجراسىغا كىرگەندە، قزچە ياساندىرۇپ قويغان ايمىن ناملىق بىر بەادر يىگىت جانك كاجاڭكىنى دەپ حال قوچاغلان بىر اولتورودۇ. آ كىچە بورون حاضرلىنىپ قويولغان 11 نۇر ياش يىگىتلەر جانك نىڭ 32 نۇر عىسكىرىنى باغلان اولتورۇپ قورالنى تارتىپ آلودۇ. شۇنداق قىلىپ سالج دورغا، عبد نىياز مراب، باقى نىياز دورغا، خواجە نىياز حاجم، قاسم پالوان، يحيى ايمام، ابراهيم قرمال لەرنىڭ يىتە كىچىلىكىدە عصيان كوتورولدى. بو اورتدە سالج دورغا اشتىراف الماق اوچون كىلگەن 3 نۇر عىسكىردىن 2 سىنى اولتورۇپ، بىرىنى قويۇپ بىرىدۇ. چىگاردىكى ساقچى عىسكىرلرنىڭ باشلىغى عبداللە اوز قول آستىدا بولغان 77 دانە ملتقنى عصيانچىلەرگە تاپشوردى. عبد نىياز مراب تىرەك چىگارسىدا تۇرغان 30 نۇر قالماق عىسكىرىنى قورالسزلا ندورۇپ، نومىنى اشغال قىلدى. «اوزون اوتىمە قىمولىڭ ھىر بىر تاغىدىكى خلقى لىر آرقىمو — آرقا بوغصانچىلارغا قوشولدى. بو عصياننى باسور ماق اوچون چىققان جىڭشورىن عىسكىرلىرى آرقىمو — آرقا تار —

مار بولوپ، عصيانچيلارنىڭ قوه تى بارغانسېرى زور ايدى. بار كور
ئىدىكى قازاق قرداشلار ھىم قىمولى عصيانچىلارنىڭ قوش بولوپ
كەتتى.

قورال كوچ اشلىتىپ ھىچ نرسە قىلالىمىغان چاڭ شورىن ھىلە
گرىك سىياسەت اشلىتىپ، «اگر عصيانچىلەر قوراللىرىنى تاپشوروپ
بەرسە، اولارنىڭ اوتكەن اشلىرىنى سوروشتورمەيمز» دەپ قىمولى
تاغىغا وەكىل چىقاردى. بونىڭغا جاوابەن خواجه نىياز حاجىم باشلىق
انقلابچىلەر: 1 - قىمولى تايىغە سىڭە حاكىم بولوپ كەلگەنلەر قايتىپ
كەتسۇن، واشلىق ئوزومەن قايتادىن ئىكلەنسۇن، 2 نچى قىمولى اتورغان
حكومت عىسكىرلىرى قايتىپ كەتسۇن، آندىن قورال تاپشورومز دى.
ئىكەن شىرطنى قويدى. سىھىتلىن نەتىجە چىقماي يانا سو قوش
باشلاندى.

چاڭ شورىن آقسو والىسى جونى قوماندان قىلىپ كوپ عىسكىر
ئىلە قىمولىغا ماڭىپ كەتتى. جو قىمولىغا كىلىپ، «سىلارنىڭ 2 تورلوك شىرط
ئىزلىرىنى قىمولى قىلىمىز، قورال تاپشورسا ئىزلىر» دەپ يانا تاغقا وەكىل
چىقاردى. تاغلىقلار، بوچقىقان وە كىلەرنى، «قوراللىرىنىڭ بىر قىسمى
نى ئىلدىن سوڭ، قالغان بىر قىسمىنى 10 يىلدىن سوڭ تاپشورومز» دەپ
قايتوردى. آخىرى يانا سو قوش باشلىنىپ جونىڭ عىسكىرلىرى تار -
مار بولودور. بو اورتەدە بار كۆل طرەفدىن كىلىپ آتقان امكەن آر
توق چاڭ شورىن عىسكىرى ھىلاك بولوپ، قوراللىرى عصيانچىلەر قوش
نىغا توشى. چاڭ شورىننىڭ 2 نچى بىرىڭكى قوه تى كىلىپ قالىشنى
بوزون قىمولى شىرىنى اشغال قىلماق اوچون خواجه نىياز حاجىم دەپ
ئىلاب وڭ ما - ازارى اچىگە كىرىپ الىپ كەنە شىر گە ھىجوم
باشلايدى.

مانا شو وقتدا گانسوندا مابوقاڭ ئىلە ماجولڭىنى اورتاسىدا
سو قوش چىق، ماجولڭىنى مغلوب بولوپ تورغان ايدى. مانا بو وقت
چولڭىنى مىسلمان دىن قىرىنداشلىق واسطەسى ئىلە ياردەم بەرمەك
اوچون قىمولىغا چىق خواجه نىياز حاجىم ئىلە بىرلىكەن قىمولى شىر
گە ھىجوم قىلدى. حكومت طرەفدىن خەتوھن چاڭ تىسلم بو ئىدى.
جوسى چاڭ مو حاصىرە اچىلە قالدى.

3نچى قىتم چىڭ شۈرىن طرە قىلىن باش قوماندان (زۇڭزى خۇي) بولۇپ كەلگەن لىۋتوڭ بەي اوز عىسكىرلىرى ايله 7 قۇدوق دىگەن جەيدا تار - مار بولدى. 4نچى قىتم چىڭ شۈرىن طرە قىلىن ماشىنو رولغان اوروس، قالماق، آرىلاش عىسكىرلىرى قىمولىنىڭ لىۋدوڭ دىگەن جايغا يىتىپ كەلگەندە بوندىكى يەرلىك تونگانلار قوزغىلۇپ بولرغە قارشى سو قوش باشلايدۇ. بوقىم عصا، چىلار يىگىباب چىكىنىدۇ.

جە نياز حاجم، يولبە رس بەك قالىدۇ.

5نچى قىتم باش قوماندان چاڭفىي يۈدن، باش مصلحتت چىي شىڭشى سەي نىڭ قول آستىدا نور غون اوروس، قالماق، خەنسو عىسكىرلىرى قىمولىغا كەلدى. بۇ كەلگەن عىسكىرلىر قورال وە سان جەتتىن

ما جوڭشى

بو اورقەدە غنىمت قوشكەن قورال وە قىرسىلر تقسىم قىلىش منصب مەسىلە سىدە خواجه نياز حاجم ايله ماجوڭشى اور تاسىدا آز وتولا كىل. مېشائماسلىق پىدا بولودور. بوسىپىدۇ خوماجوڭشى سو جوغاقا يىتىپ كىتىپ، انقلاب اوستىدە خوا

اوستون بولغانلىقتىن انقلابچىلار مەلۇپ بولۇپ تاغ آراسىغا چىكىپ تىپ ايلپ، يىمەك - اچمەك طرە قىلىن كوپ قىيىنالىدى. چاڭفىي يۈن قىمولى شەرىدە واڭ اورماسىغا اوت قويۇپ واشىنىڭ توپلىغان نور غون آلتون - كىموشلرىنى بولاب آلتىدى.

بو واقتدا تاشقى ماشغولىدەن بارىم يىرىدغانلىقىنى بىلىپ رۇب كىشىلىك برهىمت قىمولى تاغىغا كەلدى. بو تاشقى ماشغولىدەن كەلگەن آداملەر جاڭشىن دورغا، (موڭغول)، (آباي) (قازاق) نياز (اويغور)، قاسم (قازاق)، اسماعىل (اويغور) ظهورالدىن (اويغور) دن عبارەت بولۇپ بولەر انقلابچىلارغا «سىزلىڭ انقلاب قىلغانىڭىز لەرقى آڭلاپ، بىزسىزگە قوشنا بولغان اوچون سىزلىردىن حال احوال سورىماققا وە ياردەم بەرمەككە چىدوق. بىزمۇ اولدۇم اىزىدا كەن ايدوق، شۇرالىر حكۈمەتنىڭ ياردىمى ايله بىزىم «آزا» دىبول -

مەلۇق، سىزىڭگە ياردەمبەزنى «پامايىز» دەپ 5 يۈز قەۋرە ئىسكىرى
 كىيىم، 70 دانە مېلىتىق، 40.000 سىرپول، كۆپ اوق دورا سوغاق تەقىم
 قىلىنىدۇ. قەمۇل ئىنقىلابچىلىرى ئاشقى موڭغولىيەنىڭ احوالىنى بىل-
 مەنلىكتىن چەتكە سۈيۈنمەي اوز كوچى بىلەن ئىنقىلاب قىلماقچى
 لايىق كۆرۈپ كۆرۈنۈشكە دەۋاملىشىپ... دەپ قويسىمۇ، مەزمۇندا تاش
 قى موڭغولىيەنىڭ كۆرسەتكەن پىلاننى قىبۇل قىلمايدۇ. شۇنىڭدىن تاش
 قى موڭغولىيە ياردەم بېرىشىدىن اومىد اوزودۇ.
 بو اورتەدە چىڭ شۇرىننىڭ بىتون ئىسكىرى كوچى قەمۇلغا توپ-
 لىونوب، سوقوشقا زەرەسلى آفتوماشىنا، ايخرتوپ، حتى آيروپلان-
 لارقاتناشىلىدۇ. قەمۇل ئىنقىلابچىلىرى بىلەن شىڭشى سەي اورناسىدا ئىچ-
 چە قىتم قاتتىق سوقۇش بولۇدۇ. قەمۇل خلقى اوزلىرىنىڭ آزلىغى، قو-
 زالىنىڭ زەھىرىلىكى، اقتصاد كوچىنىڭ يوقلىقىغا قارىماسدىن روھىنى
 توبەن توشۇرمەي ھىرېر قىتم سوقۇشدا دوشمەن طرفىنى تار- مار
 كەلتۈرۈتۈرۈدۇ. بو واقتدا ماجوڭىي طرفىدىن ماخىنىڭ اتلىق
 بىرتونىڭان بىرقانچە تونىڭان ئىسكىرىنى باشلاپ قەمۇلغا چىقىدۇ. شىڭ
 شى سەي بو واقتدا ماجوڭىي چىقب قالغان اوخشايدۇ دەپ خەۋەر-
 گە توشۇدۇ.

تورپاندا قوزغولۇش

قەمۇل ئىنقىلابى بو خالغا يەتكەندە، چىڭ شۇرىن ھىچ بىر علاج
 قىلالماي زور خەۋەر آستىدا قالدى. قەمۇل ئىنقىلابىغا نىسبەت تىلەپ
 ئەيتىلغان «آچىل» ناخشاسى بىتون يورتتا تارالدى. ھىرېر شەھەردە
 مەورۇبىيالى اذاملەر تورلى تشويىق يولى ايلە خلقىنى ئىنقىلاب قىل-
 ماققا ۋە قەمۇل ئىنقىلابىغا ياردەم بەرمەككە چاقىردى. حتى چىڭ شو-
 زىن قەمۇل ئىنقىلابى حقىدە چىققان ناخشاۋە تشويىقلەرنىڭ كىرگە يىپىن بار
 غانىدىن چوچوب، «كىمە كەم آچىل ناخشاسىنى ئەيتسا، قەمۇل توپو
 ئىڭى توغرو لوق سوز قىلسا، اولوم جازاسى بىرىمەن» دىگەن بو
 روقلەرنى ھىم چىقاردى.

بىتون يورت بو خالدا تورغاندا، ماشىن ناملىق بىرتونىڭان (ما-
 جوڭىيىنىڭ آدىمى)، تەمور اوتوڭ دىگەن بىراۋىغور، خوجا ئىياز
 حاجمغا: «بو ئىنقىلابنى يالغوز قەمۇلدىلا چەكلەپ قويماي تورپان»
 اتى شەھەر طرفلىرىگە قىلەر كىرگەيتىلى، قەمۇلنى تاشلاپ تورپانغا

چوتكەلسەك نچوك» دېگەن تەكلىپنى بىرىدۇ. بونىڭغا خواجه نياز حاجم «قىمولىنى يالغوز قالدۇرۇپ تۇرپانغا اوتسەك ياخشى نەتىجە بەرمەس، اوۋەل قىمولىنى قولغاالب آندىن تۇرپانغا اوتسەك» دەپ جواب بىرىدۇ. بواورقادا ماشى مېن، تىمور بوتوشكەر اوزفكرىنى قوۋەتلەپ، خواجه نياز حاجم نىڭ ناراضىلىقىغا قارىماي تۇرپانغا آندىلىدۇ. حاجم آندىنى تۇسايلىدۇ. بولار قارشىلىق قىلىپ اوق آتيدۇ. شۇنداق قىلىپ ماشى مېن، تىمور بوتوشكەر 30 نچە تونىگان عىسكىرنى باشلاپ پېچانغا كېلىپ، يالغاندىن «بۇنى خواجه نياز حاجى، سىزلىرنى قوتقازماق اوچون مۇندا چىقاردى. امدى قوزغالمامسىلەر» دەپ پېچان خلقى غە تشويىق قىلىدۇ. بوسوزنى آڭلاغان ھىمان پېچان خلقى قوزغۇ ئۇپ، ماشى مېن ايلە بىرلىكتە پېچاننى ھجوم قىلىپ قولغا آلىدۇ. بواورقادا قىمولى ايلە پېچان اورقاسىدا تۇرغان بىر بولوم اوروس عىسكىرلىرى پېچانغا كېلىپ قالمىپ پېچان قوزغۇلاشچىلىرىغا ھجوم باشلاپتۇ. بوسوقوشدا تىمور بوتوشكەر اولوب، ماشى مېن 30 نچە تونىگان عىسكىرنىنى الب شھرنى بوشوتۇپ بېرىپ لو كچونىگە كېتىدۇ. چىڭ شى رېن عىسكىرلىرى پېچاننى الب خلقىنى اولتۇرۇپ، مال - مالكىنى بولاڭ قالاڭ قىلىپ، اوى - عىمارەتلەرگە اوت قويۇدۇ.

1932 نچى يىلى 12 نچى آينىڭ 2 نچى كۈنى تۇرپان ھاكىمى پېچاندا بولغان واقىئەنى آڭلاپ، آستانە، سېنگم، مور تۇق، ياڭخې قاتارلىق يېزىلارنىڭ علما، سوداگر، دىھقان كاتتا ئالىرىنى تۇرپانغا چاقىرتىپ كېلىپ اولارغا: «تۇرپاندىن بىر مڭ دادەن قوناق آلماققا او رومچىدىن تېلىگرام كەلدى. بونى بەرمەنى بولمايدۇ، حاضر قىمولى خلقى اخمىلىق قىلىپ تىنچسىزلىق چىقارىپ تۇرادۇر، اونلەرنىڭ ھىكۈمىگە كوچى يەتمەيدۇ، آز كۈندە بوقوزغۇلاڭ باسلىپ كېتىپتۇ، يىنا بۇ يەردىكى خلىق ھىم ھىماقتلىق قىلىپ ھىرخىل خىيالغا توشمۇسون، سىلەر قىمولى خلقىغە يېقىن خلقىغە نصىحت قىلىپ يۇرتنى تىنچ تۇتۇشكەر» دېگەن سوزلىرنى قىلىپ قايتۇرۇدۇ. يىنا 12 نچى آينىڭ 28 نچى كۈنى تۇرپاندا تۇرغان عىسكىر باشلىغى ۋە ھاكىم ايكىسى مچمود مچىطى، امېن آخون بايلەرنى چاقىرتىپ اونلەردىن: «قىمولى طرەفدىن بىر قانچە ئوغرىلەر پېچانغا كەلدى دېگەن خىبىبار، آڭلايدىڭلارمۇ، اولار قاندا چەكك آدم ايكەن؟» دەپ سوراپ بولۇپ آخردا نصىحت اورنىدا:

«اوغرىلارنىڭ چارەسىنى ھۆكۈمەت قىلالدۇر، خەلقنى نەزەت قىلىشقا،
اوغرىلارغا قوشۇلماي سون، ھۆكۈمەتنى قوت كرىپ ئەڭ بولالمايدۇ»
دېگەن سۆزلەرنى قىلىپ قايتۇرۇدۇ.

ھولدا جىڭ شۇرىيى ھاكىمىتى گە قارشى انقلاب قوزغالغان كۈن
دىن ائەمبارەن تورپاننىڭ وىتىن پىرورە مەلتەچىلەردىن مەمۇد مەجىتى ،
ھەم ۋەلەم آخونۇم، مۇسۇل ھاجىم، مەقسۇد آخون، ئەمەللىك مەمۇد مەجىتى -
مى، قەربان سەئىدى، باي غەزىزى، ئاھرىدە گى، ئەبداقاردا مەمۇد، لوك
چوئىلۇك ابوطەيب، نىياز آخون، ھەسەمەلدىن، ئەمور ھەسەم، پولات آخون
نومۇر تورپاندا انقلاب باشلاپ، قەمۇل انقلابىغا ياردەم بەرمەككە
چون مەجىتى مەسئۇت ئۆتكۈزۈپ فەرسەت كۈتۈپ ياتقان ايدى. ۋە
خەلقنى انقلابقا دەعوەت قىلغان تورلى ئىشويىق ۋە رەقەلەرى ھەزەرلاب
ايدى، قەشقەر، كورلا قاتارلىق جايلەرگە تاراتقان.

پەيچاندىن چىكىش لوكچۈنگە كەلگەن ماشىنى 12 نچى آي نىڭ
29 نچى كۈنى خواجه نىياز ھاجىم نامىدىن مەمۇد مەجىتىغا بىر پارچە
خط يازىلىدۇ، خەتتە: «ئەمىن باي، مەمۇد باي، ابراھىم دەرىغلارغا مە
لۇم نولستونكى؛ بۇلار نۇرغۇن ئىسكەر ايلە چىقىم دېگەن جاينى كەل -
لىق. سىز لىمۇ ھەزەرلاب كوروشكەر» دەپ يازىلىدۇ. بو خەتنى آسلا
غان آستانە خەلقى راس خواجه نىياز ھاجىم كەلگەن اوخشايدۇ دەپ
خوش بولۇپ تۇرەك قوزغول، شەرقىي كەرىكتە قىلىدۇ.

مەمۇد مەجىتى لوكچۈنگە كىتىپ قالغاندا، آستانە باشلىرى آستانە
دە قوزغولاشنى باشلاپ شۇ يەردەك سودا كىر بىر نەچچە خەنسونى يوقۇتۇپ
اولارنىڭ مال - مەلكىتىنى بولالىدۇ. باشقىچى كارىزىدا ابراھىم دەرىغا
يىتە كچىلىكىدە قوزغولاش كۈتۈرۈلۈدۇ. بو واقىئەلەر بولغاندىن سوڭ
مەمۇد مەجىتى، ئەمىن باي لوكچۈندىن آستانەگە قايتىپ كىلىپ بولغاندا
باشلىرىنىڭ واقىئەسى باشلاپ قوزغولاشقا باشلاپ قوزغولاشقا قىلماق
قاقرار قىلىدۇ.

بو اورتە دە جىڭ شۇرىيىنىڭ 300 گە قەدەر ئىسكەرى آستانەگە كىرىپ
اھوالىنى كورۇپ، سىرتىدىن آستانەگە سوقۇش آچماق اوچۇن قارا
خواجه طرەفكە ئۆتكەندە، آرقاندىن آستانە قارا خواجه خەلقى قوز
غولۇپ بىر نەچچە ئال مەلتىق ايلە بو ئىسكەرلەرگە ھۇجۇم باشلايدۇ. بو
ئىسكەرلەر قاچىپ آستانە، قارا خواجه كوچالىرىدا تۇر - مار بولۇپ
قوراللىرىدىن آيرىلىدۇ. شۇ كۈن آخشامى ماشىنىدىن لوكچۈندىن

آستانەغە كىلىپ ئوشۇتۇر. بۇلەر بۇجايدا ئورپالغا ھجوم قىلىش
 قاقزار قىلىشىدۇ. ئەزەسى قاراخوجا، آستانە، مورتوق، باشقى،
 لو كچون، لەيجىن دن ئورپالغوب 30200 آنلىق فېدائىلەر ھاضر بولو
 دو. بوفېدائىلەر نماز خۇتەن واقىپتا كېتە، آبادقا يتىب كەلگەن
 لە، بولارغا ئورپاندىن خىرالاب چىرتان ئەينى لەيجىن ھاجى، ھىسام الە

رىنى ئۇيتىدۇ.
 بوخەرنى آشلاپ
 محمود محطى ما
 شى مەن لەر بو
 1206 عسكەرنىڭ
 آلدىنى تۇسماق
 بۇچون فېدائىلەر
 نى باشلاپ ياش
 دىگەن جاياغايىر
 نى بارغاندا،
 گوچوڭ طرەفدىن
 كەلگەن بىر ايشە
 كچى، «حاضر
 ھكومتىڭ 500
 ئانە، عسكەرنى
 شافتولموق دى

لدىن آخونلەر اوچا
 راب، تورپانغا
 يتىب كەلگەن مو
 صول ھاجىنىڭ:
 «مىن دن بىر كون
 ايلگىرى جاڭ شورت
 نىڭ 1200 عسكە
 رى تورپانغا يو
 روي كەتدى بولر
 تورپاندا تورغان
 عسكەرلەر گە قو
 شولوي آلەمسون
 كىنىڭ نىزىلا ھىچە
 بارىت 1200 عسكەر
 نىڭ قوراللىنى قو
 غا چو شۇر

مەككە ھىركىت قىل
 سون» دىگەن سوز موصىل ھاجى، اورە تورغانى محمود محطى كىلىن دىگەن
 نى آشلاپتىدۇ. ايمىن باى، ابراهيم دورغانلر 500 نىفر فېدائىلەرنى
 باشلاپ گوچوڭ يولىغا قاراپ ماشكىدۇ. اورومچى يولىغا قاراپ بولو
 گەن فېدائىلەر كىنىڭ دىگەن جاياغا يتىب بارغونچە، آلدىغا 1200 عسكەر
 ئاوپرىمايدى، گوچوڭ يولىغا بولونگەن فېدائىلەر 500 ھكومت عسكەرنى
 وساب سوقوش باشلايدى. فېدائىلەر چىكىنىش ھالىغا يەتكەندە «بو
 طرەف نىڭ احوالى اغر، فېدائىلەرنىڭ ھەمەسى بو ياققا كەلسون»
 دەپ اورومچى يولىغا كەتكەنلەر گە خىر بېرىدۇ. محطى كىنىڭ

طرەفنىڭ يېڭى فېئىئىلەرنى ئالتىنچى چوڭ يولغا كېلىپ بولغاندا سۇقوشو
ئىقان فېئىئىلەرگە ياردەم بېرىدۇ. ئاخىرى ئۇنىڭ كېلىشىمى فېئىئىلەر تۈزۈپ
ئىككى ھىسام ئالدىن قورال ئالماق ئۈچۈن تۈزۈپ قايىتىپ كېلىدۇ.
بۇ يولدا قەندە يېڭى شەھەرگە تۈزۈپ قايىتىپ كېلىدۇ.
كېيىن قالغان بىر قىسىمغا ھۇجۇم قىلىپ، 18 ئال مىللىتىنى قولغا ئېلىش
بۇ يولدا يېڭى شەھەرگە فېئىئىلەر كېيىن كېلىدۇ، ئورومچى يول
دىن كېلىپ قالغان (20-ئىسكىر) يېڭى شەھەرنى اطرافتىن قورساپ، شەھەر
گە قارايتىپ اوق ئاتىدۇ. بىرىنچى ئاينىڭ 6-كۈنى ماشىنىدىن
تۈزۈپ قايىتىپ تاشلاپ قاچماققا قاراپ قېلىدۇ، ھەممىسىگە «ئىسكىر»
«ئىسكىر» باشلاپ قويۇپ، تۈزۈپ قايىتىپ ئۆلۈمگە تاشلاپ
بۇ يولدا يېڭى شەھەرگە بارىدۇ، بۇ يولدا قايىپ قوتولار يېڭى شەھەرگە
قاچىدۇ، بۇ يولدا قايىپ قوتولار يېڭى شەھەرگە قاچىدۇ، بۇ يولدا
كۆرسەتكۈچى، ھەممەسى ئىسكىر يېڭى شەھەرگە قارىشى تۈزۈپ قايىتىپ
خەلقنى بىرلىكتۈرۈپ ھۆكۈمەت ئىسكىرىگە ھۇجۇم باشلايدۇ، بىرىنچى
كۈنى قاتتىق سۇقوشۇش 1200 ئىسكىردىن 2 يۈزى ئۆلۈپ قالغانى، قاچى
دۇ، فېئىئىلەر بۇ ئىسكىرلەرنى يارغۇل دېگەن جايغا قەدەر قوشۇپ
بارىدۇ، 1200 ئىسكىردىن ئۆلۈپ قاتتىق 18-ئاينى ئالماق ئۈچۈن
چىقىپ قايىپ بېرىپ ئۆلۈپ بۇ يولدا ھۆكۈمەت ئىسكىرى يولدا
دىن قولغا توشۇش ئۈچۈن قورال ھىسابىغا فېئىئىلەر كۆچۈپ
ئۆلۈپ ئۆتۈدۇ.

تۈزۈپ قايىتىپ شەھەرنى قولغا ئالغان فېئىئىلەر كەنە شەھەرگە سۇ
ئۆلۈپ قالغان ھۆكۈمەت ئىسكىرىنىڭ باشلىغى مالىيە جايىغا «قورالنى تاپشۇر!»
بولمىسا جازا بېرىشى يەيسەن!» دەپ ۋەكىل كېلىپ كۆزىدۇ. مالىيە جايىغا
لارغا: «بۇ قورالنى ئورومچىدىن ئالغان، ئورومچىنى سۇقوشۇپ ئالغان
بۇ يولدا سۇقوشۇش ئالدىن قورالنى تاپشۇرۇمۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدىن بىلەن
ئورومچىنى ئالغان» دەپ جۈزۈپ قايىتىدۇ، ئاخىرى كەنە شەھەرگە
ھۇجۇم باشلايدۇ، مەشۇن ئاينىڭ ئاخىرى ئوغلى ئوغلى ئوغلى ئوغلى
شەھەرگە بارىدۇ، ئۆلۈپ قاتتىق بولغاندا، مالىيە جايىغا «ھۆكۈمەتنى
تۈزۈپ قايىتىپ قورالنى تاپشۇرۇمۇ» دەپ خېرى بېرىدۇ، سۇ قوشۇش
تاب بىرىنچى ئاينىڭ 8-كۈنى «فېئىئىلەر كەنە شەھەرگە كېلىپ
مەشۇن مالىيە جايىغا قورالنى تاپشۇرۇش» دېگەن تۈزۈپ قايىتىپ

لوى جاڭ طرفىدىن 2 چوڭ توب، 8 دانە چارخلىق پوليموت، اوق -
دوراسى ايلە 1200 دانە ملتىق فيدائىلەرگە تاپشورولودۇ.

توشقان بولاق دېگەن جايغا 4 دانە ئاقتوموبىل ايلە كېلىپ قال
غان 40 نۇر حكومت عسكىرىنى قولغا توشورمە ككە حاضرلىنىپ تور
غاندا، ئاستانە دە تورغان مقصود ئاخون دن: «لو كچونگە 600 اوروس
عسكىرى كېلىپ قالدى، تزدن كىلگىلەر» دېگەن خېر تورپاندىكى
فيدائىلەرگە كېلىدى. بوخېرنى ئاڭلىغان محمود مېخىتى دەر حىتال
فيدائىلەرنى باشلاپ تورپاندىن ئاستانەغە كېلىپ، ئاستانە دە اوروس
ئەر بلەن سوقوش باشلايدۇ. اوروسلەر بر طرفىن سو قوشوب
بر طرفىن چېكىنىپ قاراخوواجه نىڭ باداملىق دېگەن جايىغا كېلىپ
موصول باي نىڭ زاوودىغا كېرىپ ئالىدۇ. فيدائىلەر بولەرنى قىور
شاپ ئالغاندا، برنچى باي نىڭ 12 نچى كونى اوروسلەردن ئادام ئەل
چى بولوب فيدائىلەر قاشىغا كېلىپ: «بز قورال تاپشورومز، چو
كېمىز شون توهن جاڭدىن بو يوروق ئالماق اوچون بزدن ايكى ئادام
تورپانغا بارسا» دەپ سوراپدۇ. بو وقتدا مقصود ئاخون فيدائىلەرم
غە، «بو اوروسلەرنى قىسمالى، بولارغا كە شچىدىك قېلىساق، كېيىن
بولارن فایدالېنىشقا بولودۇ. طلبىنى قبول كورسەك» دەيدۇ. بو
فكر قبول كورولوب بو ايكى نۇر ئادام تورپانغا شون توهن جاڭ قاشىغا
كېلىدۇ. بو شون توهن جاڭ بولسا، باياقى توشقان بولاققا كېلىپ قالغان
4 دانە ماشىنا ايلە قولغا توشوب تورپان كەنە شەرگە قامالغان ايدى،
شون توهن جاڭ بو ايكى نۇر اوروسقا كىشىلەرنىڭ ئالدىدا قورال
لەرنى تاپشوروب بېرىڭلار دەپ، مخفى سورەتدە اولارغا «بو اوغ
رىلەرنىڭ ئارقى يوق ايكەن، مەكەن قەدەر قوراللىرىنى توشور
ماڭلار» دەپ قويدۇ.

بو نۇر اوروس اولرى تورغان جايغا كېلىپ، مەناملدى قورال
تاپشورومز دەپ توروب تاڭ ئاتار واقتىدا محاصىر اچىدىن قاچىپ
چىقىپ پېچانغا قاچىپ كېتىدۇ. فيدائىلەر بو اوق دوراسى قالغان
اوروسلەرنى بى غەملىك قېلىپ قاچوروب قويغانغا پو شايما نى
ئارقاسىدىن پېچانغا بارىدۇ. پېچاندا 20 نچە كون قاتتى سوقوتىن
داوام قېلىدۇ.

مانا بو كۈنلەردە تورپاننى انقلاپچىلەر قولغا ئالدىلار دېگەن

خېر اورومچىگە يېتىپ چىقىدى. بۇنىڭدىن اورومچىدە، كەچ گىرەمەتتە
دىن شۇر دەربازەسىنى تاقاب ئالسى، گۇچادا ئادام ماشىنىسى ماسلىق اش
لىرى پېدا بولىدى. جىڭ شورىن اورومچى كۇچالرىغا: «كىمدە كەمەتتە
نە اغوا تاراتسا، اولوم جىزاسى بېرىمەن!» دەپ بۇيرۇقلار چاپلاپلا
دى ۋە اورومچىنى مەدافە، قىلماقى ئۇچۇن قىمولىدا تۇرغان باش قىر
ماتىدان (زۇڭزى خوى) شىڭشى سەي نى اورومچىگە چاقىدى.

مەتابو اورومچىگە قاراپ قايتىپ كېلىۋاتقان شىڭشى سەي سەي
كېرى پېچاندا بولۇپ تۇرغان سوقۇش اوستىگە تۇيۇقسىزدىن
كېلىپ قالىدى. بۇ سوقۇشقا شىڭشى سەي نىڭ زەرەھلىى ئافىتوموبېل،
زۇرتۇپ، ئۇيروپلان اىلە كىلگەن 4000 دىن ئارتۇق عىسكىرى قاتناش
دى. شىڭشى سەي طرف نىڭ قورال ودىسىگىر جەھتدىن اوستونلىق
گېنىمى نظردە تۇتقان فېدانىلەر چىكىمە، كىكە مچپور بولۇپ، بىر طرف
دىن سوقۇشۇپ، بىر طرفدىن چىكىنىپ تۇرپانغا كېلىپ ئالىدى. شىڭشى
سەي نىڭ عىسكىرى ھەم لىھەجىن، لو كچونلەر نە دەسىسەپ او تۇپ
تۇرپانغا يېقىنلاپ قالىدى. فېدانىلەر تۇرپاندا مەدافە قىلىپ تۇر
روشقا كۇچى يەتمەيدى. ماشىنى من تۇرپاندىكى بىتون عربى قورال
نى الپ تۇقسونغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى. مچمود مچىطى ھەم ئوق
سۇنغا قاراپ يولغا چىقىدى. بۇلەرنىڭ ئارقاسىدىن سورۇپ كېلىۋات
قان شىڭشى سەي عىسكىرلىرى تۇقسونغا كېلىپ قالغاندا، بۇ ئادەم
مود مچىطى، موصول حاجىم، زاھرى بەگى، باي غىزىنى، يوسىن بەگى
سەيدى، امىن حاجى داملام، نەمەت خەلفەت، مچسوم ئاخونلەر بىرلىك فېدە ئىلەر
نى باشلاپ قازاشورگە كېلىپ ئالىدى. مچمود مچىطى خوتون سوم
بولغا چىقىپ تۇرغاندا، خەمداللىھ اعلم ئاخونوم، امىن ئاخونلەر يار
دەمگە خواجه نىزاجىم نى باشلاپ چىقماق بولۇپ قىمولىغا يۈرۈپ كەتتى.
شىڭشى سەي پېچان، لو كچون، ئاستانە، تۇقسون، تۇرپان قاتارلىق
جايلردە «سەنلەر اوغرىلەرگە ياردەم بەرگەنسىلەر» دەپ كۆپ ئادام
نى اولتۇرۇپ، پۇل - مالىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدى، اوى - عمارەت -
لەرگە اون قويدى.

مچمود مچىطى ۸ نچى ئاينىڭ ۸ نچى كۈنى تۇرپانغا فېدانىلەر
دىن بىر قىسمىنى ھەشكەلورۇپ، كۆمۈش دىگەن جاينغا يېتىپ كىلگەن ئىدە، لو ك
چون طرفدىن بىر ئادام كېلىپ: «بۇلەر خەمداللىھ اعلم ئاخونوم اىلە

قەمۇلغا بارغان ایلدوق، خواجه نياز حاجم قەمۇلدىن چىقىپ، بىزنى خادىم
لاردىن سىزگە ايمەردى» دىگەن خەبەرنى مۇتلەق قىلدى. مەمۇد مەجىد
14 نچى كۈنى توقسونغا كېلىپ شىكشىنى سەھىيە ئىدارىسىگە كۆرسەتتى.
سەھىيە قوشۇدۇ.

خواجه نياز حاجم قەمۇلدىن چىقىپ، لۈكچۈنگە يېتىپ كەلگەندە،
يېنىدا يېقىن ئاداملىرىگە «بىز شەرگە كېزەلمەيمىز، اگر شىكشى سەھىيە
كىرى كېلىپ قالسا، بىزنىڭ شەرگە كېرىپ قالغانلىقىمىزنى بىھەتتە قىلىپ
احتمال كۆپ ئادامنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاش» دىگەن خەبەرنى بىرىدۇ.
ئاخىرى خواجه نيازنىڭ تېكىلىنى ئايلاندۇرۇپ شەرگە كېزەلمەكچى
بۇرۇلۇدۇ. ئويۇقسىزدىن لۈكچۈننى شىكشى سەھىيە كىرىپ قورشاپ
ئالغاندا، خواجه نياز حاجم قارشى سوقۇشنى داوام قىلىدۇ، بىزنىڭ چىققا
يېشىغا كۆزى يەتمەي شەردىن سۈرۈلۈپ چىقىپ كەتمەكچە مەجبۇر بۇ
ئۆدۈ. بۇ يېقىن ئادام باشلانغان سوقۇشدا تۈرپان ئىنقلابىدا بۈگۈن
خىزمەت كۆرسەتكەن خەمبۇلە غەلىم ئاخۇنوم مەقسۇد ئاخۇنلار شەھىدى بۇ
ئۆدۈ. خواجه نياز حاجم ئويۇق دىگەن جايغا چىقىپ ئالىدۇ.

17 - كۈنى شىكشى سەھىيە كىرىپ توقسوندا 5 - كۈنى
بى گىناھ ئاداملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، اۋى - غەسارەتلەرگە اۋىت قۇيۇپ
اورۇمچىگە يۈرۈپ كېتىدۇ.

بۇ ۋاقىتتا قارا شەردە تۇرغان ماشىنىمىن بۇنىدا بۇلۇۋاتقان
سوقۇشلاردا اۋىزىنىڭ عاجزلىقىنى سېزىپ، ماجولۇنى ياردەمگە
چاقىرىپ كەلتۈرمەكچى بولۇپ، مەمۇد مەجىد، ئىسارەت
تۈنگانلارنى قارا شەردىن لاندۇرۇشقا مەسئۇل بۇلۇدۇ. بۇ كىشىلەر دوخۇلۇق
يولنى ئايلاندۇرۇش دىگەن جايغا يېتىپ بارغاندا، ئالدىغا يولمازلىق
بەگ اۋچرايدۇ. بۇنىدا يولبارس بەگ تۈنگانلارنى ياردەم اۋچۇن
شەرقى تۈركىستانغا اۋى چىققاندا، چىققاندا، چىققاندا، چىققاندا،
يولبارس بەگ، مەمۇد مەجىد بۇلۇپ، ماجولۇنى 2 نچى ئۆي
بى ياردەمگە تېكىلىنى قىلدى. ماجولۇنى قوبۇل كۆرۈپ چىققاندا،
ئۆي تۈرپاندا، بۇخىرنى اۋىشكەن مەمۇد مەجىد، آكاسىنى مە
سۇل حاجىغا: «ماجولۇنى بۇ ياققا چىقارماستىن، چىققاندا، چىققاندا»
دەپ مەكتۇپ يازىپ سۇجۇغا مەخسۇس اۋى مەسئۇل بۇلۇدۇ. اۋى مەسئۇل

لېنا پارادەمگە ئۆزلىكى قېلىپ، كىم، ئامىنى بولدى چىقماڭ دەپ ئۇ يەتتە
قا يۈزى چىدامخان موصول حاجىم، ماھوڭىنى ئى باشلاپ شىرقى
تۈركىستانغا ئالپ چىقىدۇ.

بۇ كۈنلەردە محمود مېھىتى فېداۋىلەر ئى باشلاپ، ئۇقسون، ئۆز
پان، پىچان، لو كچونىنى بوشوتۇپ اورومچىگە قاراپ سۈرۈلگەن
شىڭشى سەي ئىسكىرلىرىنى بايانخو دېگەن جايدا توشاپ سوقۇش
دو. بوسوقۇشنى قايتىپ بىرنچى نوبىت خواجەن باز حاجىم ايلەتۈر
پاندا كۈرۈشۈدۈ. بۇ مىلى انقلاب يېتتە كچىلەرى انقلابى ھىركىنى
مولدىن صوڭ قايسى اوصولدا ئالپ بارىش خىصو صىدا صىھىت اوتتە-
كۈزۈپ تۈزپاندا ھىكومت قۈەتتى قالىمغانلىقتىن انقلابى سوقۇش
صىقىنى گۈچۈڭ طرەفكە يۈتكەشكە قارار قىلىشىدۇ، بوقرار بو
چە فېداۋىلەر گۈچۈڭ نەزىرىغا قاراپ سۈرۈلۈدۇ.

اورومچىگە بىرنچى ھىجوم

«اورومچى زور خوف آستىدا قالدى. بىر ھىجوم بىلەنلا باسىپ
آلماقتا مەكەر» دەپ ايشەنگەن ماشى مېن بىرنچى آينىڭ 29 نچى
كۈنى ئىسكىرلىرى باشلاپ اورومچى شۈرىگە 40 يولچى جى ساوزا
دېگەن جايعا كېلىپ تۈشۈدۈ. «ماشى مېن اورومچىگە ھىجوم قىلار
مىش» دېگەن خېر آڭلانىش ھىمان اورومچى شەرى ھىربى، ھىالت
ايچىگە كىرىپ، شەرى ايچىلىكى تۈنگەن، تۈركلەرنىڭ شەرتاشى
غا؛ شەرى تاشىدەكى خەنسىلەرنىڭ شۈرى ايچىگە كۈچۈش اىلارى.
چىنەيلىشىرو چىڭ شۈرىن گۈچۈشۈپەكى ھىكومت ئىسكىرلىرىگە اوروم
چىگە قايتىشقا امر بىرىدۇ. 2 نچى آينىڭ 20 نچى كۈنى گە يەتكە
دە، ماشى مېن ئىڭ ئىسكىرلىرى اورومچى چوڭ كۈبۈرۈك مەھىلە سىتتە
گە باسىپ كىردى. اورنادا قاتتىق سوقۇش باشلاندى. آز كۈن اوتتە
مەي اورومچى شەرىنىڭ اطرافىدەكى تاغلەر، موھىم اورونلەر ما
ش مېن طرەفلىن اشقال قىلىندى. شەرى ايچىگە قاراتىپ زەمبەركە
پولەھوتلەر آتلىدى. چىڭ شۈرىن ئىسكىرى شەرى ايچىدىن چىقالماي
سوقۇشلەر بىرنچە كۈن داوام قىلىپ تۇرغاندا، بوسوقۇش اوستىتە
گە تۈرپان، ئوقۇسۇلدىن سۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان شىڭشى سەي ئىسكىرى كى
لپ قالدى بىرنىڭ اوستىگە شىرقى شىمال (مانجورىيە) دن سەويت تۈپراغى

دا قالى چۈچەككە، اوتكەن مانجورىيەلى خۇشخۇزا، ناملىق عىسكىرلەر
 ورومچى شەيگە كېلىپ قالدى، بونىڭ نەتىجەسىدە، جىڭ شۇرىيىنىڭ
 فوھتى كوچىلۇنۇ، اونىڭ عىسكىرىگە جان كېرىپ، شەھەردىن سىرتقا
 ھىجۇمغا چىقىپتۇ، اوزوس عىسكىرلىرىنىڭ اشتراكى، ايلە بولغان ھىجۇم
 لىما ماشى مەن مغلۇب بولۇپ چىكىنىدۇ، جىڭ شۇرىيىن طرەقدىن چوڭ
 كوپرۇك تونىگان، تۈركلەرنىڭ اوبلىرىگە اوت قويۇلۇپ، چوڭ كۈ
 رۇكەدە تەمگچە، ادام اولتۇرۇلۇدۇ.

قاراشەھەر، تەقسىمات، قوزغۇلۇش

قەمۇلدا انقلاب داوام قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە، توقسون خەلقى
 ھىم تۇرپان خەلقى، ايلە بىرگە، فرصت كۈتۈپ ياتقان ايدى، تور
 پاندا مەھمۇدە خەلقى، جەمئىيەتتە، خۇنۇملار، طرەقدىن تۇرپان انقلابى
 باشلانغان ھەم، احمدواڭ، اوغلى، توختى باشلىق، توقسون خەلقى
 تزدەن قوزغۇلۇپ، تۇرپان انقلابچىلارغا قوشۇلماق، توغرو سېدا
 مەسلىھەت، اوتكوزون، توختى، آخۇن باشلىق، 10 ادامنى، اوندەكى
 رەھبەرلەردىن، يول — يۈرۈق سۇراپ، كەلمەك، اوچۇن، ۋە كېلىپ، قىلىپ
 تۇرپانغا، ايبەرىدۇ، بو ۋە كېلىلەر، تۇرپانغا، كەلگەندە، تۇرپان انقلاب
 چىلىرى، بولەرنىڭ، فېكرىنى، قېول كۈرۈپ، توختى، آخۇنغا، توقسون
 دا قوزغۇلاڭ، كۈتەر مەك، ۋە ھەيئەتتىكى، ئاپشۇرۇپ، تۈەن، جىڭ ()
 لىق، مەنەب، بېرىدۇ، ماشى مەن، ياردەم، اوچۇن، ماسمەك، بىر تونىگاننى
 بوشۇپ، بېرىدۇ، بولەر، توقسونغا، قايتىپ، بېرىپ، اوندەكى، فې —
 قىل، ئايلەرنى، توپلاپ، توقسوندەكى، ھۆكۈم، عىسكىرلىرىگە، ھىجۇم، باش
 لاپ، توقسوننى، اشغال، قىلىپ، قاراشەھەرگە، ھىجۇم، باشلاماق، اوچۇن
 3 يۈزگە، قەدەر، فېدا، ئايلەر، ايلە، يولغا، چىقىدۇ، بو فېدا، ئايلەر، كەمۇش، دېگەن
 جايغا، يېتىپ، بارغاندا، عبداللىھ، زوشىجاڭ، عبدالرحمان، امام، كاما
 زا، شى، وازا، باشلىق، 80 نۇر، ادام، فېدا، ئى، بولۇپ، بولارغا، قوشۇلۇپ
 كېتىدۇ، اوششاق، تال، دېگەن، جايغا، كېلىپ، توشۇپ، قاراشەھەر، ھەكەم
 ادارەسىدەكى، حافظ، زوشىجاڭ، دېگەن، ادامگە: «يۈرتىمىزنى، خەلقىمىز
 نى، جىڭ، دېگەن، ظالەم، نىڭ، تەمۈر، تاپاندىن، قوتقۇزۇپ، آزاد، قىلماق، او
 چۇن، جانىمىزنى، فېدا، قىلىپ، بوشىرە، فېلك، جە، كىگە، بىل، باغلاپ، پۈرتىپ،
 كىزغە، آياتى، ياسىپ، كېلىپ، قالدىق، دېنداشىمىز، قانداشىمىز، بولماق»

قەرز اوچون بو اولوغ خىزمەتسىز گە ياردەم ئەتمەي قاراپ تۇرال
ماس دەپ اۈمىد قىلماقدايمز. شۇنىڭ اوچون سىزدىن بوۈجىدائىنى يار
دەمنى كۈتۈپ قالدىق» دەپ مەكتۇب يازىدۇ. بۇنىڭغە جاۋابەن خافىز
آخون چىن كوشلىدىن ياردەم بىرىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بۇ
ئايلا فېئىدائىلەر اچىپ، كى كامازا باشلىق تۇنگانلار قاراشەر تو
گانلرى ايله مخفى علائە باغلاب، قاراشەر تۇنگانلرىنى يار
دەم گە چاقىرىدۇ.

نتىجەدە قاراشەرنىڭ سىرتىدىن ۋە اچىدىن ھجۇم باشلاندى ۋە
ايله حاكىم فېئىدائىلەر قولغا تىرىك اسىر تۇشۇدۇ. قاراشەرنىڭ قول
غا اۈتۈشى ايله فېئىدائىلەر قورال ۋە باشقا ماددى نرسىلر طرفىدىن
كۈپ غنىمەتكە اىگە بولۇدۇ. تورپاندىن بولەرنىڭ بو كورسەتكەن
خۇمىتىگە مەكافات اورنىدا توختى آخونغا لىۋجاڭلىق () خافىز
آخونغا يىگەڭلىق () مەنەبب كىلىدۇ.

توختى آخونلەر قاراشەرنى تىرتىپكە سالپ بولۇپ، مەڭگىن ار
توق فېئىدائىلەرنى اۈيۈشتۈرۈپ كورلىغا قاراپ يۈرۈپ نىزىل گە
كىلىپ، مۇندەكى بىر بولۇم ھكۈمەت عىسكەرىنى تار - مار كەل
تۈرۈپ كورلىغا يىقىنلاپ كىلىپ، كورلىدا تورغان ھكۈمەت عىسكەرى
نىڭ باشلىغى جەن لوى جاڭغا: «اگر باخشىلىقچە قورال كىنى ئايشۈرۈپ
تسلىم بولساڭ، جاڭغە ۋە عىسكەرىڭگە ئەگمەيمز، اگر فەكرىمىز نە
قبول قىلماساڭ، توپاشىنى آسمانغا سۈرۈيمز!» دەپ الچى كىرگۈ
زۈدۈە بونى جەن لوى جاڭ قبول قىلمايدۇ. آریدا قاتتىق سوقۇش
باشلاندى، فېئىدائىلە جەن لوى جاڭ باشلىق جاڭ عىسكەرىنى ھەلاك قىلىپ
كورلىنى اشغال قىلىدۇ.

انقلابچىلارنىڭ بو طرەفلەردە كۈپ قورال غنىمەت قولغا تۇشۇ
گەنىنى آڭلاپ ماشى مېن قاراشەر گە كىلىپ توختى آخوننى كور
لادىن چاقىرتىپ كەلتۈرۈپ، بىتون غنىمەتلرنى ئايشۈرۈپ الپ، توختى
تى آخونغا: «سەن تورپانغا شىڭشى سەي ايله سوقۇشماق اوچون
غار، كامازا كوچارنى اوزى بارىپ آنسۇن» دەپ امر تۇشۇرۇدۇ.
بۇنىڭغا قارىشى توختى آخون: «كوچارنى آلماننى آكام تۇمورىشاڭنى
غە ئايشۈرۈڭ، كامازا آكامغا ياردەمچى صوفىتىدە بارسۇن» دىگەن
فەكرىنى كورسۈتۈدۇ. بۇنىڭغا ناھىلاج قبول كورگەن ماشى مېن

تمور شاكىونى ئوھن جاكلىق. منصب ایلە كوچارغا ماشكىرودو .
 بو آریلقدا توختى آخون تورپان طره فكه كیلب، قوملدىن سو
 رلوب كەلگەن شاكىشى سەى عسكىرىگە اوچراب قالیدو. شاكىشى
 سەى بو توختى آخوننى ئوتوب الپ، «عسكىرلىك»، قوراللىك
 قايسى جايدا، ئەيتب بەرسەك سىنى اولتورمەيمز» دەپ قىستاپ سو
 رايدو. توختى ئاخون بونىڭ قارشى: «بىزنىڭ قورال قان بىر بىرىگە كەل
 گەن، يانا قان ایلە چىقادور. بىزنىڭ قورالىمىز سەندەك اوغرىلەر
 دن يورتمىزنى آزاد قىلماق اوچون لازىمور، ظالماھنى يورتمىز
 دن قوغلاپ چىقارماق توروب قورال قولمىز دن توشمەيسو» دەپ
 واقىراب جواب قايتورودو. شاكىشى سەى بو قەرىماننىڭ مونداق
 غىضب ایلە قايتورغان جوابىغا قاراپ بوندان بىر نىتىجە چىقارالماس
 لىقىغا كوزى يىتب توختى آخوننى قىلچ ایلە چاپب اولتوردى.

كوچارغا ھجوم

كوچارغا ھجوم قىلماق اوچون بو يروق تاپشوروب آغاندىن
 من صولك تمور شاكىو اوزىنىڭ يىقن دوستلىرى احمدخان، حامد
 خان، عبداللە خواجەلەرنى مصلىحتكە چاقىرىپ اول بو گورگە
 ھجوم قىلب، اوندا فیدائىلەرنىڭ سانىنى آشوروب، قىزارا شەردن
 كىلىپو اتقان كامازا باشلىق تونگان عسكىرلىرى يىتب كەلگەندە، او
 لەرا ایلە بىرگە كىلىپ كوچارغا ھجوم قىلماققا قىلشيدو. تمور شاكى
 بو چىدىرغا يىتب كەلگەندە، كامازا يىتب كىلىدو. چىدىردە عىلى
 آقساقال باشلىق 80 نىفر مرگەن فیدائى بولوب بولەرغە قوشولودو
 يىڭى حصارغا يىتب كەلگەندە، عبدالقادىر ملا، نىعمت مراب، بىرات
 فەلوانلار باش بولغان حالدا 100 نىفر مرگەن فیدائى بولوب
 قوشولودو. بولەر يىڭى حصارنى اشغال قىلغان كۈنلەرگە اول
 گورئوب خواجە نىياز حاجمىڭ ئوققانى نىياز خىلفى رەھبەرلىكىدە
 قوزغالغان بو گور خلقى بو گور شەرىنى ھكۈمەت عسكىرلىرىدىن
 قارتىب آلغان ايدى. تمور شاكىو بو گورگە كىلب مصلىحت قىلىپ
 شىب كوچارنى آلماق اوچون يولغا چىقىدو. 200 دانە ھكۈمەت عىس
 كرى كوچار يىڭى شەرگە كىرىپ الپ شەر دەربازىلرىنى ئاقاپ
 آلىدو. كوچار خلقى دن ھىدىبەگى، احمدخان، حامدخان، عبداللە

خواجه، عبدالقادر، عبدالرسول حاجىلار ۋە كەل بولۇپ قىلدا
ئىلەرنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. بۇلەرنىڭ ئارقاسىدىن كوچار خلقى قىز
غولۇب آق بايراق كۆتۈرۈشۈپ قىلدا ئىلەرنى قارشى الماق او
چون لىنگىزگە كېلىدۇ. بۇلەر تەمۈر شاھىيو ئىلە كۆرۈشۈپ باقا
دىگەن جايدا مەسلىھەت ئۆتكۈزۈپ، كوچار دىگىنى ھۆكۈمەت عىسكىرى
گە اوروشماسىن قوراللىنى تاپشورۇپ بەرمە كىنى سوراپ ۋە كەل
اورنىدا عبدالقادر بەگ، نظام الدىن افندى، محمد ايمىن شاھ —
زۈگىنى كوچار شەھرىگە كىرگۈزۈدۇ. كوچار ھاكىمى: «بىزگە
۳ كۈن مەھلەت بەرسون، ۳ كۈندىن سوڭ قورال تاپشورۇمۇز» دىگەن
جاۋابنى چىقارىدۇ. تەمۈر شاھىيو — بۇلەرنىڭ ۳ كۈن مەھلەت بېرىپتە
لەر دىگەن ئىدە بىرگەپ بار، — دەپ كوچارغە تەزدن ھجۇم قىلماقنى
لايىق كۆرۈپ تېلغرام سىملىرىنى اوزمە كىكە امر بېرىدۇ. ھەممە كو
نى ساعەت ۸ دە كوچارغا ھجۇم باشلاندى. ھۆكۈمەت عىسكىرى آراسى
دا بولغان تۈرك عىسكىرلىرى انقلابچىلارغا قارشى اوق آتماققا وجە
دىنى كۈتەرمەى شەھەر سىپىللىرىدىن سە كىرىش توشۇپ قىلدا ئىلەرغە
قوشۇلۇپ كېلىدۇ. انقلابچىلار سىپىلدىن آرتىلىپ توشۇپ شەھەردە بازە
سىنى آچىدۇ. بوا ئنادا ھۆكۈمەت عىسكىرلىرى قورقۇشۇپ بتون اوق
دورالەرنى بىر جاىغا توپلاپ اوزلىرى اوستىگە چىقىپ اولتۇرۇپ دورا
غاۋت قويۇدۇ. بواۋتدىن نەھائىتى قاتتىق پارىلاش ھاسىل بولۇپ،
بتون كوچار شەھرىنى تومان باسىپ كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ كو
چار ھەم انقلابچىلار قولغا اۋتكەن بولدى.
بوا ئنادە قولغا توشكەن غنىمەت، مەنەب، آبروى اوستىدە قىلدا
ئىلەر كاتتالىرى اور تاسپىدا آز - تولا سور كۈلۈش پىدا بولۇدۇ.
بىر - بىرىنىڭ قەدىگە توشۇپ كامازا، تەمۈر شاھىيونى قورالدىن
آيرىماق اوچون اۋنىڭغا «بوقورال لەرنى قارا شەھردىكى ماشى مېن غا
ايەرىپ بەرسەك» دەپ فېكر كۆرسۈتۈدۇ. تەمۈر شاھىيونىڭ كۈنە
دىن — كۈنگە آبروى غالىبىت قازانىپ كېتىپ بارغانىنى كورال —
ھامى تورغان كوچار ۋاڭى ھەم كامازاننىڭ بوقورالنى تېخىمۇ قۈەتە
لەيدۇ. نەتىجەدە تەمۈر شاھىيو، بوقورال لەرنىڭ اوزى ئىلە بىرگە تور
غاندا، كۆپ افايداسى بارلىغىنى بىياسىيە، امما ماشى مېن غا ئى
بارەسىم، بوايىكى بوزوق ماشى مېن غا مېنى پەنلەپ خىط يازىپ

اورتانی بوزوب قويوموسون دەب احتياط قىلىپ، غنىمەت قوراللىرىنى
ماشى مېنغا ايىبەرىدو.

بىتون خالقنىڭ تەمور باشلىقى پىرەفكە اويوشوب كىتىپ، اوزىنىڭ
يالغوز قالىشىدىن خەس قىلغان كوچار واشكى خەلقەرغە: «تەمور بولسا
بىر عربا كەش، مەن بولسام بىرواڭ! مەن تەمور بولسا، سەنلەرنىڭ بىر
عربا كەشكە نەرسە شەكە ئىكەنلەر قايداغ گەپ» دەپ تەشويق قىلىدو.
يانا بىر تەرەپتىن كامازا ايله بىرلىشە تەمورگە قەس قىلماققا اورو
ئودو. بولەر اول تەمورنىڭ قاشىدەكى بىوك مەيەم آداملەرنى يوقو
توب، آنەن تەمورنى اولتورمەككە مەسلىحت قىلىش، يوق بىر پەئانە
ايله اسلام باينى سودقا تارتىپ: «سەن ئونگان عەسكەرلىرى توش
كەن اويىگە گىلە مەرمە پەسەن» مېنى (كامازا) قارشى آرخان واقتىدا، مە
خىرە قىلىپ عەسكەرنىڭ آران موشومو دەپ سورودوڭ» دېگەن گىناھ
لەرنى بويىغا آرتىدو. آڭغىچە گىنرال تەمور بولمىدىن خەرتاپىپ
كامازانىڭ قاشىغا كىلىپ، آسىب قويولغان اسلام باينى كورۇپ آچ
چىغى كىلىپ؛ يىش توشورمەككە امر قىلىدو. وە كامازان: «اسە-
لام باي سىغا نېمە گىناھ قىلدى» دەپ سورىدو. بونىڭ گىناسى خەتە
بە ھېچ بىر نەرسە دەپ بىرالىمىغان كامازا «واڭنىڭ التماسى بويىچە
موشونداق قىلىمىز» دەپ جواب قايتورودو. تەمور باشلىقى واشكىغا
بارىپ اونىڭغا: «بىر ئالەملەردىن خەلقىمىزنى آزاد قىلماق اوچ-ون
انقلاب باشلىغان ايدوق، بوانقلابنى بىر مەنەب اوچون باشلىغان
مەسىز، بونىڭ انقلابقا بىوك ياردەم ئەتكەن بوبىر آدمىنى قىياپ
قويماق، انقلابىمىزنىڭ آخىرى نېمە بولور، اونداق خەتە خەتە
قىلماڭ، سىز مەن بىلەن چوڭلوق قالىش بىر تەمىنى اشلەرنى قىلىپ
ماڭ، بونىڭدىن اعتىباردىن مەن سىزگە عطاەت قىلالى» دېگەن قەتەر
لىق سوزلەرنى قىلىپ قايتىپ چىقىدو.

بۇ واقەە اوتتوب آرادىن بىر — ايكى كون اوتتەيلا كامازا
نېاز خەلقىنى قورالسىز لاندورۇپ، «سەن مەندىن ايجازەتسىز بونىڭ
نى آلدىڭ، بونىڭنى آلغان واقتىدا 2 ئونگاننى اولتورۇپسەن»
دېگەن تەھدىتلەرنى چاپلاپ نېاز خەلقىنى ساي بويىغا اېلىپ چىقىپ ئول
تورودو.

كوچار النغاننىڭ ئەرئەسى ئىسكىن دېگەن قىشلاغىدا — قى ھادى
اعلام دوشنبە بازارغا كېلىپ خەلقنى ئانقلابقا دەۋەت قىلىپ، ھاكىم
ھەكىمەسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ھاكىم مەھرى ۋە قوراللارنى كوچارغا
الپ كېلىپ تەمور شاگىمۇ ئايلە كامازاغە تاپشۇرۇپ بەرگەن ئايدى
كوچار ۋاشى، ھادى اعلام گە اوچلوڭ قىلىپ، كامازا ئايلە بىر لېش
«بۇزىن ايجازەت آلماي شەھرنى الپ بىزگە ھىرمتسىزلىك قىلىدىك» دەپ
انقلاب قىلغان مەكافاتى اوچون ھادى اعلامنى اولومگە ھىكوم قىلىپ
اولتۇرۇپ، باشىنى كېسىپ شەھرنى آيلاندۇرۇدۇ.

گېنېرال تەمور ئايلە ياكى تۆەن جاڭ تۇرتاسىدا بولغان سوقۇش

گېنېرال تەمور كوچارنى ئىنچىلاندىرۇپ آلغاندىن كېيىن ھامىد
خان، ھامىدخان، ھەمەلرسول ھاجى، ھەمەللى ھاجىلەر ئايلە فېدا
ئىلەرنى باشلاپ قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. يول اوستىدە ياكى
تۆەن جاڭنىڭ ھىكەر باشلاپ آقسۇدىن كوچارغا قاراپ كېلىۋاتقاندا
قىي مەلۇم بولىدۇ. بۇ ھىكومەت ھىكەرلىرى ياقىنلاشىپ كەلگەندە
گېنېرال تەمور اولزنىڭ اچچىگە «قوراللىرىنى تاپشۇرۇڭلار» دەپ
2 نۇر ۋە كېل كېرگوزۇدۇ. ياكى تۆەن جاڭ بۇ كەلگەن ۋە كېلىرىنى
گەپ — سوز سورىماي اولتۇرۇپ تاشلايدۇ. بۇ ياكى تۆەن جاڭ
فېدا ئىلەرنى تۇسوماق اوچون تاجى خوراز دېگەن جايغا كېلىپ
ھىكەرلىرىنى تاغلىر آراسىغا اوۋونلاشتۇرۇپ سوقۇشقا ھاضر بولىدۇ
شۇۋاقتىدا غولجا يولدىن ھىكومەت ھىكەرى توشۇپ قېلىشدىن
اھىياپ قىلىپ، قوغان دېگەن جايغا قاراپ اوللۇققا چىقاريلغان ھىبەللى
باشلىق 3 نۇر قاراۋول ايلى يولدىن 2 نۇر خەنسۇ، بىر اورۇس
بىر قالماقنى توتۇپ كېلىدۇ. آختۇرۇپ كورگەندە، بولردىن بىر پارچە
خەت چىقىدۇ. خەتدە يازيلغان سوز «قەشقەر، ياركەند، اوچتۇرپان
ھىكەرلىرى ئزىن آقسوغا كەلسون. غولجاندىن ھوزداۋان ايشىپ ھى
كەر بارىلىۋ. ھاضر تەمور كوچارنى، آندى. قەشقەرگە يورمە كچى،
اونوڭ يولنى تۇساڭلار» دېگەندىن ھىبارەت بولغان. دېمەك بۇۋاقتە
دا جىڭ شۇرىن، قەشقەر اياھ بولغان. ھىلاقىسى اوزولگەندىكىدىن بۇ
4 نۇر آدامنى ايلى آرقالى قەشقەر طرەفكە توشۇرگەن ايلى.

گېنېرال تەمور بېرېنولوم فېدائىيلارنى ياكى تۈەن جاشنىڭ آرقاسىغا
غا آقسو يولىغا اوتكوزوب الې، ياكى تۈەن جاڭ عىسكىرى اورونلو
شوب آلغان تاغقا 4 طرەقلەپ مەخاسىرە خالىندا ھىجوم باشلايدۇ .
بوسوقوشدا ياكى تۈەن جاڭ يېڭىلىپ، 12 غىربا اوق، 80 تۈگە آشلىق،
بىر زەمبىرەك، بىر مۈنچە ملىق فېدائىيلەرگە اسىر توشۇدۇ . چېكىنگەن
ياكى تۈەن جاڭ عىسكىرلىرى آق قام دېگەن جايدا ھىم چىندان نورال-
ھامى آقسوغا باريپ آلۇدۇ . ياكى تۈەن جاڭ جام دېگەن جايدا يورت
كائىتالرى بولۇپ 1.000 چە ادامنى سارايفغا توپلاپ اولتۇرۇدۇ . جام
مەكى بىتون خلىق اويلار يىگە اوت قويۇپ كويىدۇرۇدۇ . آخىرى آق
سۈنى ھىم تاشلاپ چىماققا ھىجۈر بۇلغان ياكى تۈەن جاڭ بولاي دېغاننى
بولاب، اولتۇردىغاننى اولتۇرۇپ، كويىدۇردىغاننى كويىدۇرۇپ قەش
قەرغە قاراپ سۈرۈلۈدۇ .

بۇنىڭ آرقاسىدىن قوغلاپ كېلىپ آتقان گېنېرال تەمور باشلىق فېدا
ئىيلەر لىنگىردىگەن جايغا يېتىپ كەلگەندە، آقسو كائىتالرىدىن باي شاكى
مۇ، مەھمەد شاكىزىك، مەھمۇد خان باشلىق نەچە يۈز ادام كۈپ ھىدىيە الې
بولۇشنىڭ آلدىغا چىقىدۇ . بۇ آقسودىن چىققان اداملار فېدائىيلەرنى نھاي
تى قىزغىن داغ - دوغايىلە آقسو كەنە شەھىرگە الې كېرىدۇ . شەھىر كۈ
چاسىدا كېتىپ بارغانىدا، گۈرۈكەش بىرخەن سۈنۈك گېنېرال تەمورگە
قاراپ آتقان اوقى تەمورگە تە كەمەى اۈنۈك قاشىندا كېتىپ بارغان
زاكېر اتلىق بىر ادامنى تىكىدۇ . شۈكۈنە كەنە شەھىرگە توپاۈنۈپ آل
غان ھىكۈمەت اداملىرى بىتون-بىرنى اۈن قويۇپ خاراپ قىلىدۇ . كاما
زاھىم 3,000 دانە عىسكىراينە آقسو كەنە شەھىرگە كېلىپ توشۇدۇ . گېن
رال تەمور اوچتۇرپاننى آلماق اوچۇن يولغا چىققاندا، كامازا « تەمور
قايتىپ كىرسۈن، مەن ايلە مەسلىھەت قىلىشىپ بارسۇن » دەپ تەمورنى يول
دىن قايتۇرۇپ كېرىدۇ؛ تەمورگە ايتماى اۈزى باشقا يول ايلە اوچتۇر
پانغا عىسكىر ماگىدورۇپ اۈنداكى قوراللىرىنى يېشى شەھىرگە الې كې-
لىپ اۈزى باسىپ آلۇدۇ . بۇنىڭ اۈستىگە آقسودا قولغا تۈشكەن قورال
لىرىنى ماشىنىلارغا اېمبارىپ، آقسونى مەن آلدىم دەپ ماشىنىلارغا
ھىظىيازىدۇ .

گېنېرال تەمور آقسودا بىر آي تۈرۈپ ھازىرقى اشلارنى تۈگۈ
تۈپ قەشقەرغە قاراپ ماڭماقچى بولغاندا، كامازا: « تەمور قەشقەرغا

يارماي غولجە غەبار سون دەپ تەمور قاشىغا ئادام كىرگۈزۈلدى. بوسوز گە
خافا بولغان تەمور كامازاننىڭ اويىگە كىلىپ اونىڭغا «مىنىڭ او چتور پاندىن تو
ساب اوزوڭ باردىڭ، امدى قەشقەردىن غولجاغا باردەيسەن. غولجا
غا بارماق آسان امەس. بولمىسا سەنمۇ بىزايە غولجاغا بار، اء، وشنى
بىز قىلايلى، اولسە كىز اولەيلى: آلغان يەر گە؛ بولغاسەن ايگە بول»
دەپ بىر مۇنچە يىمان گەن قىلىدى. گىنرال تەمور اصلى ماشىنىن ايطا
تىنى آستىدە كىي ئادام بولغانلىقىدىن كۆپ اشاردە اورتا بوزولوب قالما
سون دەپ كامازاغا يول قويوب كەلگەن ايدى. تەمور نتيجه دە كامازا
نىڭ بوقلغان، اتكەن اشلىرى لوستىدىن ماشىنىغا عرض يازى
دۇ. اورتادا بولۇۋاتقان بواشلىرغە چىدامىغان تەمور، كامازا اوس
تىندان يىمانلاب آرقىغا قايتماقچى بولوب يولغا چىقىدۇ. تەمور قاتناشمە-
سا، سوقوشىن نتيجه چىقارپش تەس ايگەننىنى بىلگەن كامازا «ش-
نە اش قىلسا خاھلىغانىنى قىلسون بىز ياردەمدە بولومۇز» دىگەن، ۋە غەلبە
ايلە تەمورنىڭ قاشىغاۋە كىلىپ چىقاريدۇ. باي آخون عزيزى، صوفى بەگ
حاجىر بولارنىڭ اورتاسىنى ئەپلەشتۈروب قويودۇ.

ياڭ تۈەن جاڭ تومشوق دىگەن جايغابازىب، قەشقەر ماداۋتەي
دىن كەلگەن كوچىلرنى توپلاپ مستىحكىم استىحكىم قورۇب آلغانلىقىدىن قەش
قەرغە قاراپ يولغا چىققان فىدائىلەر بو جايدا نھايتى قاتتىق ھجوم باشلاپ
دۇ. تومشوقدا 30 نچە كۈن قاتتىق سوقۇش بولودۇ. آقسودىن على
حاجى، قرغىز قولى بەگ يىتە كچىلە كىدە ۲۰۰۰ ئادام فىدائى بولوب كىلىپ
تومشوققا كىي سوقوشقا قاتناشىدۇ. حامىدخان قەشقەردىن ياڭ تۈەن
جاشىغا كەلگەن 25 غىربادا قورالنى قولغا توشۇروب ئالودۇ. بوسو
قوشدا ھىرايىكى طرەدىن كۆپ ئادام چىقىم بولوب، فىدائىلەر ئارقا
غا چىكىنىپ تورغانغا، قەشقەر ماداۋتەي قاشىندان محمود ئاخون
داملام، ملا آخون حاجى، احمد حاجى، امىن خان بەگ، عبداللە خان
خواجه باشلىق 2 نۇفر ئادام ۋە كىلىپ بولوب تەمورنىڭ قاشىغا كىلىدۇ. تەمور
بو كەلگەن ۋە كىللىرنى ھىرمت ايلە قارشى آلودۇ. ۋە كىللىر باشلىغى
محمود داملا تەمور گە: «ياڭ تۈەن جاڭ ايلە اوروشوب اوتالمايمىز، ياڭ
نىڭ آرقاسىندا ماداۋتەي بار. مىكىن قىدە آقسوغا قايتىڭ، ياڭ تۈەن جاڭ
ايلە اورلارنىنى اتىفاق قىلىپ قويايلى» دىگەن فكىرنى. كورسوتودۇ.
احمد حاجى دىگەن كىشى بونىڭغا قوشۇمچە قىباب: «قەشقەردە كۆپ

اجنبى لارىبار، اگر قەشقەردە اوروش بولۇپ اولزغە بىرەر زىيان يېتىپ قالسا، يۈرتىمىزغا ياخشى بولماس. بۇنىڭ سوزومۇنى آشكالاپ آقسوغا قايتىپ كېتىڭ» دەپ ئەيتىدۇ. بتون خالق انقلاب دەپ تۈرغان كۈنلەردە بواۋرۇنسۇز سوزۇنى آشكالاغان تەمۈر خاپا بولۇپ ۋە كېلىمىزگە: «بۇزەربىر لارىنى دەپ كەللىوق. بۇزگە سەن كېرەك ئە مەس قايت دېسەڭلار قايتىمىز، لېكىن ياكى تۈەن چاشكىنى يەشگۈدەك قوۋەتتىمىز بار يوقلىقىنى نەرتە 8 سەتتە كەشور مەكلرىنى اومىدا قىلىمەن دەپ، نەرتىسى 3.000 فېدائىيەسىكىرىنى صەف تۈزۈپ مارش اوقۇتۇپ بو ۋە كېلىمىزنىڭ آلدىنىلدىن اوتكوزودۇ. بو اوز خالقىلدىن تەشكىل بولغان فېدائىيلەرنىڭ مۇنچەلك غىرەت جىسارەتىنى كۈرگەن بو ۋە كېلىمىزنىڭ بەشى بىرلىرى بەلك تەسىرلەنگەنلىكىنى مەۋىغىلاپ تاشلايدۇ. ۋە تەمۈرگە قەشقەرگە تىزەك بارساڭىز بو لغىيەك دەپ تۈصىيە قىلىدۇ.

بو ۋە كېلىمىز ايكى نەفر آدمىنى «تەمۈر قايتماققا راضى بولمىدى. بۇزىمە قىلامىز؟» دەپ ياكى تۈەن جاڭ قاشىغا ايمەيدۇ. بو 2 نەفر آدم وچدانسىز بولغانلىقتىن ياكى تۈەن جاڭ قاشىغا كېلىمىزگە گە خىانت قىلىدۇ ۋە ياكى تۈەن چاشىغا: «تەمۈرنىڭ قورالى آزاى-كەن. تىزەن ھجوم قىلىڭ» دېگەن سوزلەرنى قىلىدۇ. بو سوزگە خوش بولغان ياكى تۈەن جاڭ بو 2 نەفر آدمىنى «ياكى قورالىنى 3 كۈن اىچىدە تاپشورماق بولدى» دەپ بارىشكە دەپ قايتا تەمۈرگە ۋە كېلىمىزگە مەشورودۇ. بو 2 نەفر آدم كېلىمىز «ياكى 3 كۈن اىچىدە قورالىنى تاپشورماق بولدى» دەپ ئەيتىدۇ. بو سوزۇنى آشكالاغان تەمۈر اويلۇنۇپ شۇنچە كوچ ايلە تورغان ياكى تۈەن جاڭ شۇن-ئىناق آسان قورال تاپشورامدىكەن» دەپ شېھەگە كېلىمىز، بو قەتەم بو لار پلان ايلە كەلگەن اوخشايدۇ دەپ گۇمانلىق كەشپىلەردىن عبدال مەخان خواجه؛ امىرخان بەگى، مىلى، يوسفلەرنى قىماب تەمۈن اشمالارىنى آختورغاندا، آتنىڭ اىگەرى اىچىلدىن قەشقەر ماداۋتەينىڭ آقسودا تورغان مالۇم چاشىغا يازغان بىر پارچە خطى تاپىلىدۇ. خط لى: «سەن بۇزىلە بىرتۈنگەن. تەمۈرنىڭ آلدىدا قەشقەرگە كەل. مەن سىمما ايطاعت قىلىمەن. ايكىمىز بىرلىشىپ بواۋغرىلەرنى بوغى قىلىمىز» دېگەن مەمۇندا سوزلار يازىلغان ايكەن. ماۋى جاڭ بولسا،

مور؛ گامازالرنىڭ اوسىنىڭ كى باش قوماندان بولۇپ ماشىنى
نىڭ ئادىمى تەمور بولغاندا قامالغانلاردىن باشقا ۋە كىلىرنى «ماداۋتە»
تەرەپتىن مالوى جاشنى ئىككى قىلىپ كەلگەن ايگە نىسىلرە ئاقى
غابارىپ كوزگە نلر يىگىزنى، ۋە ھەيغە نلر يىگىزنى بىان قىلىگىزلىر»
ئاقسوغا مالويچاڭ قاشىغا ايپەرىدو.

بو اورقادا ياكى تۈەن جاڭ تەرەپتىن كو چلوڭ ھجوم باشلايدى،
فېدانىلر چىدىر دىگەن جايغا قېرەر چىكىنىپ كىلىدو. آخرى فېدانى
ئىلر قايتورما ھجومغا اوتۇپ ياكى تۈەنجاڭنى تومشوقىن اوتكو-
زۇپ تاشلايدو. بو وراقتا تەمور مارالباشى لىق توردى حاجى ناملىق بىر
آدامنى قەشقەرنىڭ اچكى اھالىنى بېلىپ كەلمەك اوچون قە
قەرغە ايپەرىدو. توردى حاجى 12 كۈندىن كىيىن قەشقەردىن قايتىپ
كىلىپ قەشقەردە، ماداۋتەنىڭ قرغىزلردىن 800 گە قەدەر عىسكەر-
الەپ مورگە قارشى تيارلاپ تورغان خېرىنى الەپ كىلىدو.

گىنرال تەمور (تەمور بوتوك)، اگىر ماداۋتەنى قەشقەر قرغىز-
لىرىنى بىزگە قارشى اوروشقا سالماقچى بولغان بولسا، بىزنىڭ قەش
قەرنىڭ مالايىمىز قىيىن بولودو، — دەپ قايقوزۇپ تورغان كۈنلەر
دە، قرغىز عىسكەرلىرىنىڭ باشلىغى عثمان تەرەپتىن لىچى بول-
وپ كەلگەن 2 نەفر قرغىزنى قاراولچىلار يولدىن توتۇپ، گىنرال تەمور
نىڭ ئالدىغا الەپ كىلىدو. بو 2 نەفر قرغىز توماقنى يىرتىپ اچىدىن بىر
مىكتۇبىنى چقارىپ تەمورگە توتودو. بو خىطگە عثمان، اوراز، قوش
مەت، توختى لارامزا نە تىكەن بولۇپ، مضمونى، — بىز 800 قرغىز سىز
گە قوشولماققا تيارمىز، — دىمەكەن عىبارەت بولغان. گىنرال
تەمور بونى كورۇپ بەك خورسند بولۇپ مىكور 2 قرغىزغا عىب-
دالقاتار مىخومىنى ۋە كىل قىلىپ قوشۇپ، مىخومىن عثمانغا بىردانە
اق بايراق، بىر پارچە خط ايپەرىدو. مىكتۇپ، «رەھمەت سىزنىڭ
ۋە ھەيغە نلرنى اوتۇگەن بولدىگىزلار، سىزلار مەكەن قەدەر مارالباشى
غا كىلىپ ياكى تۈەنجاڭنىڭ آرقاسىدىن ھجوم قىلىگىزلىر، اگىر كوچۇش
لىرى يەتمەيسە، آرتۇنچغا كىلىگىزلىر، اگىر بونى ھم قىلالماساڭلىر، اوز
جايىگىزلىردا فرصت كوتۇپ تورۇگىزلىر» دىگەن مضموندىن عىبا
رەت. مىخوم 9 كۈندە عثماننىڭ قاشىغا بارىپ ھەيغە نلرنى تەقدىم قىلىدو.

عثمان گينرال تمورنك ھىدە قىلغان آق بايراغىغى كورۇپ
 كوپ يىغلايدۇ، كوزلىرىگە سورتۇدۇ، عثمان بواشنى ھىچ كىمگە
 معلوم قىلماي، ماداوتەي قاشىغا كىرىپ: «اوغرىلار ياقنلىش كەلە
 مە كەلە، قوراللىق تىزىك بىرىك، مەن عىسكەرلىككە سوقۇش
 يوللىرىنى اورگوتۇپ، سوقۇشقا اولارنى تيارلاپ توراى» دەيدۇ.
 ماداوتەي 800 مىلىق، يىشەرك اوق بىرىدۇ. عثمان قايتىپ عىسكەر
 لىرىنىڭ قاشىغا كىلىپ نىزىر چىراغ اوڭكوزۇپ، ماداوتەينىڭ قىزغىن عىسكەر
 ھى كىچىگە قوشۇپ قوبىغان ۸۸ نامىنى توتۇپ قماققا آيدۇ. آندىن
 قىزغىنلارنى توپلاپ، اولارغا ياك، جاك وە ماداوتەي طرەفدىن اش
 ھەنگەن ظولوملارنى وە مىلماننىڭ مىلمانغا قارشى اوق آتۇش
 ھىراملىغىنى سوزلەپ بولۇپ، مەن ماداوتەينىڭ قورالى ايلە ماداوتە
 تەي گە قارشى انقلاپ آچماقچە مەن، سىز نىمە دەيسىز دىي قالغان
 لارغا مصلحت سالىدۇ. بارلىق قىزغىنلار فكىرىگىزگە قوشۇلامز، ھى
 نە قىلساڭ ايطاعىڭىز بولامز، — دىي جواب قايتۇرۇدۇ. عثمان
 گينرال تموردىن كەلگەن بايراغىنى اىگىز كوتۇرۇپ، ناغرا - سى
 ناي چالىپ، ماداوتەي گە: «شورنى چاپسان بىكار قىل، بولمىسا،
 تيار بول» دىي خىر كىرگوزۇدۇ. بوھالدا عثمان باتۇرلوق نام
 ايلە اطرافىغا 5000 گە قەدەر فىدائى توپلايدۇ وە عثمان اوزىنىڭ
 قىلغان اشلىرىنى آڭلاتماق اوچون مەخسۇم نى گينرال تمورنك قا
 شىغا ايدىدۇ. مەخسۇم بولغان واقىئەنى كىلىپ آڭلاتىدۇ. گينرال
 تمور بو واقىئەنى بتون قول آستىداكى فىدائىلەرگە آڭلاتىپ اولر
 نىڭ روھىنى كوتۇرۇدۇ. بو واقىئە فىدائىلەرگە تىخىمۇ زور غىرەت
 كىرىپ 2 كىچە - كۈنلەر سوقۇش قىلىپ ياك تۈەنچاڭنى بىكىدۇ
 ياشاڭنى 1000 دانە عىسكەرى قوراللىرى ايلە فىدائىلەر قولىغا اسپىرتۇ
 شودۇ:

ماداوتەي عثمان باتۇردىن يوقۇرقى مضموندا مەكتۇپ تاپشۇ
 رۇپ آلغاندىن سوڭ اىلگىرى ياركەندە آفغانىستان وە كىلى بولۇپ تورغان
 جىرنىل افندىنى 50 عىسكەر ايلە عثماننى اولتۇرمە كەكە چىقىرىدۇ
 جىرنىل آبادنىڭ بويىغا يىتىپ بارغاندا، فىدائىلەرگە اوچران قاچىپ
 شەرگە كىرىپ آلودۇ. آندىن ماداوتەي اوزىنىڭ يوسىف جاننى چاقىپ
 رىپ: «سەن اىلگىرى روسىيەدە روسلارغا قارشى اورۇشقان ايكەن

سەن، سەن اندىجانلىقنى عىسكەر ئالب، عثمانغا قارشى اوروش، اگر
عثماننى يەشمەككە، كېلە چىكەن اوزبېك مسافرلار اوچون يىگى شەرنى
توشكونلىككە بېرىمىز» دەپ آلدایدو. يوسىف جان قىبول كوروي
عسكەر توپلايدو. ماداوتەى خەن دىگەن كىشىنى باشلىق، يوسىف
جاننى معاون قىلب 80 دانە مېلىق بېرىدو.

بو واقتدا عثمان باتور، گېنرال تەور فيض آبادقا كېلىدو
دىگەن خېرنى آڭلاپ، قارشى آماق اوچون ساتب آلدى جان، قوش
مت باشلىق 50 عسكەر بلەن فيض آبادقا كېلىدو. بوندا تەورايلەش
مان قوچا غلاشيب، يغلاشيب كوروشدو.

عثمان باتور نىڭ قەشقەر غە ھجىرى

بوندا توروي عثمان باتور قەشقەر غە ھجوم قىلماققا گېنرال
موردن بو يروق آلغاندىن سوڭ 1۴88 - يىلى 4 - آى 7 - كونى
سەشەنبە ار تە ساعت 7 دە قەشقەر غە ھجوم باشلاپ، بتون سېلىنى
قورشاپ آلىدو. بولاق باشىدىن سېلىنى بوزوب شەر گە كېرىدو.
بر بولومى توشوك دەروازاغا اوت قويودو. شەر تاشىدىن ھجوم
باشلانغاندا شەر اچىدە كى خلق ھم قوزغولوب يارباغ دەر بازەنى
قرغزلارغا آچىب بېرىدو. 3 ساعەتك سوقوشدىن سوڭ ماداوتەى عى
كەرلىرى مغلوب بولوب، قوراللىرىنى تاشلاپ، خلق اويلىرىگە مو
كونوب آلىدو. بو واقتدا يوسىف جان ھم عثمانغا قوشولوب كېلىدو.
آرتوچدىن كىچىك آخون دىگەن آدم بىر مونچە فىدانلارنى باشلاپ
عثمانغا ياردەمگە كېلىدو.

بواورتادا قولغا توشكەن غنىمەتلەرنى بولوشوش، اولجا الش اش
لەرىدە عثماننىڭ قول آستىدا بولغان عبداللە، اورازار باش - باش
تاقلىق قىلب عثماننىڭ سوزىگە كىرمەى اوزىچە اش اشلەيدو. بونىڭ
غا خافا بولغان عثمان «موتداتى قالايمىقانچىلىق، باش - باشتاقلق
اشدان كەچىدەم، نىمە قىلساڭلار شونى قىلىڭلار، مەن فيض آبادقا
بارىب اورومچىدىن كېلىدىغان عسكەرلەرنى توساپ ياتىمەن، سەن
لردەك ناانسافلارنىڭ دىدارىنى كورمەى» دەپ يمانلاپ اوزىگە يىقن
40 عسكەرنى ئالب كېچىسى اوزى تورغان كرم باغدىن يوروب كېتە

ۋەد عبد اللہ آخون، احمد جانلر آرقاسىندان بارىب نامحقوبولوب
عشماننى قايتوروب قوم دەر باز اغا الپ كرىبو.

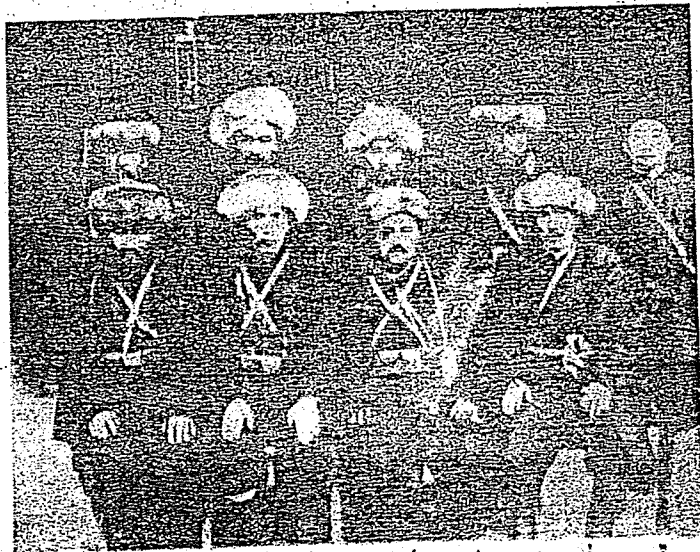
1933 - يلى - آينىڭ 8 - كۈنى گىنرال تەمۈر قەشقەر غەيىتىپ كېلىپتۇ،
عشمان باتور بىتون خەلقنى باشلاپ ئالدىغا چىقىپ قارشى آلىپ-
لىپ، گىنرال تەمۈر عىسكىرلىرى ايله قوم دەر بازە دەمەمۇ دىخاننىڭ باغىغا
توشۇدۇ.

4 - آينىڭ 11 - كۈنى ماچەن سەن تۈزنگان عىسكىرىنى باشلاپ
قەشقەر غەيىتىپ كېلىپ ماداوتەي بار دوتەي مەھكەمەسىگە بارىب
وشۇدۇ. عشمان باتور قەشقەرنى آلتىدا، حاكىمىتىنى قولغا آلتقان
بولسىمۇ، ماداوتەي نىڭ حياىغا تەگمىگەن، بەلكى اونى حمايە قىلىپ
ساقلاغان ايدى.

بواورتادا عشمان، قوشمىتىنى يارىكىنىنى آلتماق اوچۇن ايمەرىپ-

لىپ. بوخىرنى آشتىغان ماچەن سەن مەن رۇخىت آلتماي نىمە - او
چون يارىكىنىگە آدم ماڭىپ رودۇ دەپ خافا بولوب، عشماننى چاقىر
تىپ كەلتۈرمەك اوچۇن 4 نە عىسكىر چىقارىپتۇ. عشمان اوزى بار
ماي ماچەن سەن ئالدىغا اورازنى ايمەرىپتۇ. اوراز، ماچەن سەننى قول
دا تاپانچە تۇتقان بەك خافا حالدا كورودۇ. ماچەن سەن: «عشمان نىمە
اوچون كەلمەي، سەن كەلدىڭ، قوشمىت نىمە اوچون يارىكىنىگە
كەتتى» دەپ سوراق سوراپتۇ. اوراز: «مەن بىلمەيمەن، عشمان
دىن سوراپ جواب بىرەي» دەپ قايتىپ چىقىپتۇ. بواحوالىنى آشتىلا
غان عشمان: «قەشقەرنى مەن آلتسام، يورت بىزنىڭ بولسا، ماچەن
سەن مەننى حساب آلورمىكەن؟» دەپ خافا بولوب، اوزىگە قاراشلىق
اوزىك، قىرغى عىسكىرلىرى باشلاپ 5 - آينىڭ 17 - كۈنى ماچەن
سەن تۇرغان داوتەي مەھكەمەسىگە ھىجوم باشلاپتۇ. بو واقىئەنى كېنە
رال تەمۈر آشتىلاپ، عشماننى بو ئالدىراشلىق ھەرىكىتىن توختۇ
تۇپ آلتىپتۇ. ماچەن سەن ايله عشماننىڭ اورتاسىنى ياخشىلاپ قويۇدۇ. شۇند
كىن سوڭ ماچەن سەن كەنە شەردىن چىقىپ يىڭى شەرىگە ھىجوم
باشلاپتۇ.

يونس بەگ قەشقەرگە والى بولۇپ، سابىق والى ماداوتەي
دىن خىدمىتىنى تاپشۇرۇپ ئالدۇ. بۇ ئىنقىلابچىلار قەشقەرنىڭ تىنچلىقىنى
اۋز ئوتۇپ بولۇپ ياركەندگە يۈرمەككە حاضرلىنىدۇ. بۇ كۈنلەردە
زامانىدىن خەبەردار، ئىلىملىق يونس بەگنىڭ «ئاقىيەتىمىز ياخشى بولۇپ
سۇن دېسەك بىز مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىرىدىن چىقماستىنلا بىز
ئىكەن بۇ ئىنقىلابچىمىز، مەركەزگە قارىشى ئىمىس، بەلكى يەنى ئىلىملىرىنى

قەرغىز-ئىشان بائۇر ۋە ئۇنىڭ
يولداشلىرى

ئىنقىلابچىلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما
سۇن اوچۇن ئالدى بىلەن مەركەزگە ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما
لازم» دەپ كۆرسەتكەن ئىكەن بىز بىزچە گېنېرال تەمور 7-ئىنقىلابچى ئايدە
ئەن چىن مەركىزى ھۆكۈمەتكە ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما
ئاخىرىدا مەركەزىدىن ھەم قەبۇل ئىتلىگەن جاۋاب ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما
ئورتادا ئىشان بائۇر: «ئەينى بۇ ئىشقا ئارىلاشتۇرماپسىلەر، مەركەزىدىن
كەلگەن ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما مېنىڭ ئىسمىم يوق» دەپ يەنىلا ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما
دىن باش قارىتىپ ھەم قەبۇل ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما
فايدىلانماقچى بولغان ماھىرىدىن قەرغىزلىرىنى ئوزۇن ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما
تەمور ئايدە ئىشاننىڭ ئورنىنى بوزۇشقا ھەرىكەت قىلىدۇ. بۇ ئىشلىشىشىغا چىلىقى ئوغۇلۇپ قالما

قرغزلر شەرنى بولاك — تالاك قىلىپ تاغتا قاچىدى. دىمەك بۇ انقلاب باشلىقلىرى بىلمىسىز، تەجرىبەسىز بولغانلىقىدىن بىر وەزىپە ئۆستىندە تورۇب آرغىنىدە بىر باشلىرىدىن دولايى اورتاسى بوزولۇپ قالدى. گىمىن-رال تەمور قرغزلرغە خافا بولۇپ اولارنىڭ آرقاسىدىن قىلىپ ماقتا امرىيىپ اوزى ماشىناغا اولتورۇپ سوقۇش ميدانىغا چىقىپتى. بۇ ايشان بىرنچە كۈن بورون خواجه نياز حاجىدىن كەلگەن بوزورۇق بويىچە گىمىنرال تەمور، ماجەن سەندىن باش قوماندىلىق وەزىپەنى تاپشورۇپ آلغان ايدى. شۇنىڭ اوچون ماجەن سەندىن گىمىنرال تەمورنى يوقۇتۇش ايشىغا كىرىشكەن ايدى. سوقۇش ميدانىدىن تەمور قايتىپ كىلىپ ائقانددا، تونگان عىسكىرلىرى يولدا اوچرايدى. تەمور ماشىنا نى توختۇتۇپ، تونگان عىسكىرلىرىنىڭ باشلىغىنى چاقىرتىپ، عىمان نى قوغلاش اوچون بىرگەن امرنى بىجىرىمىگەنلىكى اوچون سودقا ئار ئىلىدۇ. بۇ ئاندا بۇ تونگان عىسكىرلىرى تەمور باشلىق ئادامىنى بۇ ئاندا اولتورۇپ، شۇ كۈنى ماجەن سەن شەرگە كىرىپ آلۇدۇ. بۇ واقىئەنى آشلاغان عىمان قرغز عىسكىرلىرىنى باشلاپ تونگانا نىلرغە قاراپ كەنە شەرگە ھىجوم باشلايدۇ. ماجەن سەن يىقى شەردە مەجا سىرە اچىندە قالىدۇ. اور ئاندىن بىرنچە كۈن اوئىكەندە، عىمان ايله بوسىجان اورتاسى بوزولۇدۇ.

خوتەن انقلابى

قەمۇل انقلابى كىيىمگە بىر تۈر پانۇرە فەكە سوزولۇپ چىققاندا، وە آلتنى شەردە كى انقلابى ھىركەت جەدىلەشكەن كۈنلەردە خوتەن ولايتىدىن تەمور انقلاب باشلاندى. 1933 نچى يىلى رامضان آيىدا قاراقاش عالملىرىدىن محمد اىمىن داملام، عبدالە مەخسۇم، نور احمد، محمد نىياز اعلىم آخونۇم باشلىق بىر قانچە عالملىر اوز شاگرد، مريد لىرىنى او بويشتورۇپ، جەننى شو رىن ھاكىمىيەتكە قارشى انقلاب قىلىماق اوچون بىر مەخفى تەشكىلات قورۇپ، سوقۇش قورالى اوچون پاشى-رىن سورەندە قىلىچ، مەلىق، پالتو، سونگو تيارلايدۇ. بۇ مەخفى ھىركەتتىن خەبەر تاپقان شەھەر مەئمۇرى بوانىنى الچى دە تورغۇچى-ئەن داو ئەنى گە مەلۇم قىلىدۇ. ئەن داو ئەنى خوتەن تاغلىرىدە كى 50 نۇر فەلەواننى يىغىپ كىلىپ قاراقاش ھاكىم ادارەسىگە توختۇتۇپ قويۇدۇ. ئەن داو ئەنى باشلىق ھىكۇمەت مەئمۇرلىرى بويىچە

في تشكيلات اويوشتور خان عالميرني مجلس بار دهب چا قريپ
كيريپ اولتورمه ككه قارار بيريشيدو. تهن داو تهى قاشندا تر
هيمن بولوب تورغان توردي بهگ بو قارار دن خبر تاپيب؛ عالم
لرني چاقر ديغان كوندن بركون بورون كچه سي اوغورلوق
چه سرتقا چيقب عالميرغه «اگر سز لر نه رته اگچه بر اش قيلماسا
لر، همه گزني يو قو توپ تاشلايدو، هوشيار بولو شلر» دهب تهن
داو تهى نك سيري ني نه يتيدو. بوني آشلان عالمير چانان ايچه
گه قيلج، كالتك تققان حالدا 40 نفر شاگرديني باشلاب شهر وه
حاكم اداره سيگه هجومغا كيريديو. حاكم اداره سيگه باسيب كير
گهن عبدالله مخدوم، نور احمد باشلق عالم وه شاگردلر حاكم
باشلق مه نورلرني اولتورودو. حاكم اداره سنده كي 50 فويلوان
قاناشقان حالدا بتون شهر فتح ايتليلبو. شول كوني 500 نه قدر
فيدا ئى ايله ايشان قاديخان غلامنى گوما يوليني تـوسـوهـناققا
ماشكورودو. الچى طره فكه هم كوب فيدا ئيلر يول
سايو.

قەشقەر ماداۋ تەي نك امرى بويچە چارقالق يوليندا تورماق
اون گوما دن خوتەنگە قاراب كيليوانقان 400 نفر حكومت عسكرى يولدا
في-ا ئيلرغه اوچرايدو. بو اور تادا سوقوش باشلاب حكومت عسكرى
مخلوب بولودو. خوتەندە مونداق زور قوزغولاك بولغاننى آشلان
ماداۋ تەي قەشقەردن خوتەنگە كوب عسكەر ماشكورودو. بوكون
لرده تيمور دخى كو چار دا بولوب قەشقەرغه ييتب كەل-
هيگهن، وه قەشقەر ماداۋ تەينك قولندا اينى.

شوندىن باشلاب خوتەن انقلابچيلرى الچى، قەشقەر، ياركند
دن كەلگهن حكومت عسكەرلى ايله سوقوش الب باريدو. ماداۋ
تەي بو قوزغولاكنى قوراللىق كوچ ايله باستوروب الشقا كوزى
يەتمەي خوتەن انقلابچيلر ينى سولج گه چاقرپ بو دن جان باش
لىق بر قانچە آدمى وه كبل قيلب خوتەن گه ماشكورودو. اور تادا
بولغان مندا كېرەدن نتيجه چقمايدو. سوقوش اولو كسز داوام
ايتب الچى دە كي تهن باشلق 500 دن آرتوق حكومت عسكرى تـسـ
لم بو لودو. الچى، كرىه انقلابچيلر نك قولغا اوتودو،
بو اور تادا قومات دېگهن جاين بر آق الم كو توروب بر قانچە قورال

سز خەنسولر وہ کیل بولوب خوتەن گە ثابت اللہ حضرت قاشیغا کیلب، «بز 200 آدم، سز گە تسلیم بولومز» بز گە ند گە سز گە دەیدو. بو یانغاندن تسلیم بولغان حکومت عسکرلری انقلابچیلر نی اور تاغا قورشاپ آلدو. اور تاذا قانلق سوقوش باشلانیب 4000 قدر حکومت عسکرلری اولوب، 60 نفری قاچیب کیتیدو.

ئو مادا قوز غولوش

خوتەن انقلابچیلری خوتەندە غالبیت قازانیب، گوما طرە فەکم ماشیقا حاضرلینب تورغان کونلر دە گومانلک بیوک عالملر نەن ھطاواللہ حاجم، عبدالجلیل حاجملر باش بولغان حالدا برتەوز کوم فیدائیلر اویوشوب کچیسى شەرگە ھجوم باشلاب دەربازەنى بوزوب شەرگە کیریدو. نەرتەسى ساعت 12 دە حاکم باشاق ھمەسى تسلیم بولید یغانلیقینی بیلدورودو. فیدائیلر قبول قیلماى ھجومینی داوام قیلدوروب تورغاندا، حاکم باشاق 10 نچە کاتتا مەئسورلر بیا شیغا سەللە اوراپ چکیدو. شو آریدا خوتەندن ییگیلب قاچقان حکومت عسکرلری بو سوقوش اوستیگە کیلب قیاب انقلابچیلر گە ھجوم باشلایدو. بو توپوقسز ھجومدن فیدائیلر زیان چیکەن سخرالرغە تارالیب کیتیدو. حکومت عسکرلری اسیر توشکەن عبدالجلیل حاجمینی اولتورمەك بولغاندا، گوما حاکیمی جاگ: «مینگ جانیمنی قوتقازغان آدم بول، اگر بو آدم بولمیسام، منی اولتوروب قویار ایدی» دەب عسکرلرنلک قولندن قونقوزوب آلدو. بوجک عسکرلری شورنی بتونلای دیگودک قتل عام قیلپ مال - ملوکلرنی بولاب - تالاب شورنی تاشلاب قەشقەرغە یوروب کیتیدو.

بو عسکرلر قارغیلقنلک اقین دیگەن جایدا فیدائیلرغە اوچ - راب قور قوب قاچیب قایتب، گوماغا، کیلب حاکم اداره سەندە آمان بولغان حسام الدین، عثمان آتلق 2 آدمینی بز گە یارکندگە تاغ آراء قغی ایله باریب الشقا یول کورسەت دەب آلدیغا سالب فشتە، کوز غان، کاچون تاشلریدن اوتوب 18 کون یول یوروب یارکندگە باریب آلدو.

خوتەن ئىنقلابچىلار رېزىڭ تەشكىلى

حەركەتى

قالغان ئىنقلابىي بىر مەركەزلىك ئورۇنغا تايىنىپ تۇرۇپ داۋام قىلىدۇرماقچى لايىق تاپقان خوتەن ئىنقلابچىلار قاراقاشنى مەركەزى ئورۇن قىلىپ، بۇنىدا «دارالەسكەر» ۋە «مىلىي ھۆكۈمەت» دېگەن نام ئاستىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت تەشكىل قىلدى. «دارالەسكەر» نىڭ ئىنقلابچى «ھا» ئامىر ھىزىرت» غىۋاننى ئايلە مۇھەممەد ئامىن داملام «مىلىي ھۆكۈمەت» ئىنقلابچىغا «جەلالت»

غىۋاننى ئايلە مۇھەممەد نىياز ئاھلىم ئاخۇنموم سايلاندى. بۇ ھۆكۈمەت يار كىند گەھ ھىجۇم باشلاشقا قىرار بەردى.

ئەلەرنى باشلاپ ياز كىند گە يوردى. ئاينىچى يورۇشكە دارالەسكەر نىڭ ئىنچى مەۋىنى ئامىر نور احمدخان، ئىنچى يورۇشكە دارالەسكەر نىڭ ئاينىچى مەۋىنى ئامىر عبداللە مۇھەممەد (بۇ كىشىگە بېرىلگەن غەۋان شاھ مەنەۋىر) باش بولغان ھالىدا كۆپ فېدائىلەر يولغا چىقتى.

شۇ نىڭ ئايلە بىرىنچى دۇغە يورۇش قىلىپ ئوردو قوماندانى ئاھىت اللە داملام، ۋە ئورۇن سون باقى، ئوردو بەگ ھاچىم، ئوردو قاضى ئاخۇنوملار 3000 گە قىر فېدائىي

خوتەن ئىنقلابىي نىڭ يېتەكچىسى مۇھەممەد ئامىن داملام

بۇ فېدائىلەر ئوردو قوماندانى ئاھىت اللە داملامنى شەھەر بىرىپ بىر ھىجۇمدا يار كىند كەنە شەھرىنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە يېڭى شەھرىنى مەخسۇس بەگ ئالدۇدو. مانا شۇ كۈنلەردە ئوردو قەشقەرغە كەلگەن ئاينى. ئوردو تەرەپتىن خوتەن ئىنقلابچىلارغا ياردەمگە ماڭدۇرۇلغان ھاۋىز تۈەنچاڭ يار كىندە كىي بوسوقۇش ئوستىگە كىلىدۇ. بۇ ئارنىڭ بىر ئىچە كۈن ئالدىدا: «قىمۇل ھاۋىز نىياز ھاچىم قاشنىدىن كەلدى» - دەپ 200 تۈۋەنگان ئىسكەرى كىلىپ يار كىندە كىي فېدائىلەر بىلەن بىرگە بولۇدۇ. يېڭى شەھەر دىخى ئىنماي ئوردۇغان بۇ كۈن

بۇ ۋەقە: «خوتەن ئىلىن ئابۇت داملام چىقىدۇر» دېگەن خىبر ئىشلاپ، فېر-
دا ئىلەرنىڭ باشلىقلارى داملامنىڭ استىقبالىغا چىقىپ كىتىدۇر.

بۇ ئورتادا باياقى 200 توننىگان عىسكىرى ئىت سوغورغالى چۆ-
قان چاغلىرىندە ناخشا ئىتقان بولۇپ، ناخشاسى آرقالى ئوزلاردى
نىڭ ماداوتەي طرەفدىن كەلگەنلىكىنى و ئىلاچ ئىنقىلاپچىلارنىڭ
كوزىنى بوياپ تورغانلىقىنى يىڭى شەردە قىلىپ قالغان چىڭ عى-
سكىرىگە اوختۇرودۇ. بۇ ئىكى طرەف ناخشا آرقالى بىر بىرىنى ئىش-
لاشىدۇ. نىتجەدە بۇ 200 توننىگان عىسكىرى دەربازەنى ئىشتورۇپ يىڭى
شەردە كىرىپ كىلودۇ. آخىرى بۇ محاصىرە ئىچىدە قالغان عىسكىر
لەر « بىز ماداوتەي دىن ئىجارەتسىز تىلىم بولالمايمىز، قەشقەرغە
كىتتىشكە بىزگە يول بەرسەڭلار، بىز شۇرنى بوشوتۇپ بەرسەڭ »

دەپ فېدا ئىلەر قاشىغا وہ
كىل چىقاریدۇ. تىلە كى
قېول كورۇلۇپ شەرنى
بوشوتۇپ قەشقەرغە قا-
راب يولغا چىققان 1.000
غە قىر چىڭ عىسكىرى حمىدە
ئىڭ سايىغا يىتتە بار نماز
دا، فېدا ئىلەر آرقىستىز
ھجوم باشلاپ اولارنى قو-
رالىنىز لاندورودۇ. بۇ كۆپ
قورالنى قولغا ئو شۇر
گەن ئىنقىلاپچىلار يار كىند

شاه منىب - ئوز

ماجولتېنىڭ 2 - ۋەقە چىقىشى

باشدا يازباغانچە، خواجە نىياز ھاجم قىمولىن چىقىپ، ئورپان
دا محمود مەھىطى ئىلە بولىشىدۇ. بۇلار گۇچوڭغا ھجوم قىلماق
وچون، مۇرى اطرافىدا سوقۇشۇپ ئورغان كۆنلەردە، ماجولتېنى،
موصول ھاجمىنىڭ ئورپانغا يىتتە كەلگىنىنى ئىشلايدۇ. بوخەر ئىش-
لانغاندىن سوڭ، «خواجە نىياز ھاجم، محمود مەھىطىلار: «بۇ ئىلى
ئىلە موصول ھاجم ئىلە كوروشۇپ، اوزنىڭ ماجولتېنىنىڭ احوالە
نى سوراپ بېلىپ بىر مەسلىھەتكە كەلسەڭ» - دەپ كۆك يارقىلىق

ئىنى. موصول حاجم ايله بوندا كوروشودو. خواجه نياز حاجم اوو هلقى دفعه ماجوڭىيى بلەن چىقىشالمايغانلىغى اوچون بوندا ما-
جوڭىيى دن آيرىلىش فېكرىنى اورتاغا آتيدو. نتيجه دە موصول
حاجمىنىڭ « دىخى جىڭ شورىنى يوقاتماي توروب ماجوڭىيى دن آي-
رىلساق، ياخشى نتيجه چىقماي، ھەممىز بىر مسلمان بولغانلىقتىن
بىرلىشساق» دەپ كورسەتكەن فېكرى بويىچە، خواجه
نياز حاجم، ھىمود مەھىلىلىرى ماجوڭىيى ايله كوروشمەك و اونىڭ
بلەن بىرگە گوجوشىغا ھىچوم قىلماق اوچون مورىغا بارىدو. بون
دا گوجوشىغا ھىچومغا حاضرلىنىپ تورغان ماجوڭىيى، خواجه نياز
ھاجمىن: « مېنىڭ عىسكېرم ارتە - اوگون گوجوشىغا ھىچومغا ماڭى-
دو. سىزلىر قايتىلاق قىيىنلىقلار» دەپ سورىدو. خواجه نياز حاجم
ئىك: « مەندە اوق - دورا آز» دەپ بەرگەن جاوابىغا بىئانەن ما-
جوڭىيى خواجه نياز حاجمغا 3,500 دانە اوق بېرىدو. نتيجه دە
ماجوڭىيى گوجوشىغا، خواجه نياز حاجم جىمىسارغا ھىچوم
باشلايدو.

جىمىسار دەكى ھىكومت عىسكېرلىرى «سوقوشماي قورال تاپشور
ساق» دەپ خواجه نياز حاجمغا قورال تاپشورماقچى بولوب تور
ئاندا، گوجوشىغا كەتكەن ماجوڭىيى طرەقتىن ماتوئەنجاڭ باشلىق
بېرپولك عىسكېر كېلىپ جىمىسار دەكى 1860 دانە مېلىتىق، ايكى مىڭ دانە
آتنى تاپشوروب الب حاجمىن خېرىسىز ياكى حاجمغا بەرمەي گوجو-
شىغا الب كېتىدو.

«بىزگە تېكىشلىك قورالنى، نېمە اوچون بىزگە بەرمەي البى-
كېتىدو؟» دەپ ماجوڭىيى دن خاپا بولغان خواجه نياز حاجم، ماجوڭى-
يى دن كوشىنى آغزىغا ئېلىپ بىلدىرمەك اوچون گوجوشىغا ما-
جوڭىيى قايتىپ بولغان موصول حاجمغا آدام اېبەرىدو. موصول
حاجم ماجوڭىيى نىڭ فېكرىنى بىلمەك اوچون: « ايدىم مەخمودنىڭ عىسكېرى
كوب، قورالى آز، اونىڭغا بىوز دانە مېلىتىق اېبەرسەك نېچوك؟» دەپ او
ئىكەن قورال سورىدو. ماجوڭىيى: «خواجه نيازغا بېرىدىغان قو-
رال يوق، مەخمودغا بېرى» دەپ بىر يوز دانە كېرەكسىز مېلىتىقنى
بېرىدو.

بو احوالنى بىلگەنلەرنى سوڭ، «ما جوك ئىنى ئاڭ سوقۇش بىلەن
لاش ئالدىدا ھەر ئىككى تەرەپنى قولغا ئۆشۈرگەن قورالنى ئەڭ بىر
لۇشىمىز» دەپ تۈزۈشكەن ئوخشاشمىغا خىلاپ ئىش قىلغانىنى ئىزىدا
ئۆتۈپ خواجه نىياز خاجىم، مەخمۇد مەھمۇدىلەر شۇ كۈندىن باشلاپ
ما جوك ئىنىدىن ئىزاغەنى ئۆزۈدە.

2- باب: شىڭشى سەھى دەرى

ئورۇمچىدە يېڭى ھۆكۈمەت

ئورۇمچىدىن باشقا ھەممە جاي ئىنقلابچىلار قولغا ئۆتتى. ئىزاغە
چۈشكەن تەرەپتە جىڭ شۇرىننىڭ ئاز - ئولا ئاغىسى قىلغان بولسى
مۇ، ئامما ھاكىمىنى ساقلاپ قالمىشقا ھېچ ئامكانىت قالمىغان ئىدى.
ما جوك ئىنىنىڭ گۇچۇرغا ھۇجۇمى، ئورۇمچىنى زور خۇف ئاستىدا
قالدىردى. ئورۇمچىدەكى خەنسۇلەر تەرەپتىن ھۆكۈمەتنىڭ تۈركىيى-
ئەكى مەھىم ئاداملاردىن جىڭ شۇرىننىڭ چارەسزلىقىغا ئارا ئىزىلىق تۈ
غۇلۇدۇ. ئاچكى تەرەپتىن جىڭ شۇرىننى ئورنىدىن ئۆشۈرۈپ، سىرت
قى خۇفنى بۇشۇتۇش پىلانى باشلاندى.

بىۋاسىتە ئىزاغە ئىزاغە قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئورۇمچىدە ئادام
سانى كۆپۈيۈپ، بازار باھاسىنى ئۆزگەرتىپ، قىزىقچىلىق باشلاندى. شۇ
كۈنلەردە جىڭ شۇرىننىڭ ئىنسى جىڭ شۇشۇن بىتون ئىشلىقنى يېغىپ
ئالدى قىمت بەھادا خىلغە ساتىپ پۇل ئۆپىلاشقا كىرىشىدۇ. روس ئىسكىرى
نىڭ باشلىغى ئانتىنوف ئىسكىر ئوچۇن جىڭدىن ئىشلىق سورايدۇ. جىڭ
شۇشىن رەد قىلىپ بەرمەيدۇ. ئانتىنوف بۇ ئىش ئوچۇن جىڭغا خاپا بولۇدۇ.
ئاچكى تەرەپتىن ئاۋمىن پۇ، چىڭ جوك، جىڭ شىڭلار جىڭغا ئارا ئىزىلىق
پىدا قىلىدۇ.

كىم ئىڭ پىلانى، كىم ئىڭ كۈرسەتمەسىدىكى؛ ئورۇمچى نەن گۈەن
دە ئورغان 4 يۈزگە قىلدى روس ئىسكىرى 4 - 12 - كۈنى اول
كۈلۈك ھۆكۈمەت بىناسىغا ھۇجۇم باشلايدۇ. كۈتمەگەن جايىدىن بۇ
غان بۇ تۈيۈقسىز ھۇجۇمدىن چۈشۈرگەن جىڭ شۇرىن ئۆز ئورنىنى
ئىشلاپ مەنەس تەرەپكە قاچىدۇ.

شۋېت كۈنى گە چىلە روس عىسكەرى ئىك باشلىغى باپنىڭ ئۆزى چاقىر
وى آر فاسىندا مەككۈر روس عىسكەرى ئىشتا بىلدا مەجلىس آچىلىپ، چىك
شورىن دن قالغان حەكۈمەتنى ادارە قىلماق اوچون بىرواقتلى ھىيەت
قىشكىل قىلىنىدۇ؛ وشومەجلىسدە مەككۈر ھىيەت گە مەعارف ناظىرى لو
ون لوڭ رەئىس؛ يانا بىر تىشكىل بولغان حربى ھىيەت گە شەرقى -
شمالدىن كەلگەن عىسكەرلەرنىڭ باشلىغى دېڭىز چىك مەدىر بولۇپ ساي
لاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر گە بوشەت تەرەفدىن بىرنىچى بتون اولكو
دىكى ھەربىر مەلتنىڭ مال - مەلكى، ھازىرنى مەخافىزەت قىلىش؛ ايكە
چى چىك شورىن ئىك ھاياتى، مال - مەلكىگە تە گە مەسلىك؛ 3 نىچى سە
وېت كونسول خانەسىنى مەخافىزەت قىلىش دېگەن 3 قارار قىبول قىلىنىدۇ.

شۋېت كۈنىدە شىكشى سەى عىسكەرىنى باشلاب اورومچىگە كېلىپ
قالدى. شىكشى سەى «واى مەككە بىر چوڭ مەنەب تەن قىلمايدۇ» دەپ
خاپا بولۇپ چىك شورىن تەردى بولۇپ قالىشىدىن اندىشە قىلغان بو
واقتلى ھىيەت، شىكشى سەى - گە بىر مەنەب تەن قىلماق اوچون 14 -
آپرىل كۈنى فرەقە بىناسىدا بىر مەجلىس او تىكوزودو بو مەجلىسدە
شىكشى سەى گە دۈبەن (چىگرا مەدافىعە قوماندانى) لىك مەنەب تەن
قىلىنغاندىن تاشقىرى لوون لوڭ، لى روڭ، قاومىن يو، چىك چوڭ، چىك
مەلى، لى شاوتەن، گامەلىگىن، باپنىڭ، شىكشى سەى، چىكشى يۈن،
چىكشى، چىكشى يۈن، نۇر (قەمۇل واڭگى)، ھسەن باي، مەنەب،
عبدالقادىر، اوچوڭ ئىك، دامودىن چارس، چاوكولەك، مەنەب شاڭ، آباو،
توڭباو، گوالىلو بولۇپ 44 نۇر آدم واقتلى اولكولوك حەكۈمەتنىڭ
اەزاسى بولۇپ بەلگەلەندى. بو واقتلى حەكۈمەت تەرەفدىن بىرنىچى
سەياسەت، اقتصاددا، مەعارفدا ھەربىر مەلت كە بىر بىر ھەق بىرىلىدۇ.
ايكەنچە، مەلت اەتبارىغا قارامى سايلام وامتجان قانۇنى بوينچە
ھەربىر مەلت حەكۈمەت خەتەتكە قاتناشتۇرۇلۇدۇ. 3 نىچى خارچى ھەق
مەركىزى حەكۈمەت قولىدا قاپشورۇلۇدۇ؛ 4 نىچى يىزا اقتصادىنى ياخ -
شىلماق اوچون دىققەتلەرغا ياردەم بىرىلىدۇ - دېگەندەك 10 ماددەلىق
بىر سەياسى پروگرامما اعلان ايتىلدى.

چىك شورىن ھىچ كىمەن فەنا ياردەم تاپالماي 24 نىچى آپرىل
كۈنى چوچەك آر قالى سەوېت توپراغى ايلەنەن جىن گە بارىپ آلودۇ.

بۇ كۈنلەردە ماجوڭىي گۇچۇشۇغا كۈچلۈك ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان كۈنلەر بولغانلىقتىن شۇشۇ سەي 1000 غە قىر روس عىسكىرى ئى قوشۇب 4000 عىسكىر ايلە ماجوڭىي غا مۇدافىعە كوردەك اوچون 26 نچى ماى كۈنى گۇچۇشۇغا يۈرۈپ كىتىدۇ. نتيجه دە يىكىلىپ بىرنچى ايون كۈنى اورومچىگە قايتىپ كىلىدۇ. 2 نچى ايون كۈنى سلح سوراب كەلگەن تلغرامغا بىناھن شۇشۇ سەي اورومچىدىن ماجوڭىي قاشىغا حىسبىن باى چانىشىق، تۇرسون بابا، كىرمخان، چىڭ دەلى 4-5 كىشىنى وىكىل قىلىپ ماشىنۇرودۇ.

بۇ كۈنلەردە باشدا يازىلغانچە ماجوڭىي، اوزىدىن كوشۇلماي قالغان خواجه نىاز حاجم نىڭ اورومچىدە قۇرۇلغان ياشۇى حىكومىتىدىن خىبر تاپىپ، بۇ حىكومىت ايلە بىرلەشمەك قازاينى بەرگە نىنى بىلگەنمۇ، اشۇنىڭ آلتىنى آلتاق اوچون اورنادا صحبت او تىكوزمە كنى طىب قىلىپ شۇشۇ سەي گە تلغرام سولغان ايدى. بوبارغان وە كىل لەر ماجوڭىي ايلە كوروشۇب مۇداكىرە يۈرگۈزۈپ، قايتىشىدا اولارنىڭ فىكىرى ئى بىلمەك اوچون خواجه نىاز حاجم، محمود مەخىطى لەر ايلە كوروشۇب، اولارنىڭ فىكىرىنى، مەقصدىنى آڭلاپ اورومچىگە قايتىپ كىلىدۇ. و كورگەن - بىلگەننى شۇشۇ سەي گە آڭلاتىدۇ.

ماجوڭىي ايلە خواجه نىاز حاجم اور تاسى بوزۇلغاننى بو و كىلەلەردىن آڭلانغان شۇشۇ سەي «ماجوڭىي غا قاراغاندا، خواجه نىاز حاجمىنى تۇرغا توشۇرمەك آسان» دەپ بىلىپ 2 نچى نويىتدە، حىسبىن باى، تۇرسون بابا، چىڭ دەلى لەرنى، خواجه نىاز قاشىغە و كىل قىلىپ ماشىنۇرودۇ. بوقىتتم بو و كىلەلەر ايلە خواجه نىاز حاجم «قىمولىدىن قەش قەرغىچە بولغان جىنۇبى بىر بولك جاي تۈرك انقلاپچىلەرى ادارەسى آستىدا بولۇش، تىنەن شەن نىڭ شىمالىدىن خەنسولەر جىنۇبقا تىجا ووز قىلماسلىق، خواجه نىاز حاجمغە جىنۇبىنىڭ بىتون ملكى، حىسبىن ادارە حىقۇقىنى بىرىش، خواجه نىاز حاجمى ماجوڭىي دىن قىطعى آيدى رىلىپ چىقىش» دىگەن مضموندا بىرتۇختامغا كىلىدۇ. بو تۇختامنى شۇشۇ سەي مەم قىبول كورودۇ. خواجه نىاز حاجم نىڭ «بوتۇختام انابتلك اشەنچىلك بولسۇن اوچون چىن ال آدىمى شاھىد بولۇپ بىرگە امضا قويسۇن» دىگەن طىلىگە بىناھن تۈركچە، خىسۇچە، روسچە 3 تىلدا يازىلغان بوتۇختامغا سەھىت كونسولى مەم بىرگە امضا قو

يودو، بو توختام بويىنچە خواجە نياز حاجم حكومت ايله بولغان
سوقوشىنى توختاتىپ، ماجوڭ يىنى گوجوڭدا تاشلاپ اوز عىس
كرى ايله جنوبقا (آلتى شەرگه) قاراپ يوتكولودو.

مرکزىن كىلگەن تىسلىنى ھىيىتى و نىشك نىسى سەھى

6- آينىڭ 10- كۈنى شىڭشى سەھى و كىلى جاوگولەڭ، ئوڭ
باولەر ماجوشى و كىلى ياكۇپى چىڭ ايل، اوز ئادا توزولمىك بولغان
بىتم شرطلىرىنى ايب گوجوڭغا قاراپ ماشماق بولوپ تور غىان
كونلەردە، شىرقى تور كىستان مەسىلەسىنى توشونمەك و اونى خەل
قىلماق اوچون مركز حكومتىن خواڭموسىڭ، عىسى بەگى افندىلەر
و كىل بولوپ اورومچىگە، كىلىدو. بو كىلگەن و كىلەرگە لوون لوڭ
طرەفنىن بوقوزغولاڭنىڭ اوتموشى، و ماجوڭ يى ايله توزولە چەك
وختامنىڭ شرطلىرى خەقنىدە داكىلاد بىرىلىدو.

بو كونلەردە ماجوڭ يى بىر طرەفنىن تىنچلىق بىتم توزمىك اوچون
تەكىل كر گوزوپ تورغان بولسىمۇ، يەنە بىر طرەفنىن اورومچىنى نىشا
نىگە ايب قاتتىق ھىجوم باشلاپ تورغانلىقىن ياكى تىشكىل بىس
خان حكومت اربابلىرى ماجوڭ يى دن اومىنى اوزوپ، مركزىن كىل
گەن و كىلەرگە «دوبەنىك اوروننى يوق قىلىپ، بىر خىرى ھىيىت
توزسەك، بونىڭغا ھىر بىر مەلت قاتناشتو رولسا، رەئىس لوون لوڭ بىر تە
رىپ قالغان آدەم، اونىڭ اورنىغا بىر ياشراق آدەم سايلاساق» دىگەن
فكرنى كورسوتودو. بوفكرنى ياقتور ماغان شىڭشى سەھى، بو ئو
بت اوزىنى بىر قانچە قويماق وياكى مركزىن كىلگەن و كىلەر
ايله حكومت اربابلىرىنىڭ مەناسى بىنى كەسمەك اوچون «مەنىڭ اور
نومنى خواڭموسىڭغا ايب بىرەرمىش، مۇسا سۇ قىصد قىلماق بولغا.
مىش» دىگەن بوھتان ايله اولكەلىك حكومت كاتىبى تاومىن يىس
خىرى مەھكەمە مەسلىھەتچىسى چىڭ جوڭ، آيروپلان خانە باشلىغى لى
شاوتەنلەرنى آتەپ اولتورىلىدو. قالغان حكومت اعضا لەرىنى، «دو
بەنىكە شىڭشى سەھىنى، رەئىسلىككە لوون لوڭنى سايلادوق» دەپ
خواڭموسىڭ ارقالى مركزىن قىسقى قىلورماققا مەجبور قىلىدو.

بو كونلەردە مركزىن كىلگەن و كىلەر ايله شىڭشى سەھىنىڭ اور
ناسى بوزولودو. شىڭشى سەھى مركزى و كىلى خواڭموسىڭ، عىسى

بەگ افندينى قاتتىق نىزارت استىغا آلودۇ. بو اورثادا عيسى بەگ افندينى امكانىت تاپقانچە اورومچىدەكى اشلىق زىيالىلەر ايله كو رۇشوب يورت مسئلەسى حقدە مذاكىرە يورگو زودو. كو ب اشلىق زىيالىلەر عيسى بەگ افنديگە «شكشى سەيدىن اومىد يوقلىقى نى، شكشى سەيدىنىڭ دۈبەنىڭ اورنىشى مركزىدىن تىزىلىق ائدور مەس لىك نىڭ چارەسىنى كوروش لازىملىقىنى، بو حقدە عيسى بەگ افندي نىڭ مركزىگە بارىپ چالماقنى» تەۋسىيە قىلىدۇ.

نتىجەدە خوالڭموسىڭ، عيسى بەگ افندي مىڭ بىر مىشقت اچىند اىروپلانىغا اولتورۇپ نىزىڭگە يورۇپ كىلىدۇ.

عيسى بەگ افندينىڭ يۇرت اۈچۈن داخلىدا اېلىپ بارغان انقلابى ھىركىتى

عيسى بەگ افنديم كىم؟ قايداق قىلىپ خوالڭموسىڭ ايله او رومچىگە چىقىپ قالدى؟ نىمە اش قىلىدىن دەپ داخلىغا بارغان يورت اوچون انقلابى ھىركىتى اوز يورتىدا قىلماي نىمە اوچون داخلىغا بارىپ قىلى دى، بونىڭ سىببى نىمە؟

عيسى بەگ افندي بولسا، قەشقەر يىڭى ھىصار ناھىيەسىدە تو غولۇپ ياشى چاغلىرىنى شوندا اوتكوزگەن بىر آدم، شۇدەۋرىدە يىڭى ھىصاردا بولۇپ تورغان چرىكىلىك، ئەشكىزلىك، ھىقسىزلىق احوال لەر، توغماز پىرە كىلىكىدەنمۇ — عيسى بەگ افنديگە ناتوغرى بو لۇپ سىزىلىدۇ. اونىڭ اسلاھى اوچون اوزىنىڭ اقتا رى، ئا پالا غان چارەسى ايله ھىركىتكە كىرىشكەن بولسىمۇ، امما اوزىنىڭ ياش لىقى، يالغۇزلىقى، بوخل اسكىلىكلەرنىڭ اوزوندىن يىلتىز تارتىپ كەتكەنلىكىدىن موھەققەتسىزلىككە اوچراشدىن تالىق قىرى كو ب ھقا رەتكە، ھىجوڭغا دوچار بولودۇ.

اسكىلىكلەرگە كوز يۈمۈپ تۇرسا، ھىدائىنى غىابلانغانلىقىدىن اونونىڭ اسلاھى اوچون بىرەر ھىركىتكە كىرىشىمىگىچى بولسا، امكان بىر يىلمىگە نىكەن چارە توشۇنمەك، دىيائى اشلاماق اوچون قولغا كەلتۈرگەن پىرفىرتىدىن فايدىلانۇپ 19 ياشىدا غىربى تۈركىستان غا چىقىپ كىتىدۇ. اوندا بىر نىچە يىل تورغان زامانلەردا، شىرقى تۈر كىستانغا نىسبەتەن كو ب آلغا كىتكەن غىربى تۈركىستاندەكى مىلتىچى، انقلابچى ومۇرىيالىلارنىڭ اورثاغا چىقارغان تۈرلى ايقىنلەردىن ايدى.

لە تانیشیدو، كۆزى آچىلىپ دۇنيانى تانىدو. غەداپقا سالغان اوندە
كىمىسىلە، يالغوز يىقى حصار مىسىلەسى امەس، بوبرى عمومى تور
كستان مىسىلەسى ايگە نىشى ويىقى حصار دە كىدىك اوششاق مىسىلە
لارنى دەل قىلماق اوچون عمومى بىرچوڭ مىسىلەنى دەل قىلماق
لازمىلىقىنى آڭلايدو.

آخىرى بومىسىلەنى دەل قىلماق اوچون بىر نىشانە وبونڭ وجودقا
چىقماق اوچون براوصول استەيدو. نىشانە، بىر يوللا آيرىلىشىمۇ،
ياكى كىشەندىن پوت — قولنى براز بوشاتىش بولسۇنمۇ، اىگر
آلدىنقى نىشانە گە يەتمەك توغرى كەلسە، اوز كوچىمىزغا سويونى
مىزمۇ، ياكى باشقالارنىڭ كوچىگە، باشقاغا سويونىگە نە كەمگە،
نتىجە نەمە بىرىدو؟ اىگر كىيىنكى نىشانە گە يەتمەك توغرى كەلسە،
بونى قايسى اوصول ايله قولغا كەلتۈرىمىز، قان توكوش اوصو
لى ايلەمۇ، بونڭ اوچون قان توكوشكە نەزمۇ دىكەن مىسىلە
لەر اوستىنە كوپ اويلايمىز، نتيجەدە منور عرقداشلارنىڭ مصلحتى
نى كورۇپ، تارىخى تىجرىبە، يورتنىڭ جغرافىە محطىنى اعتبار
غا الپ كىيىنكى نىشانە (ملى مختارلىيات) گە، بونىغا يەتمەك او
چون، ئىداۋى اوصولغا قىرار بىرىدو.

بونڭ اوچون عىسى بەگ افندىنىڭ اندىجاندا بولغان كونلەرى
چىن كونسولى آرقالى جىڭ شورىنغا قارىتا؛ بىر نىچى نوبىت مركز
نەن جىن گە بارغاندا، مركز گە قارىتا يورۇندە كى سياستىنى تىگىش
شورمەك اوچون الپ بارغان حركىتى تور كستان حكومتىنىڭ قارالى
غىندىن، مركزنىڭ مىسىلەنى آڭلاپ يتالمىغانلىقىدىن موافىقتىسزلىككە
اوپرايدو.

اىلىغا كەلگەن كونلەرى، اىلىدا بولغان آڭلى مىنورمىلتىچى —
لاردىن بولغان مسعود صبىرى، حسين باي كىيى كىشىلەرنىڭ توشىبە
سى اىلە 1932 نىچى يىلى 25 ياشىندا 2 نىچى نوبىت مركز نەن جىن
گە بارىدو. مركز گە بارغان كوندىن اعتبارەن يورت مىسىلەسىنى
آرزو تىلەكلەرىنى مركز كائىنلەرىغا آڭلاتماققا كىرىشىدو. امما
مركزنىڭ قولى بوش بولمىغانلىقىدىن وبوتىلەك آرزولەر يالغوز عىسى
بەگ افندىنىڭ آغزىدىن چىققانلىقىدىن مركز اوقىر اهمىت بەرمەيدى
دو. بونىڭ اوستىگە جىڭ شورىن نەن جىن دەكى اوزىنىڭ طرەقدار

لەھری آرقالی «عیسی بولسا كاممونیست» دەپ قاتتىق قار شىلىق كۆرسۈتىدۇ.

بواورنادا عيسى بەگ افندىنىڭ «اگر مركز بومسئله گھاھ — مېتىسز قارار ايگەن، كەلگۈسىندە زور انقلاب چىقىدۇ، يورت زور خوف آستىدا قالىدۇ» دەپ بيان قىلغان سۈرلەزىنى راستقا چىقارمىدى. يورتدا زور انقلاب باشلاندى. مسئله بارغانسېرى اغرلىشىپ كەتتى. تۈركىستان مسئلهسى مركزنىڭ دىققىتىنى جالبانكە نىلكەن، عيسى بەگ افندىنىڭ سۈرلەرى بىر بىر كېلە يانقانلىقتىن ئوبۇر نەرسە بايلىدىغان آدم اوخشايدۇ دېگەنمۇ تۈركىستان مسئلهسىنى حل قىلماق اوچون خوالگە مۇسئىلغا قوشۇپ عيسى بەگ افندىنى اورومچىگە چىقارىدۇ.

بوقاتىم عيسى بەگ افندى اورومچىدىن قايتىپ مركزگە بارغاندىن باشلاپ شىڭشى سەي نىڭ دۈبە نىلك اورنىنى تصدىق اتىدۇر مەسئەلە اوچون قاتتىق كوردىش الپ بارىدۇ. بويورت دعواسى او چۈن يالغوز بىر آغزنىڭ كافى كەلمەسلىكىنى نظرگە الپ «چىنى وركىستان آوازى» ناملى بىر چىنچە، تۈركچە مەجموعە چىقارمىدى، ونىڭ آرقالى شىڭنىڭ تورلى خىيات، جىنايەتلىرىنى اعلان قىلىدۇ. تۈركىستان انقلابچىلەر يىغە تورلى تۈسىلەلەزە بولو ئودۇ. تۈركىستان مسئلهسىنى حل قىلىش چارەلەرى حقنىدە مركزگە تىلەك بايان قىلىدۇ.

بۈگۈنلەردە قوغلانغان جىڭ شورىن نەن چىن گە كېلىدۇ. نەن چىن دە جىڭ شورىن اوز طرفدارلەرى آرقالى تۈركىستاندا شىڭشى سەي خلىق نامىدىن عرض يازمىش اوصولى ايلە «عیسى جهانگىر قويروغى يمان آدم» دەپ غزىتەلەرگە يازمىش قاتتىق قارشىلىق الپ بارىدۇ. بونىڭ سىرتىدا عيسى بەگ افندىم قاشنىدا بولغان بىر تۈركىستانلىق يورتىدا شىڭنىڭ ساقىب الپ، «عیسى جهانگىر قويروغى، استقلال — چى» دەپ مركز ادارەلەرگە عرض يازدۇر ئودۇ. عيسى بەگ افندىنى دىخى قولۇق توشۇنۇپ كېتالمىغان مركزى حكومت، عيسى بەگ افندىنى حربى، ملكى سودقا ئاپشورودۇ، خىدمەتلىن بوشۇ ئودۇ. مەجموعەسىنى قاپاتىدۇ. آخرى بعضى بىر حكومت كاتتالەرىنى نىڭ ياردىمى و باشقا سېپىلەر آر قاسنىدا سوددىن قوتۇلۇدۇ.

بوكونلەردە عىسى بەگى افندى بەگ ساقلىدى، قاقىلىدى. شو
 ماق بولسىمۇ، خىركىتىدىن قالمى لانتجو، كوشخوئاڭ، ھىندىستان
 قارلى جايلاردىن قاقىلىب، سوقۇلۇپ يورگەن تور كىستانلىق يار
 لارنى ئالدى رۇب تو پىلاب او قوتۇدو، مەكتەپلەرگە كىرگۈزۈدو
 اور تادا چىن ياپون سوقۇشنى باشلاندى، مەركىزى ھۆكۈمەت
 چوڭچىڭغا يۆتكۈلۈدو. عىسى بەگى افندى بورون قاپالغان «چىنى
 تور كىستان آوازى» نامى مەجموعە اورنىغا چوڭچىڭدا «اوروش
 خېرى» نامى مەجموعە چىقارىپ يانا بورونقى خىركىتگە مەشغول بولۈدو.
 شىڭشى سەي بىلەن ماجوئى اور تاسىندا بولغان

كوردش

باشدا ايتىلغانچە، مەركىز وگلى خوئاڭ موشىڭ، عىسى بەگىلەر
 قايتىپ كەتكەندىن سوڭ، 8 نچى آيدا ماجوئى گوجوڭدا تو
 رۇب ئىچلىق توختام تۈزۈمىگە يانا وگىل كىرگۈزۈدو. بونىڭدىن
 نەتىجە چىقمايدۇ. بوكونلەردە ماشى مەن كوچ تاپىپ قاراشەرنى
 خواجه نياز ھاجىدىن تارتىپ الپ، كورلىغا قىر يىتىپ بارىدۇ. شىڭ
 شى سەي نىڭ «اگر مەنك دۈبە نىڭ اورنومنى تصدىق قىلماساڭلەر،
 بويورتىنى باشقالارغا بىرىپ تاشلايمەن» دەپ قىستاپ تىكرار تىلخرام
 ايمەرىشى آرقاسىندا، مەركىز ھۆكۈمەت ناعلاج شىڭشى سەي نىڭ اورنىنى
 قىبول قىلىدۇ. مەركىزدىن تىصلى ھەتتى صفە تىبە 2 نچى نوبت خارجى
 اشلەر وزىرى — لوون گۈەن؛ 9 نچى آى نىڭ 2 نچى كۈنى او
 رومچىگە چىقىدۇ. لوون گۈەن، ماجوئىنى ايلە صەھىت او تىكۈزمە
 چى بولۇپ لى روڭ و ماجوئىنى نىڭ اورومچىدە كى وگىلىنى الپ 9 نچى
 كۈنى تورپانغا ئوشۇدۇ. ماجوئىنى داغ — دوغا ايلە قارشى آلدو
 دو. مەدا كىرەدىن سوڭ، ماجوئىنى مەركىز ھۆكۈمەتكە قىطعى بوي
 سونۇ دىغانلىقىغا، سوقۇشنى توختوتۇپ ئىچلىق ساقلايدىغانلىقىغا
 وعىدە بىرىدۇ. ماجوئىنىغا شەرقى يول چىقىپ سىلئىلىق وظيفە تاپ —
 شورۇلۇدۇ.

لوون گۈەن اورومچىگە قايتىپ كەلگەندىن سوڭ، «ماجوئىنى
 ايلە لوون گۈەن بىرلىشىپ بىراش چىقارىپ قويماسون» دەپ گەمان

بوكونلەردە عىسى بەگ افندى بەك ساقلايدۇ، قاقىلىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، حرىكتىن قالماي لانجۇ، دۇڭخۇاڭ، ھىندىستان قاتارلى جايلاردىن قاقىلب، سوقۇلۇپ يۈرگەن تور كىستانلىق ياشلارنى ئالدى رۇب توپلاپ او قوتۇدۇ، مەكتەپلەرگە كىرگۈزۈدۇ. اور تادا چىن، ياپون سوقۇشى باشلاندى، مەركىزى ھۆكۈمەت چوڭچىڭغا يۈتكۈلۈدۇ. عىسى بەگ افندى بۇرۇن قاپالغان «چىنى تور كىستان آوازى» ناملى مەجموعە اورنىغا چوڭچىڭدا «اوروش خېرى» ناملى مەجموعە چىقارپ يانا بۇرۇنقى حرىكتىگە مەشغۇل بولۇدۇ.

ئىككىنچى سەھى بىلەن ھاجوڭى اور تاسىنىدا بولغان

كۆرۈش

باشدا ايتىلغانچە، مەركىز وگىلى خۇاڭمۇسۇڭ، عىسى بەگىلەر قايتىپ كەتكەندىن سوڭ، 8 نچى آيدا ماجوڭىي گۇچۇشۇدا تو رۇب ئىچلىق توختام تۈزۈمىگە يانا وكىل كىرگۈزۈدۇ. بۇنىڭدىن نەتىجە چىقمايدۇ. بوكونلەردە ماشى مەن كوچ تاپىپ قاراشەرنى خۇاچە نىياز ھاجمەن تارتىپ الپ، كورلىغا قىر يىتىپ بارىدۇ. ئىككىنچى سەھىنىڭ «اگر مەنك دۈبەنىڭ اورنۇمنى ئىصدىق قىلماساڭلەر، بۇيۇرتىنى باشقالارغا بىرىپ تاشلايمەن» دەپ قىستاپ تىكرار ئىلغىرام ايتىرىشى آرقاستىدا، مەركىز ھۆكۈمەت ئاعلاج ئىككىنچى سەھىنىڭ اورنىنى قىبول قىلىدۇ. مەركىزدىن ئىصلى ھەيئىتى صفەتلىك 2 نچى نوبىت خارچى اشلەر وزىرى — لوون گۇەن؛ 9 نچى آينىڭ 2 نچى كۈنى او رومچىگە چىقىدۇ. لوون گۇەن، ماجوڭىي ايلە ھىجىت او ئىكوزمە چى بولۇپ لى روڭ و ماجوڭىي نىڭ اورومچىدە كى وگىلىنى الپ 9 نچى كۈنى تورپانغا توشۇدۇ. ماجوڭىي داغ — دوغا ايلە قارشى آلتۇ دو. مەدا كىرەدىن سوڭ، ماجوڭىي مەركىز ھۆكۈمەتكە قىطعى بوى سۈنۈ دىغانلىقىغا، سوقۇشنى توختوتۇپ ئىچلىق ساقلايدىغانلىقىغا وعاپە بىرىدۇ. ماجوڭىي غا شەرقى يول چىگىسى سىلاڭلىق وظيفە قاپ — شورۇلۇدۇ.

لوون گۇەن اورومچىگە قايتىپ كەلگەندىن سوڭ، «ماجوڭىي ايلە لوون گۇەن بىرلىشىپ بىراش چىقارپ قويماسون» دەپ گۇمان

ئالغان شىكسى سەي؛ «ماجولڭىي دا بىرلىشىش دېگەن نىمە يوقى يىزلى
آلتايدى» دەپ تۇرپاندا بولغان ئوختاينى تۈزۈپ باشلايدۇ. لۈۈن
گۈەن ھەرىكەتلىك ئالدىدا حقو قىسىز لىتىب نەن جىن گە قايتىپ كىت
تىلىۋ.

بۈگۈنلەردە ماجولڭىي تۈرپان، پىچان، قاراشەر، باركول قىتار
لى جايلارنى قوللىن تۈتۈپ، اولاننى عىسكەر تۈزۈپ، بىر بولۇم عىسكەر
نى ماخىيىنىڭ قوماندىسى آستىدا آلتايدا ماگدورودۇ. يەنابىر
طرەفدىن غولجەدە تۇرغان جالڭقىي يۈەن ايلە مخفى علاقه تۈزۈپ
اورومچىگە ھىجوم قىلماققا حاضرلىنىدۇ. نەتىجەدە 9 نچى آينىڭ 20 —
كۈنى ماجولڭىي اورومچىگە ھىجوم باشلايدۇ. سوقۇشدا شىكسى
لۈۈن بولۇدۇ. مانجورىيە (شىرقى — شىمال) دن كەلگەن عىسكەرلەر
سوقۇشقا اونچە فعالىت كۆرسەتمەيدۇ. بوسىبىن «بولارنىڭ ماجولڭ
يى ايلە نىمە بىر بولسا كىرەك، شۇنىڭ اوچون اولان سوقۇشۇپ
بەرمىدى» دەپ گىمان قىلغان شىكسى سەي مانجورىيەدىن كەلگەن
عىسكەرلەرنىڭ باشلىغى روڭچىڭ، يىڭجەن ون، سوگو قىتارلى باشقا
لاردىن 20 ئادەمنى قىماققا آلودۇ.

آلتاينى قولغا ئالغان ماخىيىڭ چۈچەك، مناس قىتارلى جايلار
نى قولغا ئوشۇرۇپ؛ داوانچىگىدىن اورومچىگە ھىجوم قىلغان ماجولڭ
يى ايلە بىرلىشمە كىكە كىرىشىدۇ. ايانى دن جالڭقىي يۈەن عىسكەرىنى
باشلاپ اورومچىگە قاراپ شىكسى سەي گە قارشى ھىجوم باشلايدۇ
ئىرە دىمك شىكسى سەي 4 طرەفدىن محاصىرە ايجىندە قالىدۇ.

1934- نچى يىلى 1 — آينىڭ 12 — كۈنى ماجولڭىي اورومچى
شورىگە باسىپ كىيىپ نەن گۈەن بازارى، آيروپىلان خانە رادىيو
خانە قىتارلى جايلارنى اشغال قىلىدۇ. شىكسى سەي بوخوفلىك كۈن
لەردە چەن الدىن ياردىم كەلتۈرۈدۇ چۈچەك طرەفدىن اوچۇپ كىلە
دىغان آيتروپىلانلەر ھىر كۈنى اورومچى اوستىدە اوچۇپ يۈرۈپ، ما
جولڭىي عىسكەرىنى بومبا، پولىموتۇقا تۈتۈدۈر. اورومچى بىر آي
قىر محاصىرە ايجىندە قالغان بولسىمۇ، اما چۈچەك طرەفدىن كەل
گەن نامەلۈم رۈس عىسكەرلەرى جالڭقىي يۈەن نى يوق قىلىپ سانجى
ن تارتىپ ماجولڭىي ايلە سوقۇش باشلايدۇ. بولەرھە يۈەن آيرو
پلان ياردىم قىلىدۇ. نەتىجەدە ماجولڭىي مغلوب بولۇپ داوانچىڭ

شاچكىنىدۇ. شىكشى سەي مەناس، قوتۇبى، سانجى داۋا ئولتۇرۇش -
۱۰ ياشىدىن يوقارى ار لەرنى كچەسى اويىگە كىرىپ اولتۇرگوزۇپ
تاشلايدۇ. ماجوڭى شومغلوب بولغانچە قەشقەرغە چىكىنىپ
بارىدۇ.

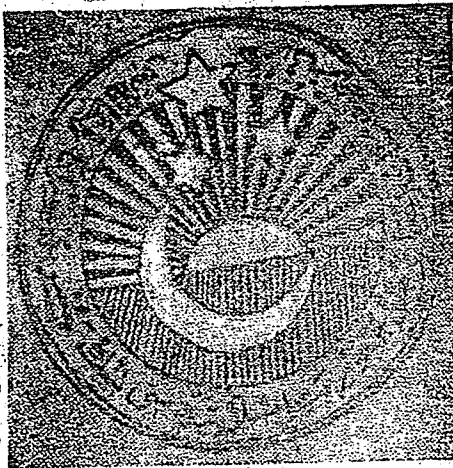
خواجه نياز حاجم نىڭ جنوبقا يىرىشى

خواجه نياز حاجم قىزل خواجه تاغىدا تورۇپ، شىكشى سەي ايله پوتو
شوب توختام توزگەندىن صوڭرە، ماجوڭى ايله شىكشى سەي نى
اورومچى طرەفدە تاشلاپ، قەشقەرغە اوتۇپ كەتمەك بولۇپ توف
سونغا قاراپ ماشغاندا، ماجوڭى نىڭ عىسكىرلارى قوغايوشوب كىلىپ
توشاپ سوقۇشىدۇ. بىر طرەفدىن سوقۇشۇپ، بىر طرەفدىن سۇرىنى
داوام تۇرۇپ، قاراشەرگە بارىپ آلودۇ. بو كۈنلەردە كوچارواشى
مىخوف بەگ قاراشەرگە كىلىپ، حاجم ايله كوردوشوب «كوچار اترافىنى
مەن اوزوم آلدۇم، موشو 15 ناحىيەگە مېنى باشلىق قىلىپ بىلگۈلىمەن -
سە، حاجم غا اطاعت قىلمايمەن، باش اگىم دە تورۇپ الپ، هېچ كە
خى اوتكوزمەيمەن» دىگەن مەسئەلەنى ارناغا تاشلايدۇ. حاجم بو
كەشىگە: «حاضر مەن پالان جايدا چوڭ بولىمەن دەپ مەنصب ئالاشىدۇ
خان وقت امەس، آلدىمىزدا كۆپ اش بار» دەپ نەصيحت قىلسامو، بو
آدام جامىلىق قىلىپ تورۇپ آغانلىقدىن، آخرى اچكى اختلاف چىق
قالماسون دەپ حاجم بو كەشىنىڭ قولىغا «سز 15 ناحىيە نىڭ خواجهسى»
بىر خط قىلىپ بېرىدۇ. خواجه نياز حاجم قاراشەردە بىر اى تورۇپ، آقسو
كەكى انقلابچى اسمائىل باي آخونغا، قەشقەردەكى گېنرال تىمور
گە خط يوزىدە يول - يورۇق كورسۇتۇپ تۇرۇدۇ. بو اورتادا
مىخودەمىطى تورپانغا توشۇپ بىر نوبت ماجوڭىنى عىسكىرى ايله سو
قۇشۇپ مغلۇپ بولۇپ قايتىدۇ. حاجم قاراشەردىن يىگى حصارغە
يۈتكەلگەندىن صوڭرە، مىخودەمىطى ايله تونگان عىسكىرلەرى
اورخاسىندا باش اگىم دىگەن جايدا قاتتىق سوقۇش بولۇدۇ. ايكە
كى طرەفدىن كۆپ آدم چىقم بولۇدۇ. حاجم نىڭ عىسكىرلەرى قارا يول
ھونھايىت بارغاندا، اسمائىل باي آقسودىن عىسكىرىنى باشلاپ كىلىپ
بولۇنغا قوشۇلىدۇ. حاجم ايله اسمائىل باي لار بىر ئاغ اوستىدە تور
غاندا، غايىدىن براۋى كىلىپ اسمائىل بايغا تېگىدۇ. آقسو انقلابچى

دا كوپ كوج كورسە تكەن بوآدام بولدا شهيد بولودو، بو اوقنىڭ اچكى
 ۱۳۰۰ ناملار ئىن چىققانى ياكى چەتدىن كەلگەنى معلوم بولمايدۇ.
 بو واقىدەن سوڭرە، حاجملار اوچطور پانغا يوتكولوب بوچاي
 داتوروب مال اوتكوزوب چەت دولتىدىن قورال ساتىپ آلودو.

قەشقەرە «شەرقى تۈركىستان جەمھۇرىيىتى» نىڭ قىرغاق اوشى

اشغال قىلىنغان ئىن
 سوڭرە، گىنرال
 تەورنى زىيارەت اۋ
 مەك بو لوپ قەش
 قەرغە كەلگەندە،
 فېكر، مەسەلە كەندە
 كەشالمىغا ئىلغىن
 تەور طرە فېن قا
 مالغان ايدى تەور
 اولگە ئىن سوڭ
 آزاد بولودو.

خواجه ناز
 حاجم اوچطور پاز
 غا كىلىپ تورغان
 كۈنلەردە، تەور
 اولتورولگە، ئىن
 سوڭ اونوڭ قاما
 غىدىن چىققان ثابت
 داملا قەشقەر كۈنە
 شەرنى ماجەن سەن
 دن نارتىپ آلودو.
 ثابت داملا بولسا،
 خوتەن، يار كەندە

جەمھۇرىيەتنىڭ دولت تامغاسى

بو وقتقا قىلر يەنى قەمولىدا انقلاب چىققاندىن باشلان شو كۈن
 گە كەلگۈنچە بو انقلابچىلار طرە فېن بىر رەسمى تەشكىل يا كى بىر
 ھۆكۈمەت اورنى قورولمىغان ايدى بىر مەركەزلىك ادارەسىنىڭ يوقلىقى
 نى كۈپ زىيان چەككەن ايدى. شونىڭ اوچون بىتون انقلابچىلارنىڭ
 ھەركەتىنى بىر مەركەزگە باغلاماق، ياخود بىر بويروق، بىر ھۆكۈم
 تىغا آلماق بىتون انقلابچىلارنىڭ باشىنى بىراورونغا باغلاپ قال
 غان انقىلابى خىل مەنى بو ھۆكۈمەتكە تايىنىپ تەور روپ داوام
 قىلىدورماق اوچون آشماي، بايلى ثابت داملا اوز اطرافىدا بولغان مەنور
 ضىبا لى داملارنى «اويوشتوروب، «شەرقى تۈركىستان جەمھۇرىيىتى» نامىدا
 بىر ھۆكۈمەت قوروشقا كىرىشىدۇ. بو ھۆكۈمەت، يول-يۈرۈك سوراپ، آق
 سۇ طرەفكە كىلىپ قالغان خواجه نىياز حاجمغا وكىل مەسكۈرۈپ،
 1933 نىچى يىلى 11 نىچى آينىڭ 12 نىچى كۈنى كىچە سى مەجلىس

اچىب «شەرقى تۈركىستان جەمھۇرىيىتى» ھەكۈمەت تېنى رەسمى ئىشكىپىل قىلىپ ، بو ھەكۈمەتنىڭ قانۇن و مەسئۇل آداملەرىنى بەلگىلەپ چىقىپتۇ .
 ئىتتىپاقىدە رەئىس جەمھۇرلىققا خوجا نىياز ھاجىم ، باش و كىيلىم كىمە
 ئابىت داملا ، آر كالى ھەربىيە رەئىسلىكىگە مەھمۇد مەجىپى ، داخىلىي ناظر
 لىقىغا سەمىلزادە يۈلىس بەگى ، خارجىي ناظرلىققا قاسىم جان ھاجى ، مە
 رقى ناظرلىققا عبدالكەرىم خان مەخسۇم ، ھەربىيە ناظرلىققا اوراز ،
 اوقاف ناظرلىققا شەمس الدىن توردى ھاجى ، غەلبە ناظرلىققا غەزەل

شەرقى تۈركىستان باش وە كىملى ئابىت داملا
 باشلىق ھەكۈمەت «ارباپلىرى»

قارى ھاجى ، زراعت تىجارىت ناظرلىققا ابوالحسن ھاجى ، مالىيە ناظر
 لىقىغا غالىپ خون بايلاق سايلىنىپتۇ . شو كۈنكى كەچكى مەجلىسدە
 «شەرقى تۈركىستان مەركىزىي ئىستىقلال جەمئىيىتى نىڭ نىظامنامەسى» ،
 «شەرقى تۈركىستان دولت قوزغىلىشى» ، شەرقى تۈركىستان دولت قو
 زغىلىشى نىڭ بىياننامەسى ، نىظام نامە نىڭ نىظامنامەسى و «شەرقى تۈركىستان
 ئىستىقلال جەمھۇرىيىتى نىڭ اساسىي قانۇنى» تەسلىق قىلىنىپتۇ .
 نەرتەسى زور خەلق يىغىنى چاقىرىپتۇ . جەمھۇرىيەت ھەكۈمەتنىڭ
 اساسىي قانۇنى اعلان قىلىنىپتۇ . بونىڭ شەرقى اوچون 41 قاتىم
 توپ ايتىلىپتۇ . توپلانغان خەلق آلدىدا شەرقى تۈركىستان جەمھۇ

زېمىنى اوچون قىبول قىلىنغان «آي» بولدى، زىلوقى كوك بايراق «ناغ»
را، كارناي ايله آيگىز آسىلىدۇ. مىلى موزىقالەر چالغىب مېكتىب
بالىلارى طرەفئىدىن «بايراقىمىز كوك بايراق؛ اورۇدومۇز آلتون اورۇ
د» تور كىستان تور كىنىڭ يوردۇ؛ تور كىنىڭ اولاقچى «دېگەن شىعەر
اوقولودۇ. ئابىت داملا، محمدجان آخون، موسى افندى وباشقالر
طرەفئىدىن خلىقغە نطق سوزلۇنودۇ. شوكونكى يىغىنغا 8.000 غەسە-
كەر، 13.000 خلىق قاتناشيدۇ.

خواجه نياز حاجم نىڭ قەشقەر غە تىگىش قىلىنىشى

قەشقەردە «شەرقى تور كىستان جەمهورىتى» نى قورغان ئابىت
داملا باشلىق انقلابچىلەر اورۇنلاشتۇرۇش قىلىشىپ، خواجه نياز حاجم
نىڭ شىكشىسى ايله تۈزگەن اتتفاقينى بوزۇپ، شىكشىسى سەي
نى آغدۇرۇپ تاشلاشقا قىرار بېرىشىپ، بومسۇللەر اوستىنلە يول
يورۇق سوراب محمود نىم بەگ افندىنى خواجه نياز حاجم قا
شىغا اىبەرىلىدۇ. حاجم بو كۈنلەردە اۇچطور پاندا بولۇپ، م-و
صول حاجى، حمدالله آخونلەرنى چەت دولتىگە چىقارىپ مال غاقە
رال تىگىش تورغان كۈنلەرى ايدى.

اۇچطور پاندا، حاجم بووكىل بولۇپ كەلگەن محمود نىم
افندىدىن، قەشقەردە قورۇلغان حكومت ادوالىندان خېر ئاپىب، بو
قورۇلغان شەرقى تور كىستان جەمهورىتىنى قىبول قىلىپ، تاغ يولى
ايله قەشقەر غە كىلىپ توشۇدۇ. ئابىت داملا باشلىق بتون قەشقەر
خلىقى آلدىغا چىقىپ نھايتى زور داغ - دوغدا ايله قارىشى
آلودۇ.

خواجه نياز حاجم قەشقەردە ئابىت داملا باشلىق بتون كاتتالەر
ايله مىداكتەرە يورگوزۇپ، بو قورۇلغان حكومتنى قايداغ قىلىپ
مستىجىملىشى، موندىن صولۇڭ قايداغ اش اىب بارىش خصوصىندا
تىگىشلى قىرارلەر قىبول قىلىدۇ. چەت دولتىلەر ايله بوستلوق غىلا
قەباغلاش، تىگىشلى دولتىلەردىن قورال سوراماق اوچون خارچى
ناظر قاسمجان حاجىنى توبىندەكى بو يورۇق ايله شەرقى تور كىس-
تان حكومتى نامىندان وكىل قىلىپ چەت دولتىگە ماخىدورودۇ. شو
واقتدا بىرىلگەن بو يورۇق نىڭ اصلى نىسخەسى توبىندىكىچە:

«شرقى تۈركىستان، جەمە رېت رەئىسى، جەنۇبى تۈركىستان باش قوماندانى

خواجه نياز حاجى دن:

قەشقەرگەن مەشھۇرە نىڭ مۇھەببىتى اوشىمۇكى، اهل خوتەن دن سوداگر قاسم جان حاجى ولد بەردى حاجىنى خارچى و ظر قىلب بەلگوليدوق. بوقاسم جان حاجىنى مەننىڭ تايەمەلەرمەنە كى تمام حكومت اوستىدە تورغوجىلار اوز اورنومدا خارچى ناظر دەپ بېلىم، خارچىدىن يازاخ الب كېلىدىغانغا لازىملىق آلتون، كەمش، جىلى نماز و ايه ريدىغان روپپە قاتارلى لازىملىقلەرىنى پادشاهلىق خزىنەدن راسلاپ تىياز قىلب بىرە سزىلارە وياتا بوقاسم جان حاجى خارچى يورنلەردن ضرورلك بلەن خوتى چەن پۇل ايه ريش (قىلاشيب، سۇدا گرلەردن، ياكى خارچى حكومت بانكىلارندىن پۇل الب، بوخوى چەن گە قايسى حكومت اورتاغا كىلب رېسكە بەزسە، مەككور رېسكە الب كەلگۈچىنىڭ بوللەرىنى تەخر قىلمەي پادشاهلىق خزىنەدن تاپشۇرۇپ بىرە سزىلارە وياتا سز قاسم جان حاجى مو بزلەرگە خىدود بو هم قىزى خىدودا قلم پادشاهلەرى تۈركىيە، آفغان، ايران، انگليس، آمريكا، ياپون، گرمانىيە، فرانسىيە، اىتالىيە، روسىيە قاتارلى اقلەم پادشاهلەرى ايلە كۈرۈشۈپ بزلەرنىڭ بو ياڭى شىرقى تۈركىستاندىن تاپشۇر قىلغان حكومت اسلامىيە جەمەرىتى نىڭ بوقلم پادشاهلەرى ايلە دوست - آشنا رابطةلەرىنى اظهار قىلب، اوز خىدود تايەمەزنى مەجلىس قىلمەق اوچون لازىملىق قەدەر ياراغلەرىمىزنىڭ كامچىللىقىدىن اوز اورنومدا يوقارى دا زكرى بولغان مەككور اقلەم پادشاهلەرنىڭ حضور خىدمەت لارىگە مەككور قاسم جان حاجىنى وكىل قىلب ايه ردىم. ھەر قايسى پادشاهلەر مەككور و كەلىمىزنىڭ و كالىتىنى قبول توتوب، حضور عاليلەرىدىن سىراغان ياراغلارنى تىقات قىلب، سوراغان قەدەر ملتق، بولىمەت، زىخلى آقتوموبىل؛ آيرىلان قاتارلى ياراغلەرنى تاپشۇرۇپ بروب اوز خىدود لەرىدىن سلامت او تىكروب بىرىشلا رىتى اومىد قىلامە مەككور ياراغلارنىڭ قەتئىنى مەككور قاسم جان حاجى و كىلىمىزدىن تاپشۇرۇپ آلورلارە سز قاسم جان حاجىمۇ، خارچى نظارىتىمى سەھەت لك قىلمەي آگراھلىق ايلە حكومت قاتارلىقا موافىق باشقا اقلەم پادشاهلەرى هم كەرسىلەرى بلسەن ياخشى مواسا قىلاسز دەپ مەشھۇر نامە حجت بىرىلدى.

۱۳۵۳ھ سنە جەمادى الاول آي نىڭ ۱۵ نچى كۈنى»

جەمەورىيە نامىدىن واقىلمى آققا چىقاريليدۇ. تشويق اشىنىيى الب بارماق اوچون «استقلال» ناملى بىر مەجموعە نىشر ايتىلدى. حكومت اشلەرى يولغا سالىنىپ، عىسكەرلەر ھاردوقى آلدى وولغاندىن سوڭرە 1934 - يىلى رمضان آيى نىڭ 27 - كۈنى قەشقەر ياڭى شەھرى مەجەن سەھەن دن آلماق اوچون مەجمود محىطى، يو

سنى جان، اورازلارنىڭ قورقۇنۇشىدا شەرگە ھىجۇم باشلايدۇ،
 ياڭى شەھەر دىخى اشخال قىلماي تۈرۈپ، اورودىچىدىن قاچقان
 چوڭىنىڭ ئىسكىرى قەشقەرگە يېقىلاشپ كېلىپ قالىدۇ. ماجوڭىنى
 غاقارشى خواجه نياز حاجم، امير صاحب (محمد امين داملاننىڭ
 ايتىشى) بىر بولۇپ فېدائىلەرنى باشلاپ فىض آبادقا قاراپ يۈلگە
 چىقىدۇ. چىچەك دېگەن جاي نىڭ اودولىدا سۇقۇش باشلاپ خوجا
 جەنناز حاجم ياڭىياپ بەش كىرىمگە چىكىنىدۇ. نىجەدە حاجم،
 ئايت داملا باشلىق حكومت كاتتالەرى كەنە شەردە محاصىرە اپ-

شاھ منصور محرملىرى بىلەن

چىدە قالىدۇ. آخرى كۈنە شەرنى ماجوڭىنى غا بوشۇتۇپ بېرىپ
 باشقا طرەفكە چىقىپ كەتسەك بولۇپ تۇرغاندا، ئايت داملام،
 «بىر آرزىمى قىلايلى، مەن، اوراز، يوسىف جان، زەينى، آخون،
 كىچىك آخوتلارنى يىغىپ كېلەي، غلاجى بار كۈنە شەرنى قوندا تو
 ئوب تۇرايلى» دەپ چىقىپ كېتىدۇ. اولارنىڭ ئوبلۇنۇپ كېلىشىنى
 كۈتۈپ تۇرالمىغان خواجه نەزاجام كۈنە شەرنى باشلاپ ياڭى

ھزارغا يۈتكۈلۈپ آلودۇ. ياشى ھىصاردى ئايت داملامغا « سەن
ئىسكىرلەرنى توپلاپ بولدى تورغىن» دەپ اوزى يار كىندىگە يۈتكۈ
لۈپ آلودۇ. بوآر ئىقتىسادىچ كىملىك مصلەھەتسىز يۈسۈپ جان آزرىق
ئىسكىرى ايله كەنە شەھەرگە كىرىپ الغان تونگانلارغا ھجوم باش
لاپ اخىرى قاچىپ چىقتى. بوسىمىدىن ماجوڭىي كەنە شەھەردە ۵۰
دىن ارتۇق ادامنى اولتۇرۇپ، خىلقنىڭ مال — مەلكىتى بولاڭ — تا
لاڭ قىلىدۇ.

بو اورتادا خوتەن ئىنقلابچىلەرى دىن مەنور قەرىمان ياش يىگىت
امىر صاحب (نور احمد خان) ياشى ھىصاردى محاصىرە اچىدە قا
لىدۇ. ياشى ھىصارغا ھجوم باشلاپ؛ محاصىرە اچىدە قالغان امىر
صاحب قا ياردەم بەرمەك اوچون يار كىندى دىن شاھ منصور، تاش با
لقىدىن ئايت داملام، عبدالرحمەن قور تاشى و محمود محىطى لەر
۳ يول ايله ھجومغا يۈرۈدۇ. ئالدى ايله ياشى ھىصارغا ھجوم
قىلىپ كىرگەن شاھ منصور شىۋىت داروخانىسى الدىغا يىتىپ بارغان
دا اوق تىگىپ بىر قانچە ئىسكىرى ايله اسىر توشۇدۇ. بونىڭ ارقا
سىدىن ھجوم باشلاپ كىرگەن محمود محىطى، يۈسۈپ جانلەر
سوقۇشتا مغلۇپ بولۇپ چىكىنىپ چىقىدۇ. نەتىجەدە يالغۇز محاصى
رە اچىدە قالغان قەرىمان امىر صاحب شەھىد بولۇدۇ. بو واقىئەدەن
صوڭرە خواجه نىياز ھاجىم، محمود محىطى بايلىق بىتون ئىنقلابچىلار
يار كىندىگە يۈتكۈلۈپ الودۇ.

ماجوڭىي قەشقەرنى بىتونلەي اشغال قىلغاندىن سوڭرە؛ قەش
قەر علمالرىدىن بىر قانچە سىمنى وكىل قىلىپ ئىتفاق تۈزۈمك اوچون يار كىندى
ھاجىم قاشىغا اىپەرىلىدۇ. امما نەتىجە بەرمەيدۇ. بو اورتادا خوتەندىن
امىر ھىصرت محمد امىن داملام يار كىندىگە كىلىپ ھاجىم نى زىيارەت
قىلىدۇ. و ئىنقلابى خىدمەت اوستىلىدە مەداكىرلەر يۈرگۈزۈدۇ.

اشى بو جايغا يىتىپ كەلگەندە، بورون قەشقەردە قورولغان شەھەر
قى تور كىستان جەھورىيەتنىڭ ھۆكۈمەت ئىسكىرىگە چاقىرىلغان بەعضى
ئىنقلابچى كىملىكلەرنىڭ اشقا سوسىت قاراغانلىقى و بعضى بوزغۇن
چى اداملەرنىڭ اورتاغا كىرىپ فتنە — اغوا تۇغۇرغانلىقى،
بونىڭ اوستىلىدە بعضى قوماندانلەرنىڭ باشى — باشقا قىلىپ

اوزىچە اش ال ب بارغانلىقى ارقاسىدا اورتا نەكى اتتفاق بوزولو
دو. قەشقەر قولدىن كەتكەندىن سوڭ بعضى كاتتالەر قورقوشوب
قاراشىب كىتىدو. چاقوچىلىق ارقاسىدا ر ئىس جەھور حاجم ايلە
باش وكىل ثابت داملام اورتاسىدا بىرلك بوزو لودو. ماجوڭدى
نى قوغلاپ كىليو اتقان شى شى سەى عىسكىرى اقسو غا كىلەب
قالىدو.

بوكونلردە خواجە نىياز حاجم، «ھىندىستانغا چىقب كەتسەك قايدە
داغ، ياكى بورون نوزو بىشكەن توختام بويىچە شى شى سەى
ايلە بىرگە بولساق قايداغ» دىگەن خىيالغا توشوب؛ آخرى شى شى
شى سەى ايلە بىرگە بولماق قارارنى بىرىپ، اوزى بىر طرەدىن چىت
دولتىن قورال آلساق و كىلوانقان شى شى سەى عىسكىرىنىڭ احوالدىن
خبر تاپماق بولوب قاشن قورغان طرەدىگە بارىدو. بوندا چەت
دولت ايلە خىبرلەشكەندە، قەشقەردە قورولغان، چەت دولت ياخشى
كورمىگەن «شرفى توركىستان جەھورىتى» ھىكومتىگە قاتناشقانى
وبو ھىكومتىگە مەسئول بولغانى اوچون خواجە نىياز حاجم دن
بەك خاپا بولغان و خواجە نىياز حاجم اوستىدىن زور شىبە گە توش
كەن چەت دولت آدىمى، خواجە نىياز حاجم نىڭ قورال سوراپ قىد
خان التماسىغا «بىز قورالنى شى شى سەى گە تاپشورغانىمىز، شى شى
شى سەى دن بارىپ آل، بىز اورنادا گواھلىق اوچون امزاتكەن
توختامغا رعايە قىلماي، قەشقەردە استقلال ھىكومت قوردىڭىز» دەپ
جواب قايتورودو. بونىڭغا قارىتا خواجە نىياز حاجم نىڭ اوزىنى آقلاپ،
اولارغا اوزىنى ايشەندورمەك اوچون «بو ھىكومتنى مەن قورمادم،
ثابت داملا قوردى، مەن آرىلاشقان امەسمەن» دەپ ايتقان سوزى
گە آساسلانىپ، چەت ال آدىمى اگىر سىز بو اشقا آرىلاشمىغان بول
سىڭىز، جەھانگىر گە ساتىلغان ثابت داملا، محمد امىن كىمى آدمىلەر
نى شى شى سەى گە توتوب بەرگىن، آندىن بىز سىڭا ايشەنمىز» دەپ
ھاجم نى قىستايدو. اگىر توتوب بەرمەسە، اوزى مەم بىرگە بولارنىڭ آلدى
داھىلاك بولماقچىنى وشونداق قىلمىسا اولارنى اوزىگە ايشەندورمەك مە
كىن امەنىلە كىمنى گوزدە توتوب، خواجە نىياز حاجم ناعلاج ثابت داملام باش
لىق كاتتالەرنى توشوش اوچون محمود مېخىطى غا بو يروقى بىرىدو
خواجە نىياز حاجم نىڭ مونداق ادرىتومتوت اوزگوروب، باشقالار آلدە

دا تسلم بولوب، ثابت داملامنى توتوب بەرگىنىگە كۆپ انقلابچىلار ناراضى بولغۇدە بواورتادا بونىڭغا اوخشاش سىبىلەر آرقا- سىندا امير حضرت، محمد امين داملام اوز عسكەرىنى الب خواجه نياز حاجم دن آيرىلىپ خوتەنگە يورۇپ كىتىدۇ. يوسىف جان تاش قورغانغا چىقىپ آلودۇ. قىرغىز اوراز تاغقا چىقىپ آلودۇ.

خواجه نياز حاجم آقسوغا كىلىپ توشىكەن شىكشى سەي عسكەرى ايله بولە شىمەك اوچون مارالباشىغا يوتكولودۇ. قەشقەردىن سورو لوب ياركىنى، خوتەن طرفىگە يورگەن ماجوڭ يى عسكەرلەرى امير حضرتىگە شىتلى ھىجوم باشلايدۇ. نتيجه دە قانلى سوقوش لار توام قىلىپ، خوتەن انقلابچىلارى مغلوب بولودۇ. محمد امين داملام ھىندىستانغا قاچىپ چىقىپ آلودۇ. ياركىنى، خوتەن ماجوڭ يى نىڭ قولنىدا قالىدۇ. شونداق قىلىپ قەشقەردە قورولغان شىرقى- قورۇستان جەھوريتى ھكىومتى اوز اوزىدىن يىقىلىدۇ.

شىكشى سەي قوۋەتى نىڭ التى شىھرىنى اشغال ايتىشى

خواجه نياز حاجم آقسوغا كىلىپ؛ والى نياز بەگى، تودى جاڭ قىربان نياز ايله بىرلىك دە مصلحت قىلىش، شىكشى سەي عسكەرى ايله بىرگە قەشقەر ماجوڭ يىغا ھىجوم باشلاماققا قرار بىرىدۇ. نتيجه دە مارالباشىغا قاراب ھىجوم باشلانغاندا؛ بوندەكى تونگانلەر سوقوشماي ياركىنگە اوتوب كىتىدۇ. قەشقەر اطرافىدا ماجوڭ يى نىڭ قوۋەتى قالمايدۇ.

بو وقتدا اورومچى طرفىدىن آرقىمو - آرقا كىلىۋاتقان شىكشى سەي نىڭ قوۋەتىنى كورگەن دەجمود ھىطى بولۇشقا خاپا بولۇپ شىكشى سەي گە الچى اىبەرىپ، «گوچوشىدا قىلىشقان وعدە بو يىنچە قىلمىشەن تاغى نىڭ جىنۇبى تورك عسكەرلىرىگە تاپشورۇلۇپ شىكشى سەي نىڭ عسكەرى كەلمەسلىكى لازم ايدى. نىمە اوچون شىكشى سەي عسكەرى-التى شىھرىگە اوتودۇ» دەپ ايتىدۇ. بونىڭغا جىوابەن شىكشى سەي؛ «حاضر قى عسكەرلىرنىڭ بارىشى، ماجوڭ يى نى بو قوتوشى اوچون بولۇپ، ماجوڭ يى مغلوب بولغانىدىن

صوگره اورومچيگه قايتىپ كېلىدۇ» دەپ اوختۇرۇش بېرىلىدۇ.
قەشقەردەكى ۰۰۰ ال لىچى سېنىڭ تىكلەپى وماداوتەي نىڭ واسە
طەسى ايلە ماجوڭبى بىتون عىسكىرى قوراللىرىنى ماخوسەن گە
تاپشۇرۇپ اوزى 60 نۇر ادام ايلە روسيە گە اوتوب كىتىدۇ و شۇن
لەن كىيىن ماخوسەن نىڭ ارقاسىندان قوغلاپ بارا ياتقان شىڭ شى
سەي عىسكىرى نىڭ ھىجومى توختۇتۇلۇدۇ و ارقاغا قايتۇرۇلۇپ يار
كىند، خوتەن ماخوسەن گە بېرىلىدۇ.

بو واقىعەدن صوگره اورومچى شىڭ شى سەي قاشىندىن كىيىن
رال مالىكوف مارالباشىغا كىلىپ، ماجوڭبى نىڭ روسيە گە قاچما
نىنى سوقۇش توڭگەب تۇپگانلارغا خوتەن بېرىلگەننى و ھەر بىر
مىلت حقوقىدا بىرابر بولۇدىغانلىقىغا اورومچىدە توختام بۇلغانىنى
ايتىلىدۇ. مالىكوف محمود محىطى ايلە كوروشكەندە، اورومچىدە
بولغان قىرار بويىنچە خواجه نىياز حاجى اولكولوك ھىكومتىنىڭ معا
ون رەئىسلىك خىزمىتى ايلە اورومچىدە تۇرماق بولدى. سىز موھىت
احتىيات عىسكىر قوماندانلىق (جىڭبى سىلنىڭ) خىزمىتى ايلە قەش
قەردە تۇرماق بولىدىڭىز، خواجه نىياز حاجى ايلە كوروشوب بوسوز
لەرنى ايتسام، اوزى قبول كورسىمو يىنىدىكى كىشىلەر خاجى نىڭ او
نايشىنى قبول توتماي تۇرىدۇ. خاجى نى بوگون ايدى-
روپلان ايلە مارالباشىغا كەلتۇرسەك سىز ھم سوز قىلىپ اوناتسىز
كەز» دەپ ايتىلىدۇ. محمود محىطى مصلحتنى پۇختالاشىپ الماق
اوپون ايرۇپلان ايبەرىدۇ. شۇل كۈنى خاجى ايرۇپلان ايلە-
مارالباشىغا كىلىدۇ. محمود محىطى، مالىكوف نىڭ قاشتىدا، خواجه
نىياز خاجىغا اورومچىگە بارماققا مصلحت بەرگەن بولسىمۇ، امما
يوشۇن تۇردە خاجىغا «اورومچىگە ھەرگىز بارماڭ، كىلە چىكەنە
خىطرلىك بولىدۇ. شىڭ شى سەي بوگون چەت دولت ايلە بىر گە
ايكەن. بوھىر ايكىسى بىر گە شىبھە قىلغان و يمان كوزدە قاراغان
جايدا. بۇلاردا بىرپلان بار» دەپ مصلحت بېرىدۇ. خاجى ھم قبول
كورۇدۇ.

محمود محىطى عىسكىرىنىڭ قەشقەر كۈنە شەرگە اورۇنلۇ
شۇدۇ. بىر ئىچە كۈن اوتكەندىن سوڭ «خاجى نىنا الدىنىپ اوروم-
چىگە كىتىپ قالمايىسون» دەپ تەشۋىشكە توشۇپ، بىر پارچە خىط ايلە

ھەمىشە سىنىڭ اوغلى قىرمان سەيدىنى ئۇسۇغا ھاجىم قاشىغا ماشى-
نورودو. كوچاردا بوارقاندن كەلگەن خىطنى كورگەن ھاجىم
«مەن اورومچىگە بارمىسام بولماس ايگەن، مەھمۇد خوفلانمىسون،
عسكىرىنى قولدا محكم توتسون، مەن ئالانمايمەن؛ اوروم يالغوز
غنىه اورومچىگە بارىپ تورومەن، بتون عسكىر، بتون قووت سىڭا
امانت» دىگەن مضموندا بر جواب خط يازىپ اوزى اورومچىگە يو
روپ كىتىدو. ثابت داملام شىڭ شى سەي گە ئاپشورولودو.

اورومچىدە ياشى ساياست

اولكونىڭ وولايتى بتونلەي قولدىن كىتىپ، يالغوز اورومچى
شەھرىلا حكومت قولىدا قالغان كونلردە، شىڭ شى سەي تىختىگە
چىقىدى. شىڭ شى سەي قولىدا بو 4 طرەفدىن كىلىواتقان قارشى كوچ
لەرنى يەككە قوت يوق ايدى. مركزگە ياخود مركز كو
چىگە يولونەي دېسە، برطرەفدىن مركزنىڭ قولى بوش امەس وم
كزدن قوت كەلتوروش امكانىپتى يوق، يانا برطرەفدىن دوبەنلىك
اورونى قىزغانىپ؛ مركزدىن كەلگەن اداملرگە حقارت قىلىپ
قويلى. يەرلى خەلق سويونەي دېسە، بتون يەرلى خەلق ھەمەسى.
دىگودەك قارشى چىقىدى، دىمەك شىڭ شى سەي گە تىرەك بولغىدەك ھىچ
قانداق بر يولەنچوك يوق ايدى.

نتىجەدە چەتكە يولونوب، اولارنىڭ كوچى آرقالى قارشىسىن-
دەكى دوشمنلرىنى يوقوتوب ھاكىمىتىنى قولدا توتماقكارلىقى،
يانا برطرەفدىن يەرلى خەلقنى وبارلىق انقلابچىلارنى ئالداماق اوچون او
لار استەگەن و شونىڭ اوچون انقلاب قىلغان برنچە مسئلەنى
حل قىلغان بولوب «ھەمە ملتەكە برابر حقوق بىرىلدى. مستىبىد چىڭ
شورىن ھاكىمىتى آغىورولوب ياشى خەلق حكومتى قورولدى. مون-
دىن صوڭ ايزىش - ايزىلىشكە يول قويولمايدو» دىگەن كىبى
شعارنى ميدانغا آتدى و بوشعارىنى عملە كورسەتمەك اوچون معا
توپىن رەئىسلىك، نظارلىق، والى، ھاكىملىق اورونلارنى كوبرەك اوپ
غوز، قازاق، ئونگانلارغا بەردى. بورونقى خەنسو عملدارلارنىڭ
ئاشقا مەتنى ايزىش ايشىنى بتونلەي يوقاتتى. خەلقخە اختىارى
ركىملىك بەردى.

بولۇڭ آرقاسىدا آرسانلىق ضىالىيلار « بوبر ھىلە بولۇڭ آرقاسىدا
بىنا بىز پىلان » باردەن بولۇڭغا شىبھە كوزى ايلە قاراغان بولسىمۇ، امما
كوپچولوك خلق « ھەممە ملتكە تەڭ كوزدە قارىدى، مقصدىمىزنى او
رونديلىنى، حكومت ايشىگە ھەممە ملتەن آرىلاشتوردى » دەپ شىڭ
شى سەي گە اعتقاد باغلادى.

خواجه نياز حاجم اورومچىگە كىلىپ، معاون رۇئىسلك اوروندا
اولتورغاندىن صوشىرە، قالغان انقلابچىلەر ھەم بىرەر آرقىدىن شىڭشى
سەي ايلە بىرلەشمىككە باشلادى. بورھان افندى اورومچىدىن وكىل
بولوب آلتىغا بارىپ، بتون آلتى و لايتىنى اوز قولنىدا تۇتوب
تورغان شىرف خان تورەنى شىڭشى سەي ايلە بىرلەشتوردى.

حكومت طرفىدىن شىرف خان تورەگە آلتىغا والىلىق و عىسكەرى
قوماندانلىق وظيفە تاپشورولدى. شونداق قىلىپ ياركىند، خوتەن
نىڭ مەنۇورى حربى حقوقى ماخوسەن قولنىدا، قەشقەرنىڭ حربى
حقوقى محمود محيطى قولنىدا، قەمولىڭ حربى، ملكى حقوقى يول
بارس بەگ نىڭ قولنىدا قالىدۇ.

شىڭشى سەي بتون اولكودە تىنچلىق اورناتىپ آلغاندىن صوشىر
رە، حكومت نىڭ سىياسى يولى دەپ: 1 نچى جهانگىرگە قارشى
توروش، 2 نچى سەويتلەر اتتفاقى ايلە دوست بولوش؛ 3 نچى
مىلتلەر حقوقىدا بىر ابر بولوش، 4 نچى تىنچلىقنى ساقلاش، 5 نچى
اتتفاق بولوش، 6 نچى اولكەنى تىمىز قىلىش دىگەن « آلتى »
بىوك سىياسەت نى مىدانغا آتتى. و عومومى ايشىنى ظاهىرىندە مـو
شو آلتى سىياسەت آساسىدا اىپ باردى.

معارف دورى نىڭ باشلىنىشى

يورنىدا تىنچلىق اورناب، ياشى، حكومت قورۇلغاندىن صوشىرە،
معارف دورى باشلاندى. انقلابچىلار 3 - 4 يىللىق انقلاب دوامىدا
خلىقنىڭ نادانلىغى و بىلمى آداملىرىنىڭ كاملىغىدىن كۆپ قىبالغانان
ايدى. بعضى قولغا توشكەن مەھىم عصرى قوراللىرىنى اشلاتالماي،
ادارە، بو يىرۇق اشلارنى تىرتىككە سالالماي و پىلان، اوصول، سىياسەت
كېى كىرەكلىك اشلارنى جايلاشتورالماي كۆپ ضرەر چەككەن
ايدى. شونىڭ اوچون بولۇڭ ھەممە سىنى معارفسىزلىقتىن كىلىپ چىققان

دەپ بېلگەن انقلابچىلار بىر نۆچى اورۇندا معارفنى رىواجلاندۇرماقنى ضرور دەپ توشۇندى. يورۇندا ئىچلىق اورۇندا ئالغان كۈندىن باشلاپ، ھەر بىر جايدا ياشىمى مەكتەپ ئاچىش، بالىلارنى اوقۇتۇشنى باشلىدى. ھەر بىر جايدا كىرىشىدى. معارفنى ئىككى فائىداسىنى خەلقكە تەشەببۇس قىلدى. بىتون خەلق اوستورگەن بالىسىنى، تاپقان دىئاسىنى معارف يولغا چىقىرىشقا باشلىدى.

باشلانغۇچ زامانلاردا، خەلق استەگەن اشنى اشلىدى بىرىپ، خەلقنى اوزىگە چىلىپ قىلماق سىياسىتىنى قوللانغان باشلىدى سەھى بارلىق كوچى ايله خەلق معارفىنى يوقۇرى كوتوروشكە كىرىشىدى. اورۇمچى وبعضى چەت وىلايەتلەردە دارالمعلمىن، اورۇمچى مەكتەپ، دارالفنون ئاچىدى. ھەر بىر مەكتەپكە اوز تىلىدا اوقۇتۇشقا ار كىلىدەك بەردى. 1934 - يىلىدىن باشلاپ تاشكەندگە 3 نۆبت 100 نۇفۇردىن اوقۇغۇچى چىقاردى. اوندىن اوقۇب قايتماقانلار اولتۇمۇزنىڭ ھەر بىر جاينە دىگەن معارف اشلىرىنى قولغا آلدى 33 نۆچى يىلى بىر نۆچى قاتىم قەشقەر دىن اورۇمچىگە 236 نۇفۇر اوقۇغۇچى الپ كىلىپ اورۇمچى مەكتەپكە اوقۇتۇشقا كىرىدى. شۇندىن كىيىن بىتون اولكۇنىڭ ھەر بىر جاينىدىن كۆپلەپ اوقۇغۇچى كىلىپ اورۇمچىگە اوقۇيدىغان بولدى. ھەر بىر جايدا خەلق اورۇمچى، اوز تىلىنى ايله مەكتەپ سالىشقا باشلىدى. 37 نۆچى قىلىغا قىلىپ بىتون اولكۇنىڭ ھەر بىر جاينىدا بولۇپ خەلقنىڭ اوز كوچى ايله 1,391 دانە ياشىمى مەكتەپ سالىدى. بۇندا اوقۇغۇچى شاگىرتلارنىڭ سانى 130,000 دىن آشدى. ھۆكۈمەتكە نىسبەتەن خەلقنىڭ اوزى الپ بارغان معارفنى ئىچە يوز حصصە آر تىپ توشىدى.

التايدا والى شەرق خان، باش كاتىب مىنگاى، معلم سەئىد ئىجازى، باي مىللارنىڭ، قىمولىدا يولبارس بەگنىڭ، قەشقەردە، ھەممۇد مەھبۇبى، مەھسۇل ھاجىم، اورۇمچىگە خواجه نىياز ھاجىم كىيى مىنورلارنىڭ غىرەتى ايله معارف اشلىرى فۇقۇلئاددە سۇرەتتە تەرقى قىلىشقا باشلىدى. بىتون خەلق مەكتەپ و مەكتەپ بالىلارنى اطرافتىن آيلا تىپ كىتالمايدىغان حالغا كەلدى. چوشكارلار اوچون ساواد ئاچىش قۇرسىلرى تىشكىل بولدى.

بىراق ، معارفنىڭ شۇنچە تىزلىك بىلە تىزىملىق قىلىشقا باشلانغاندىن بولۇپمۇ قەشقەر معارفىنىڭ بىر مىلى روھدا كىتەب بارغاندىن شۇنچە شىئى سەھ قورقۇپ قالدى. بۇنىڭ ئالدىنقى ئالماق ، خەلقنى مىلى معارف روھىدىن چىقارىپ ايكنىچى بىر تۈرلى روھقا بويالغان معارفقا كىرگۈزمەك اوچون اوزى تىزىم قىلغان معارفنى ھىر بىر جايدا تارا تىپ ، مىلى معارفچىلارنى تۈرلى چارە بىلە معارف ساحە سىندىن سىقچى چىقارىشقا باشلىدى. مىلى كىتاب ، مىلى درسلىكلارنى اوقۇ-توشىدىن قالدۇرۇپ اوزنىڭ اوزىغا كاممۇ نىستىلىق نظىرىيە سىندە يازىلدىغان درسلىك كىتابلارنى كىرگۈزدى. بۇ اشقا منور ضىيالىلار بولۇپمۇ محمودە حىطى قىزىنى چىقىدى.

مىلى معارفچىلىق

يۈرتىمىزدا ئاڭى انقلاب آخىرلاشقانغا قىلەر بىرەرتە غىزىتە ؛ بىرەرتە مجموعە چىقارىش ايشى يوق ايدى. خەلقنىڭ كۆپلىمىنى يوق قارى كۈتۈرۈشكە معارفچىلىققا اوخشاشلا مەھىم قورال بولغان مىلى معارفچىلىقنىڭ قىممىتىنى بىلگەن كاتتالار ھىر بىر جايدا اوز كۈچى بىلە غىزىتە ، مجموعە چىقارىشقا كىرىشدى. قەشقەر دە محمودە حىطىنىڭ رەھبەرلىكى ، قوتلوق حاجى شوقىنىڭ باش مەھىرلىكى ئاستىدا «ياڭى حىيات» ناملىق بىر غىزىتە چىقىشقا باشلىدى. چۈچەك كىتە «بىزنىڭ ئاۋۇش» ، آقسودا «آقسو خەبرى» ناملىق غىزىتە ھىلەر نىشر قىلىندى. بوخلىق طىرەفنىدىن چىقارىلغان غىزىتەلەر كۈپ-چولوك طىرەفنىدىن بەك سويۇلۇپ اوقولدى. اورومچىدە اويغۇر اويوشماسى طىرەفنىدىن «ياڭى شىكچاڭ» ناملىق غىزىتە چىقارىلدى. بوياشكىدىن مىلى روھدا بىنچ اورۇپ چىققان غىزىتەلەر گە يۈل بىنچ مەسلىك ومىطىبوعان ، معارفچىلىققا اوخشاش مەھىم اشىلارنى حىكومەت قولغا الپ ، اوزى استە گەن يولدا الپ بارماق اوچون شۇنچە شىئى سەھ اۋرۇمچىدە «اولكولوك شىكچاڭ غىزىتە ادارەسى» ناملىق بىر غىزىتە خانە قورۇپ ، بۇنىڭ شىعەسىنى قەشقەر ، چۈچەك ، ايدى ، آلتاي ؛ خوتەن ، آقسو كەبى جايلار دە اچىپ ، «ياڭى حىيات» ، «بىزنىڭ ئاۋۇش» ، كەبى خەلق غىزىتەلەرنى قاپاتىپ ، اوزنىڭ اوزىغا «قەشقەر شىكچاڭ

غزیتەسى»، «چۈچەك بېشىچاڭ غزیتەسى» دېگەن نام استىندا غزیتە چىقارېشقا باشايدى.

شكشى سەي بىر ايكى يىل خلقىنى اوز نەر كىگە قويون بىرىب خالىغانچە اش اشلەشكە يول بەرگەن بولسىمۇ، امما يورتنى تىچ لاندىروب، اوزىنى پوختالاب آلتاندىن سوڭرە، خلقىنى مىلى حر كىت وملى ترقىياتىن توساشقا، باشلىق مەكۇرەسىنى باشقا ياققا بوراشقا وملىچىلەرگە سوۋقىد قىلىشقا كىرىشىدى.

محمود محيىتى نىڭ معارفقا كۆرسەتكەن خىزمىتى

محمود محيىتى نىڭ قەشقەردە قالېشىدە كى اصلى پىلانى، شكشى سەي ايله معلوم ووقت مەدارا يولىنى تو ئوب توروب، فۇرمىتى كىلگەن دە، اورومچىدە قورولغان شكشى سەي حاكىمىتىنى آغدىروب تاشلاش ايدى. امما بختىگە قارشى، شكشى سەي يوغان بىر تىرەككە يولونوب آلىدى. شكشى سەي نى آغدىروب تاشلاشقا اومىد كىسىلەردى. آخرى محمود محيىتى خلقىنى يتىشتوزايدى، خلقىغە بىر نىرسە بىلىتورايدى، كەلگۈسىدە بىرگەپ بولور دەپ بتون كوچىنى معارفقا صرف ائىدى. بونىڭ اوچون محمود محيىتى نىڭ معارفقا كۆرسەتكەن خىزمىتىنى آيرى كۆرسەتمەي اوتالمايمىز.

محمود محيىتى اوزى بتون كوچى ايله قەشقەر معارفىنى رىواجلاندىرۇشقا كىرىشكەندىن تاشقىرى آقسو والىسى نىياز بەگ، قمول والىسى يولبارس بەگ، آلتاى والىسى شىرف خان تۆرە وھرىب شەردە بولغان ضىالى آدملىرگە مخفى خىت يازىپ، مخفى آدم مائىتوروب، اولارنى معارفقا اهمىت بەرمەككە دعوت قىلىپ توردى. قەشقەردە محمود محيىتى نىڭ يول يورۇغى استىندا عبدالرحىمىن حاجى روزى خىلقت اوغلى طرەفندىن قەشقەر ولايتىنىڭ ھىرىب جاپىندا مەنى معارف اوپوشمالىرى، مەكتىب و دارالعاژىن، دارالايىتام مەكتەپلىرى تىشكىل قىلىندى. توختى حاجى توردى باى اوغلى، محمىد رحىم مخلوم، اسمائىل حاجى، ابراھىم آخون باى بچە، عمر آخون باى حاجىم اوغلى كىبى معارف پىروە زاتلىر اوز كوچىنى

ايلىە زور ياشى مکتىپلەر قورۇپ بەردى. بومکتىپلەردە مەدالدىن بەگ
كوب غىرت كورسە تلى.

عبداللە بەگ نەيمى داملامنىڭ رۇئىسلىكى آستىدىن قەشقەز
نىڭ بتون مدرسە، مەسچىتلەرى اصلاح قىلىندى. بتون مکتىپ او قوغو
چىلارى مسجدگە نمازغا چىقب تورغاننىڭ سرتىدا، محمود محىطى
بتون اوز عسكرى ايله نمازغا چىقىدىغان بولدى. بتون التى شەر
خلقى محمود محىطى غا زور اومىد ايله اغنقاد باغلىدى.

فوق العادە واقەلەر

شكشى سەى نامعلوم ظرەفنىڭ ياردمىگە سويونوب توروب
بويورتدا ياشىدىن باش كوتەرگەن ملتەچىلەكنى وملتەچىلەرنى
يوقوتوشقا كىرىشىدى. بونىڭ اوچون برنچى قاتىم ايلسى دن او
رومچىگە، اورومچىدىن قەشقەرغە قىر قاش يول قوروب، اوياقىدىن
بوياققا كوچ ماشىدوروشقا آسانلىق توغدىزول آلدى. بوزلەن
اشىنلار اوياقىدىن بوياققا غار قىراب ماشىدوروشقا بولدى. خواجە
نياز حاجىغا قوروق بر معاون رۇئىسلىك نامى بىرىپ قويوب، اونى
حكومتنىڭ اچكى — تاشقى هېچ قانداق بر ايشىگە آراشتورمىدى
لى. برنچى نوبىتدە انقلابچىلارنى منصب بىلەن اوياق — بوياق
قا ايبەرگەن بولوب، بر بىرىدىن يراقلاشتوردى. مىسە كسىز، قور
قونچاقلەرنى تاپىپ اولارنى باشقالارغا قارشى قىلب تيارلىدى،
هر بر خلق سويگەن كانتالارنىڭ قاشىغا برىدىن ايكىدىن اوزىنىڭ جى
سوسلەرنى كىرگوزوب بوآداملارنى نظارت آستىغا آلدى.

شكشى سەىنىڭ بو اش پىلانىنىڭ اجراسى اوچون غايبىدىن
آرقىمو — آرقا مصلەختەچىلەر كىلب يول — يوروق كوز سوتوش
كە باشلىدى. 1932 نچى يلى 7 نچى آيدا غايبىدىن منصور افندى،
سىد حاجى، ياسىن افندى، دىڭ پى جون، لىوشەن جىن، اودە چەن،
يوچىڭ داو، ۋاڭ باو چەن كىبى 20 نفر آدام اورومچىگە كىلدى.
بولارنىڭ اچىدە كى منصور افندى، سىد حاجىلار خواجە نياز قاشى
دا، ساقچى ادارەسىدە، مەركىزى اويغور اويوشما سىدا
هەم اشلەرنى اوز قولىغا آلدى. قالغان خەنسولار حكومتنىڭ
باشقا ادارلەرىغە اورونلاشدى.

1921 نچى يلى غايىدىن كەلگەن والى شاكىلار اورومچىسىنى
سى تفتىش ادا رەسى (باۋئە نچوى — گېئو) قورۇپ
بونىڭ شەخىسىنى ھەمە جايغا تارتىپ، بىتون خالقىنى سىياسى تفتىش
آستىغا آلدى.

1934 نچى يلى غايىدىن جاكۇفى سەن باشلىق 5 نۇفر آدەم كىلەپ
چىگارا اشلىق ادا رەسى (بىئە نچو) قورۇپ
بىتون اولكە نىڭ چىگارا سىنى وچىگارا دن كىرىش — چىقىش ايشىنى اوز قو
لىغا آلدى. 1937 نچى يلى غايىدىن 6 نۇفر سىياسى مصلحتچى كىلەپ
قىيەن جوتاشدا مخفى يول — يوروق خىدمىتىنى الب باردى. آل —
بىتون كان ايشى يەر بايلىغى تەكشوروش تور كوملەرى كىلەپ
بىتون اولكە نىڭ ھەمە جايىنى تەكشورۇپ 19000 دن آرتوق تورلى
خىرىطە اشلىپ الەپ كەتتى. بونىڭ سىرتىدا كەلگەن حربى اقتصادا
دى مەتخىصلەر، دوختورلار، آگرا نوملار، معلملار بىتون اولكونىڭ
ھەر بىر جايىدا ھەم ادارەلەرگە اورونلاشتى.

بونىن باشقا چو كىگە كامەونىست فرەقىسى اچىدىن مەن يى كىو باشلىق
كوب مەنۇرلار كىلەپ، معارف غىزىتە خانە، اجتماعى ايشلەرنى قولغا آلدى.
غايىدىن كەلگەن كىشىلەر نىڭ رەبىرلىكى آستىدا شىخودامى زاۋودى، آلتاي
دا آلتون قازىش ھىمى، تودوڭ خەدە ھەربى زاۋود قورۇلدى. 1936 نچى يلى
شىڭشى سەي موسكو اغا بارىپ قاپتى. 1931 نچى يلى خۇ چاڭ خۇ باشلىق
بىر قانچە آدام شىڭشى سەي طرەفدىن بىر نچە توننا آلتون ايلە... باردى.
1932 - يلى 7.500.000 سوم قرض الەپ بو نىڭغا 10 دانە آيروپلان
30 دانە زەمبىرەك و باشقا قوراللەر ساتىپ آلدى. غايىدىن كەلگەن
ھىسكەرلەر گانسو، چىڭخەي چىگارا سىغا بارىپ اورونلاشتى.

دېمەك شىڭشى سەي و غايىدىن كەلگەن نامەلوم آداملار آستا —
آستا انقلابچىلارنىڭ اورنىنى ايلگىلەپ، بىتون ايشىنى اوز قولغا
آلشقا و انقلابچىلەرنى بىر — بىرلەپ يوقۇتوشقا كىرىشتى.

مەھمۇد مەھىطىغا قىلىنغان سەۋ قەۋد

مەھمۇد مەھىطى حاجەم دن آپرىلەپ قەشقەردە قالغاندىن سوڭرە،
نامەلوم طرەفدىن پەيدا بولۇپ قالغان قرغىز اسھاق، مولانلەر بىر
نچە يوز آدەمى ايلە مەھمۇد مەھىطىغا اطاعت قىلغان بولۇدۇ.

كشيدلەر كىيىنچە شىئى سەي دىن كەلگەن بويروق بويىنچە بىتون قوراللىرىنى محمود مەھىتىغا تاپشۇرۇپ اوزلەرى قەشقەر دەكى بىتون اويغور عىسكىرلەرىنىڭ اچكە تاراپ كىيىلىدۇ. ومحمود مەھىتى نىڭ عىسكىرى اچىندە جاسوسلوق ايشىنى ايبى بارىدۇ. اسهاق تاش قورغانغا حاگم بولۇپ اوندا تۇرۇدۇ. قەشقەرنىڭ بىتون خفبە ايا لارىنى نامەلوم قادىر حاجى اوزقولىغا مالدۇدۇ.

1934 نچى يىلى 9 نچى آيدا «عىسكىرى تەلىم تىرىبە و پروگراممە تۇزۇش اشلارىگە ياردەم بەرسۇن» دىگەن امر ايله رابالكىن نامە لى بىر آدم قەشقەرگە كىلىپ، محمود مەھىتىغا: «اويغور عىسكىرى آراسىندا حربى تەلىم كورگەنلرى يوق، بىر نچە آدمنى تاشكىندىغا حربى تەلىم اورگۇنۇپ كەلمەك اوچون ايمەرسەك نىچە-وك» دەر فكر كورسۇتۇدۇ. محمود مەھىتى ناعلاج اوزىنىڭ ايشەنگەن مەسلەك داشلەرىنىن قوربان سەيدى، قوربان باز شامىنى، احمد مەخسۇم مقصوم مەفتى اوغلى، سايم آخون، عبد اللە افندىلارنى تاشكىندىغا وقۇشقا ماشۇرۇدۇ. بو آدملەر 1935 نچى يىلى او قوشنى توگۇتۇپ قە قەرگە قايتىپ كىلىدۇ. بولارنىڭ مەفكۇرەسىندە آز — تولا اوزگە-روش پىدا بولغانلىقى سزىلىدۇ.

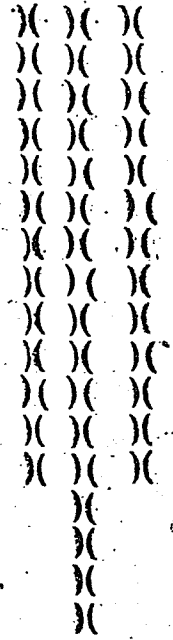
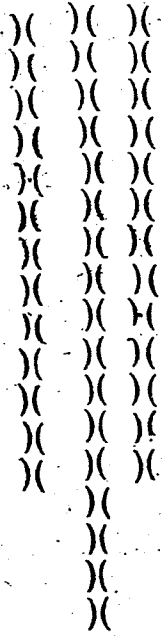
بو ايشىدن سوڭرە انقلاب زامانلارىندا كۆپ فەيداكارلىق كور سەتكەن مەلتچى آدملارنى محمود مەھىتى قاشىدىن آيرىماق و ا لارنىڭ اورنىغا اوز آدملارنى قۇيۇپ مەھىتىنى اچكى طرەقتە عاجزلاتماق اوچون عبد الرحىم، حاجى نظام الدىن افندى، آيوف، بەگ مەھىتى، الله آخون، شرف حاجى، توختى لوى جاڭ، حمد بەگ حاجى، پولات تۇەنجاڭ قاتارلى آدملارنى اورومچىگە چاقۇرتىپ شە لى سەي دىن تىلغرام كىلىدۇ. محمود مەھىتى بىر نچە قاتىم قىبو قىلماي رەد قىلغان بولسىمۇ، امما اوستى — اوستىلەپ تىلغرام كەلگەنلىكىدىن بو آدملار مەجبۇرەن اورومچىگە ماشۇرۇلۇدۇ.

انقلاب كۈنلارىندە ياخشى خىزمەت كورسەتكەن بىلىك آدملار نى تۇرلى بەتان ايله قماققا كىلىشقا باشلاپ، قەشقەر خان ايرىقىلە عىسى حاجى، ساتىب آلدى آخون، تاش قورغانلىق عبد اللە قاضى كىمى آدملەرنى محمود مەھىتى نىڭ ناراضىلىقىغا قارىماي «جەھانگىر ن قۇيرۇغى» دەپ تۇتۇپ سۇلاب اولتۇرۇدۇ.

قەشقەردە ئىشەنچ — دىكاتىننىڭ ئىسپاتى ئاۋيوشماغا بېرىلىشكە قارار
 بولغاندىن سوڭرە ئاۋيوشماغا 200 مىڭلاپ چارەك باشلىق كىرىم بولىدى
 غان بولدى. ئاۋيوشماغا توپلۇنۇپ تۇرغان بوزور ئىقتىسادى كۈچ
 آرقالى قەشقەر مەدارى بەك ترقى قىلىشقا باشلىغان ئىدى. 1935-
 يىلى شىنشى سەي تەرەپتىن ئالتى شەھەرگە تەقسىم قىلىنىپ يولۇپ بار
 غان بىر تۈركۈم ئاداملار بولۇپمۇ مەنئىيە قەشقەر ئاۋيوشورائو
 يوشماسىنىڭ ئىقتىسادىنى بوغماق ياكى بولماسا ھۆكۈم قارامغا ئوتتۇرا
 كۆزەتكەن ئاۋچۇن قەشقەردە ئاۋيوشما بىر مەسئۇلىيەت «ئاۋيوشما ئوزىنىڭ
 كىرىم — چىقىمىدىن ھۆكۈمەتكە ھېساب بەرسە، يەنى ھۆكۈمەت قارمىغا
 ئاۋ بولسا، قەشقەردەكى مەسئۇلىيەت ھۆكۈمەت قولىغا ئۆتسە قانداغ
 دېگەن فېكرىنى ئورتاقا ئېلىدۇ. بۇ فېكرىگە مەھمۇد مەھمۇد قاتتىق قار
 ىشى چىقىدۇ. ئاخىرى بۇ تەقسىم قىلىنىپ ئاۋيوشماغا تېگىشلىك، يەنى
 «ياشنى ھايات» خەلق مەسئۇلىيەتلىرى قولىدىن تارتىپ ئاۋ
 ئاۋداۋخىن نامى بىر ئادەمنى بۇنىڭغا باشلىق قىلىپ بىرلىككە ئېلىدۇ. شۇنىڭ
 ئىچىدە بۇ تەقسىم قىلىنىپ مەدارى، ئاۋيوشما ساھەسىدە ياخشى خەدمەت
 كۆرسۈتۈپ كېلىپ ئاۋداۋخىننى دەرھەقىقەت كۆتۈرگەن بولۇپ
 ئىھتىرام ئورۇنغا ئېلىنىپ، بۇلارنىڭ ئورنىغا ئۆزى تەرەپدار ئاداملار
 نى ئورۇنلاشتۇرۇدۇ. بۇ تەقسىم قىلىنىپ قەشقەر مەسئۇلىيەت مەسئۇلىيەتلىرى
 سىيىيىيەتلىرى ھاجىم نى ئورۇنلاشتۇرۇپ كەلگەن تەبىئىيەت بۇنىڭغا ئۆز
 ئىھتىرامىنى بىلەن بىرگە ئاۋداۋخىننى بولۇدۇ. بۇ ئادەم 1936 ئىچى يىلى 5-
 ئايدا 13- كۈنى يولغا چىقىپ كۈنچىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە،
 مەسئۇلىيەت تەرەپتىن ئولتۇرۇلۇدۇ. ھۆكۈمەت ئاۋداۋخىننى مەسئۇلىيەت
 لار ئولتۇردى. دېگەن نەتىجە ئاۋداۋخىننى ھاجىم، ئاۋداۋخىننى ھاجىم نە
 ئى قىلماقچى ئاۋداۋخىننى بىر كۈنى ئاۋداۋخىننى ھاجىم بولسا،
 1935 — يىلى 4 ئىچى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى قورۇل
 مايدىغا بارىپ ئاۋداۋخىننى سەي ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى قەشقەر
 قەرە قاتتىق كەلگەندىن بۇيان شىنشى سەي ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى
 ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى
 1936 — يىلى 8 — ئاۋداۋخىننى سەي ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى
 كى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى
 ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى ئاۋداۋخىننى

ایبهرمه‌ی دیسه، اورتا بوزولوب قالیشنین احتیاط قیلب اوزی
 اشه‌نگهن آده‌ملهردن غفور توه‌نچاڭ، قربان نیاز توه‌نچاڭ، احمد
 مخدوم، عبدالشکر، سیفی‌الدین. افندیلهرنی چیقاریب برینلو.
 بونک آرقاسندن شاکشی‌سه‌ی، محمود محیطی نك اچکی سبری
 و اچکی احوالینی بلمه‌ك اوچون اونك یاقین مصلحت‌چیسی و
 مخصوص کاتبی عبدالله داملانعیمی نی اورومچیگه چاقرتیلو.
 بو عبدالله داملانعیمی نی اورومچیگه ایبهرمه‌سلکنك چاره‌سینی کور
 سیمو، شاکشی‌سه‌ی دن تکرار نلیغرام کهلگه‌نلکدن ایبهریب بی-
 ره‌ی دیسه، شاکشی‌سه‌ی گه سیر معلوم بولوب قالیشنین ایبهر
 مه‌ی دیسه؛ امرگه بوی سوفاغانلق کیلب چقیشیندن احتیاط قیلب
 آخری محمود محیطی «یورت فایداسی وسیر ساقلاب ق-الماق او
 چون عبدالله داملانعیمی نی بر آرقا کوچا دا کیتب بارغان جایندا اوغور
 لوقچه آتیب ناسلاماققا قرار بیریپ» آخری بوپلاننی اجرا قیلماق
 بولوب تورغاندا، یانا اوزینك ایسه‌نگهن صادق صفداشینی آتیب
 اولتوروشکه یوره‌گی چیدیما ی آخری اولتورمه‌سلک و اورومچیگه
 قطع‌ی ایبهرمه‌سلک که توختایدو.

شاکشی‌سه‌ی نك بوخل حرکتیگه چیداب تورالمیغان محمود
 محیطی، بونکغا قارشى هیچ قانداق برچاره ناپالماق، آخری
 مرکزی نه‌ن جن حکومتیگه یاردم قیلمه‌ب وشاک نك بوخل فوق‌العاد
 ده حرکتینی توسوماققا چاره کورمه‌کیتی سوراب اهن واجیدی،
 موئین آخون ناملی 2 نفر آدمینی مخفی سورقده نه‌ن چین گه ماڭ
 دورودو. بولار باریب یورت دعواسی وشاکغا قارشى حرکتیگه مش
 غول عیسی به‌گ افندی ایله کوروشوخو. عیسی به‌گ افندی نك
 واسطه‌سی ایله جاڭ‌ئوی یوه‌ن چاڭ یاشلق کوب کاتنلار ایله کورو
 شوب تور کشتیفنده کی بتون احوالنی دلیل — اثادلهری ایله اولار
 غا اگلاتیب، مرکز دن بونکغا چاره کوروب به‌رمه‌کیتی اوتونودو.
 بو کونلهرده چین — یاپون سوقوشی باشلانیب، بتون دولت —
 خوف خطر آلدندا، تورغاشقا و مرکز بتون کوچی ایله یاپونغا قار
 شی سوقوشقا مشغول بولغاشقا، نژدان تورکستان مسئله‌سگه قا
 ریتا بیره‌ر چاره کورالماسلیقینی نظرده توتوب مرکز بونکهلگهن
 و کیبله‌رنی «بز حاضر یاپونز ایله سوقوشی اوستینده‌م، آرواقت ص
 ری قیلب تور ساڭلار، بز شاکشی‌سه‌ی نك چاره‌سینی کوروب بوزمه

محمد محمود محبطينى

دېگەن جواب بىلە قايتورودۇ. بووكىلەر يورتقا قايتىپ كەل-
 مەك بولۇپ لانچوغا كەلگەندە، اول موئمىن آخون چىگارادىن مەخفى
 قەمۇلغا توپشۇدۇ. بو آدم در حال شەكشى سەي طرەفنىدى توتقونغا يەنە
 مو. امىن واحىدى چىگارادىن كىرالمى لانچودا تۇرۇپ قالدى.
 1936 - يىلى 9 - آيدا آپرىسوف قەشقەرغە كىلىپ، محمود
 محبطينىغا «مەن سزا بىلە كوروشكىلى كەلدىم، سز حاضر قىى حكومەت
 كە تاراضى ايكەنسز. يالقوزاۋىقور حكومتى قوروشنى اويلايسز،
 بونىك اوچون ياپونغا آدم ايسەز گەنسز، اونىك بېرى موئمىن آخون قول
 خاتوشدى. اونداغ قىلمى بىرك، ائىفا قدا اوتوك» دېگەندەك سوز
 لارنى ايتىپ محمود محبطينى قارشىدا تۇرغان بىرخوف ناملى بىر زوسنى
 الب اورومچىگە قىلىپ كتىلدى. بو بىرخوف بولسا، ابالكىن كەتسەنلەن
 سونىك اونىك اورۇنغا كىلىپ قۇتىش ائىنىى الب بارغان بىر آدم.

محمود محیطی آخری «قولومزدا قورال، عسکر تـوروغلو؛
شكشى سەي گە، شو نچەلك بوزەك بولومز مو» دەپ 1 نچى آيدا
زىنىك ياقىن عسكىر باشلىقلەرنىن اسمائىل بەگى، محيط فيض، يعقوب
تودەن جاك، حمىد حاجىلارنى چاقىرىپ مەخفى مەجلىس آچىدۇ. بومەجلى
دە عسكىرلەرنى تەرتىپكە سالپ تەزدەن قوزغولۇپ سوقۇش اچىش دېگە
قارغا كېلىدۇ. بواشقاقدا ضرلىق كورۇپ قورغاندا، كىچىك آخون
تەب محمودە محیطىغا «بو طرىقە سوقۇش ساق يوق بولۇپ كەتمەز،
غناخا پالنى اوچون سوقۇش اچىپ، اوزىمىزنى، عسكىرىمىزنى، هالا
ايتىپ، بو يورتنى اولارنىك قولىغا كىكى قوللاپ تاشلاپ بەرگەندىن
مەفايدا چىقور، شكشى سەي نىك يوغان تېرەگى بار؛ بىرا كىكى يىل مەدا
قىلىش تۇرساق، آخرى بىر فەرىتى كىلىپ قالور» دېگەن فەكرنى كور
سوتۇدۇ. مەدا كىرەلەردىن سوڭ بو فەكر قوبول كورۇلۇپ، بورونقى پىلان
قىلىق قالدۇرۇلۇدۇ. بواور تادا بىر نچى تەن قوماندانى حمىد حاجى كېى
آداملار اوزىنى آقلاپ آلماق اوچون محمودە محیطى نىك بو سىر پىلانىنى
لېوسى لىك و..... غا خەبر قىلىپ قويدۇ. بونى سىزىپ قالغان محمودە
محیطى بو سىبىدىن حمىد حاجىنى قىماققا آلودۇ.

محمودە محیطى نىك بو سىر پىلانى شكشى سەي غە آشلانغاندىن سوڭ
بەرەورقا تېخىمۇ بوزۇلۇشقا باشلاپ، شكشى سەي اونىك غا قارىتە
تېخىمۇ اوتكۇررەك سو قىصد وچارە الب بارىدۇ.

1937 نچى يىلى 2 نچى آيدا عىدىقربان كونلەرى 2 نچى مەسلى
حەت بولۇنۇپ، بو مەسلىحت بو يىنچە كەنە - ياشى شەردە كى عسكىر
لارنى تامام ياشى حصارغا يوتكەپ كەتمەك، اونداتۇرۇپ اورومچى
نىك بو عەكسى موعامىلەسى اوستىندە شكشى سەي ايسلە دېيشمەك
تۇنگانلار ايلە بىرلىشپ اورنانى تۇزۇتمەك قىرارى قوبول كورۇلۇدۇ.
محمودە محیطى بو پىلانىنى قوربان سەيدىدىن سىر ساقلاپ كەلگەن
بولسىمۇ، آخرى فەكر آلماق اوچون اونىك غا ايتىپ كورگەندە، قار
شىلىق كورسۇنۇپ يوقۇرقى كىچىك آخوننىك فەكرى گە اوخشاش
مەسلىحت كورسۇتۇدۇ. نەتىجەدە بو پىلان مەمەلگە آشالمىدۇ. بواش
كىچىك آخون كېى آداملار طرەفندىن حكومتكە آشلاندى.

شويىل 3 نچى آيدا بورون اورومچىگە اوقۇشقا كەتكەن غفور
توەنجاك، قوربان يازتوەنجاك، احمد مەلۇملار فەشقەرغە قايتىپ
كېلىدۇ. بولار بىلەن بىرگە اورومچىدىن «محمودە محیطى نىك عەملدارلارنى

من 23 آدام اوقوشقا ايپهريلسون» دەپ تېلغرام كېلىدۇ. محمودەجى
نپى بواورومچىدىن كەلگەنلەرنىڭ كۆڭ - فېكرىنى سېناپ كورمەك
اوپون غفور تودىچاڭ. ايله ياشىرىن صحبت اوتكوزودۇ. بوضىبە
دە بواورومچىگە بارىپ قايتقانلارنىڭ كۆڭ - فېكرى اوزگرگەنلىكى
سىزىلىدۇ.

اخىرى شىڭ شى سەي محمود محيىتىنى اورومچىگە كېلىدۇ؛
بۇندا سوڭ قىلىپ يوقاتماق اوچون «اورومچىگە كېلىك، مەيم
مصلحت بار» دەپ اوزى نامىدىن وخواجه نياز حاجم نامىدىن برونچە
نوبت محيىتىغا تېلغرام قاقىدۇ. بومسئله اوسئىلە محمودەجىنى
اگر اورومچىگە بارسام، بر تەلىكە بار، بارمىسام امىرگە خىلاف
اش قىلغان بواومەن، بوسىبىدىن اورتادا برواقعه توغولوب قالور
دەپ غەمگە پاتىب ياقىن آداملەرنىڭ فېكر سورايدۇ. اش بوچاي
غا يېتىپ كەلگەندە، بر قانچە يولداشلەرى: «امدى مدارا قىلىپ
اوتوشكە ارون قالمايدى، سوقوش آچساق يە شىگودەك قوت يوق،
نتىجەسىز انقلاب قىلغاندىن يورتنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاپ، بر قانچە
مز چەن دولت كە چىقب كەتسەك نچوك» دىگەن فېكرنى كوزسو
لودۇ. بو فېكرگە بىنائەن محمود محيىتى جورونوشىد، اورومچى
لگە بارىمەن دەپ ياشىرىن سورىدە چەتكە چىقب كەتمەككە حاضر
تىق كورودۇ.

محمود محيىتى اورومچىگە بارغۇدەك دىگەن خىبرىنى باشلانغان
قەشقەر، ياركەند، فىض آباد، مەركەت، ياشى خىصار خىلقى اوزى
سويگەن بىرىتە كچىسىنىڭ اورومچىگە بارىپ برەر خوفكە اوچراپ
قالىشىدىن اندىشە قىلىپ، «محمود محيىتى اورومچىگە بارمىسا، يگەن»
دەپ آرقىمو - آرقا التماسى پازىدۇ.

1937 نچى يىلى 4 نچى كۈنى نىڭ ايكەنچى كۈنى جىمە ئالسىجر دەمەج
مود محيىتى اوزىنىڭ صەفەش، مەسلە كىداشلارنىڭ موصول حاجم،
باي عزىزى، عبداللە داملام نەيمى، مايد آخون، شىرف آخون،
ياسىن قارى، عبدالجىمىل باشلىق 35 نفر آدامىنىڭ، اوزى شېوہ
دە بولسىمو، امما نىتتى يامان ايمەن قوربان سەئىدىگە بتون غەس
كرىنى قالىدۇ زون اوزلازى مەنك سىنا نغا قاراپ، صفور
قىلىدۇ.

محمود محبظى و اونونك يولداشلرى

محمود محبظى آقنو (ياشقى حصارغا 40 يول) غا ييتىپ بارغاندا، ليو سى لىك غا «حكومتدن ديلم آغرىدى، مەكەگە بارىمەن حكومتكە ھېچ خوق بولمايدۇ» دېگەن مضموندا بىر پارچە خط يازىپ كىرگۈزدۈ.

التىي شەھەر تە ئويۇلاش

محمود محبظى ياشقى حصارغا كىلىپ، قەشقەر دىن يىقىپ تۈەن چاڭ كەلگە ئىدە، قەشقەر اجوا لىنى يىلىپ آرقادىن كىلىشكە ياشقى حصاردا قالغۇرۇپ، بىر پارچە خط ايله نىياز تۈەن فونى ماخوسەن قاشىغا، كىرگۈزۈپ، اوزى ھىندىستان طرفكە يىرۇپ كەتكەن ايدى.

محمود محبظى نىڭ قەشقەردىن چىقىپ كەتكەنى معلوم بولغاندىن سوڭرە 4- تۈەن دەكى يىقىپ ايله قىرمان ياز اورتاسىدا تۈ فونوشى بولۇپ ھەر ايتىسى يازىدار بولۇپ، يىقىپ بىنى ھىمال حكومت قولغا آلتى.

قەشقەردە قالغان محمود محبظى عىسكىرلىرى حكومتكە اطاعت قىلىشقا كوشمىللىرى اونامى اوز آراسىدا عىندىن نىيازنى بايلىق سايلاپ يارگىندىگە سۈرۈلۈدۈ. و خوتەن تۈرغان ماخوسەن ايله پۈتۈشۈپ بىك شى سەيگە قارشى سوقۇشماققا قارار بىرىدۇ.

ماخوسەن خوتەندە، تورغان كۈنلەردە، شى شى سەي اونۇڭغا
ھەم محمود مەخپى غا قىلغان مەھەممەتسىنى قىلغان ايدى. اونۇڭ قا
شىندەكى بىر قانچە كىشىلەرنى چەنكە اوقۇشقا آلب چىقىپ، اچكى
طرفدىن اونى بوزۇشقا كىرىشكەن ايدى. بۇ كۈنلەردە ماخوسەن
كۈرۈنۈشكە شى شى سەي امرىگە اطاعت قىلغان بولۇپ بۇ قوز
غۇلا كىچىلەر گە قارشى چارە كۆرمەك بولمىمۇ، اچكى طرفدىن
اولەر ايلە مەھكەم بىرلىشىپ ايلەدۇ.

عبد نىياز 1937 نچى يىلى 5 نچى آينىڭ 29 نچى كۈنى ھىجوم
باشلاپ قەشقەر كۆھنە شەھرىنى اشغال قىلىدۇ. باشقىسى ھىصارنى
مەھسەر گە آلب تورغاندا، ماخوسەن كىلىپ: «سىلەر اورۇم-چى
طرەتكە ھىجوم قىلىڭلەر، قەشقەرنى مەن اوزەم آلىمەن» دەپ او
زى قەشقەر يىلى باشقىسى شەھەر گە
ھىجوم باشلايدۇ. قىرمان نىياز بىتون عىسكىرلەرنى باشلاپ اورۇمچىگە قاراپ
ھىجومغا يۈرۈپ فىض آباد، مارالبېشى، مەركەت كەلپىن، اوچتورپان، آقسو
آباد قاندىر دايلەرنى اشغال قىلىپ آقسو غا توپلانغان شى شى سەي كىسكىرى
نى يىگىپ اوتۇپ كۆچەر، شەھار بۇ گۈرنى اشغال قىلىپ، اورۇمچىگە ھىجوم
غا يۈرۈشكە تيارلانپ تۈرۈدۇ.

آلتى شەھەردەكى بوقوزغۇلاشنى باستۇرۇپ آلتى اوچون شى
شى سەي ايلى، چۆچەك يولى ايلە اورۇمچى آرقالى آلتى شەھەر
گە نچە يۈزلىپ مايمىدا قورال، عىسكىر ماڭۇرۇشقا باشلايدۇ.
بىتون آلتى شەھەر خلقى بۇ قوزغۇلاشچىلارغا ياردەم قىلىدۇ. نەتىجەدە
شى شى سەي اوز كۈچى ايلە بوقوزغۇلاشچىلارغا كۆپ ئەڭ ئورالماي
ھەرسوقۇشدا مغلوب بولۇدۇ.

نەتىجەدە بوقوزغۇلاشنى باستۇرماق اوچون اوچتورپان، آر
ئوش، ... قىلپان آيروپلان، ئانكالىق عىسكىرلەر پىننا بولۇپ بۇ
سوقۇشقا قاتنايدۇ. بۇرون محمود مەخپى قول آستىدا اشلەگەن
اسھاق، مولانلەر اوز گروھىندەكى اداملەرنى اوپۇشتۇرۇپ قايتا
دىن عىسكىر تۈزەپ باشقى قوراللەر ايلە قوراللىنىپ آرقا طرەفدىن بۇ
قوزغۇلاشچىلارغا ھىجوم باشلايدۇ. بۇ آسماندىن 20 لەپ آيروپلان،
بەردن 20 لەپ ئانكا ايلە قىلغان ھىجومدا بوقوزغۇلاشچىلەر آلتى
راپ قالىدۇ، عاجزلايدۇ.

ماخوسەن نىڭ ساتىلغان مالوى جاڭ ناملى بىر آدىمى چېگارا دا ئو
 رۇن، ماخوسەن گە زور خىانت اشلىدى.

اوشۇموتوت بولغان ھجومدا ماخوسەن ياشىلىپ ياركىدا گە
 سورولۇدۇ. بۇندا ھەم تۇرۇشقا امكان قالماي، 9 - آينىڭ 9 -
 كۈنى ھىندىستانغا وتۇپ كەتتى. ماخوسەن كەتكەندىن سوڭ ئونىڭ عىسكىرى
 ايگىنى گە بولۇنۇپ كۆپرەگى مالوى جاڭغا اطاعت قىلىپ قالغان قىسمى
 ھوتەنگە سورولۇپ آلودۇ.

قۇربان نىياز عىسكىرلەرى ھەرقانچە فېداكارلىق كۆرسەتسىمۇ، آخ
 ىرى آيرۇپىلان، ئانكىلىق ھجومغا چىداشلىق بىرالىماي چىكىمە كىمە ھەج
 ىر بولۇدۇ. بىر بولمى راسكام تاغىغا، بىر قىسمى كرېيە آرقالى قا
 راشخۇ تاغقا، يانا بىر قىسمى گانسۇ پۇرەفكە قاراپ چىكىنىدۇ. نەتىجەدە بۇ قو
 غۇلا كىچىلەر چولمىدە آيرۇپىلاندىن ياغدىرۇلغان اوقى استىدا كۆپى
 شەيد بولۇدۇ. فېداكارلاردىن 50،000 گە قىر آدم چىقم بولۇدۇ. شۇنداق
 قىلىپ آلتى شەردە كۆتۈرۈلگەن بۇ قوزغۇلاڭ نەتىجەدە تامام
 بولۇدۇ.

آلتى شەردە ئوپۇلاڭ كۆتۈرۈلگەن
 ىدە، قىمولىدا يولبارس بەگ نىڭ يىتە كىچىلە
 ىكىدە شىڭشى سەي گە قارشى خىرىستى قوز
 غالىغان ايدى سەبب، قەول ھەيىم چېگارا
 جاي بولغانلىقتىن بوجاينى اوز قولى استىغا
 آلتماق اوچون يولبارس بەگ كە تۇرلى
 سو قىصد اشلى تىكەن ايدى. آخىرى يولبار
 رس بەگ ھەم شىڭشى سەي ايلە سو
 قوش قىلماقتىن فايدا چىقمايدىغانلىقىنى
 بىلىپ اچكى چىنگە اوتۇپ كەتتى. شۇ
 نداق قىلىپ، شىڭشى سەي آلتى شەردە قەول
 ىنى اوز قولىغا آلتقاندىن سوڭ اوجايلار

يولبارس بەگ

نىڭ ھەيىم نۇقتە لەرىگە اوزون چاپانلى عىسكىرلەرنى اورۇنلاشتۇرۇدۇ.

خواجه نياز حاجى نىڭ ھاۋا-يېيىتى

التى شەھىرىدە محمود ھىمىتى، آلتايدا شىرف خان تۇرە، قىمولىدا يولبارس بەگ مىلى قوراللىق ھىمىتى ئورۇنلىدا توتۇپ تۇرغانلىقىدىن ئورۇمچىدە ھىمىتىنىڭ يالغۇز تۇرغان خواجه نياز حاجىغا شىكىشى سەي بىرسۇقۇمىدا شىكىشىگە جىرەت قىلماغان ئىدى. شىكىشى سەي نىڭ پىلانى ئاھىل قۇرال توتقانلارنى يوقۇتۇپ، ئاندىن قورالسىزلارنى يوقۇتۇپ بولغانلىقىدىن بىتون سۇقۇمىدا پىلانىنى قۇرال توتقانلارغا قاراتقان ئىدى، بولغاندا موافىقى بولغاندىن سوڭرە كۆزى خواجه نياز حاجىغا توشۇدۇ. باشدا خواجه نياز حاجى قاشتىدا بولغان يونس بەگ، كرىم حاجى كېمى آدملىرىنى ئورۇنلىق مەنەن ئىلە ئونىڭ قاشتىدىن ئايرىپ، مەنەن ئىلەدىكى كېمى دەملەرنى حاجى قاشتىغا قويۇپ حاجىنى نىزەت ئاستىغا ئالغان ئىدى. حاجى نىڭ بىتون اطرافى جاسوسلار ئىلە ئورالغۇچى، ئونىڭ ھەم ھەم ھىمىتى، يولبارس، شىرف خان ئىلە بولۇدىغان ھاۋا-يېيىتىگە ئاھىل كىمى بىرىلمەيگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن خواجه نياز حاجى، محمود ھىمىتى نىڭ جەنۇبىدە كىمى ھىمىتىدىن بىتونلىق ھىمىتىنىڭ ئاھىل ئىدى. مەسىلەن خواجه نياز حاجىغا كەلگەندە، شىكىشى سەي پىلان بويىچە خواجه نياز حاجى ئۈستىگە «محمود ھىمىتى، يولبارسلار خواجه نياز نىڭ يول بۇرۇغى ئىلە ھىمىتىگە قارشى قىمىيان كۆتۈردى. اطرافىدا قوزغۇلاڭ كۆتۈرۈلگەندە، ئورۇمچىدە خواجه نياز باش بولۇپ ياشى ھىمىتىنى ئاغدۇرماق بولغان بولسا، خواجه نياز نىڭ قۇيۇرۇغى» دېگەن ھىمىتىنى ئارقىدىن ھىمىتى يورۇننىڭ ھىمىتى ئىلە، ئالبارى، ھاكىم لىمى باي، ئالبارىنى قوشۇپ بىر نۆپەتدە 800دىن ئارتۇق ھىمىتىنى قاماققا ئالدى.

خواجه نياز حاجى بايلىق ھىمىتى ئادەملەرنىڭ قامالغانلىقى ئىلە بىتون ھاۋا-يېيىتىنىڭ چىراغى ئاھىل بولدى. شىكىشى سەي نىڭ بولغانلىقىدا خواجه نياز خىيالىنى، ئونىڭ ئالدامچىلىق سىياسىتى ئىلە باش بولۇدۇ. دېمەك ھاۋا-يېيىتىنىڭ بىرىلمەن قىمىيانلارغا كەلگەن بولۇدۇ. ھىمىتىنىڭ ئالدامچىلىق سىياسىتىنىڭ ئىلە، ئادەملەر سىياسىتىنىڭ ئىلە، ئادەملەر

سر لېكچىنىڭ قىرئانى بولۇپ تۇرغۇنىدۇ. امما خلىق ايكىنچى بىر انقلاپ
كوتورمك خىالىغا توشكەن بولسىمۇ، امما شىڭشى سەي اوزىنە - لى
مخفى خىدمىتىنى ھەم جايغا بايب خىلقنىڭ بىر كىن سوز قىلماقچىغا و بىر
ھركىت اويوشتورماقچىغا امكان قويمايدۇ.

شىڭشى سەي نىڭ اھم قىلماش ھىركىتى

شىڭشى سەي بىرىنچى قائىم 1937 انچى يىلى 4 - آيدا خواجه نىياز
ھاجى باشلىق كاتتالارنى قاماققا آلغاندىن سوڭرە، ھىر يىلى 4 -
آيدا بىر نوبىت آدم توتۇش ھىركىتىنى باشلايدۇ. بونىڭ اوچون بىرچا
رە قىلىپ ھىر يىلى دىگۈدەك خىلق و كىللىرى قورولتايبى دىگەن نام آس
تىندا قورولتايبى چاقىرىپ ھىر يورت نىڭ منور آدملىرىنى اورودىچىگە چا
قىرىدۇ، يول آچىپ آلماق اوچون بو كىلگەن و كىللىرىنى بىر ايكىنى قائىم
آمان قايىتورغان بولۇدۇ. باوندىن جوى (سىياسى تىقىش) ادارەسى
آر قالى ھىر بىر جايدا توتۇشقا لايىق آدملىرىنى ئىكشورۇپ اولارنى
تىزىمغا آلۇدۇ. ھىر يىلى 4 - آيدا بوتۇزىم بوينىچە بەھىر يىزىنى اوزجا
پىندا، بەھىر يىزىنى و كىل بولۇپ اورودىچىگە كىلگەندە توتۇقونغا
آلۇدۇ.

آلتايدا نىخى آمان تۇرغان شىرف خان ئوردىنى قولغا ئوشورەك
اوچون 1938 - يىلى كوزدە قازاق - قىرغىز قوزولتايبى دىگەن نام آس
تىندا بىر قورولتايبى آچىپ، شىرف خان تۇرە باشلىق كوپ قازاق كاتتالرى
نى اورودىچىگە چاقىرتىپ كىلىپ قورولتايبى داوامىدا بولۇرنى قاماق
قا آلۇدۇ. بىتون خىلقنى ايكىنچى قوزغولمايدىغان حالغا كىلتورمك
اوچون «قورال سايمان يىغىش» ھىركىتىنى قوزغاپ خىلق قولنىدا
بولغان قوراللارنى يىغىپ الشۇقا باشلايدۇ. شىرف خان تۇرە نىڭ قامال
ھانىبىنى آشلاغان آلتايبى خىلقى قوزغولاك كوتورۇدۇ.

اوزىكەن انقلاپ داوامىدا اقتصادى ياردىم بەرگەن بايلارنى
ھىغى تىزىپ قىلىپ خىلقنى قوزغولۇشقا دعوت قىلغان ملالارنى قاماق
قا آلغاندىن ئاشقۇرى خىلقىنى اقتصاددىن بوغماق، يول كۆرسەتكۈ
دەك ھالىلارنى يوقاتماق اوچون كوپ باي، ملالارنى قاماققا آلۇ
دۇ. مال ھىكىتىنى مەھەلە قىلىدۇ. 1939 انچى يىلى ھىمەللىدە داملا، قىز

ئان سېھى، ئابو، قىربان نىياز باشلىق كۆپ آدم قاماققا ئوشۇدۇ.
ھىر يىلى شۇنداغ قامالىش آرقاسىدا 1942- يىلىغا قىر ھىر بىر مىلتىن
يولۇپ 100:000 دن آرتۇق آدم قامالىدۇ.

شىكىشى سەھى نىڭ وحشىيايىگى

آلتى شەھىدە كۆتۈرۈلگەن قوزغۇلاڭ باستۇرۇلغاندىن سوڭ آدم
توتۇش اشى باشلانىپ شىكىشى سەھى، ماخوسەن نىڭ تىسلىم بولغان
ئىسكىرىدىن 5000 نۇر آدمنى تىكلى مەكان چولپىگە ھايىداپ كىرىپ
پولېھوتقا توتۇپ اولتۇرۇدۇ. 37 نىچى يىلى نىچى آيدا قەشقەر، يار
كىمدىن 350 نۇر ضىالى آدمنى قاماققا الب اولتۇرۇدۇ. شۇ يىلى يىزار
كىمدە 400 نۇر آدمنى تىكلى مەكان چولپىگە كىچىسى ھايىداپ كىرىپ
بوغۇپ چاپىپ اولتۇرۇدۇ. شۇ يىلى 12 نىچى آيدا قەشقەردە قاماق
دا ياتقان 6000 آدمنى قەشقەر جىگىسى سىلگىو اچىمىدە مەخپى اولتۇ
رۇدۇ. 11 نىچى آيدا خوتەندە بىر قانچە ناھىيەدىن قامالغان 400 آدم
نى كىچىسى تىكلى مەكان چولپىگە الب بارىپ اولتۇرۇدۇ. 37 نىچى
يىلى آقسۇدا قامالغان آدمدىن 100 گە قىر كىشىنى كەلپىن قاغى اچى
گە الب كىرىپ اولتۇرۇدۇ. 4 نىچى يىلى 8 نىچى آيدا خواجە نىياز ھا
جى، شىرف خان تۇرە، يونس بەگ، ماوھىن لو، ماياواو، خىوالىزو
شىن، دىنۇپ والى، بوغدا باي، نۇرسون بابا، ھىسنىيازنىڭالى، تۇر
دى آخون باي، سوڭ شەنجىڭ، نىيازداخەن، اسماعىل دانو، سا
لىج دورغا، گوسول، باقى نىياز ھاچى، ھىدرا فىندى، تەمۇرغالى، ضو
فى زادە، زەيىن كاروان، كمال فىندى، عباسى فىندى، بوڭات،
خىلىل، رقت، جىڭ شىن، چىڭ دىلى بولۇپ ھىر بىر مىلتىدىن 895 آدمنى تۇر
مەدە ھەيى باوچىڭ گولڭ ئاغىدا اولتۇرۇدۇ. 42 نىچى يىلى 4 نىچى آيدا
ئابو باشلىق 366 نۇر آدمنى اورۇمچىدە تۇرمەدە اولتۇرۇدۇ. بو
نىڭ سىرتىدا تۇرلى جايدا تۇرلى اصول ايلە اولتۇرۇلگەنى ھىم بەك
كۆپ.

سەھى نىڭ تۇرمەلەر

نىڭ شىكىشى سەھى آدم قاماشقا باشلاغاندىن ئارتىپ ھىر بىر چوڭ شەھى
گە بۇدىن ايكىدىن تۇرمە قۇردى. بۇ تۇرمە گە سولانغان آدمەلەر تۇ
كىمگەن كۆلدىن اشتىبارا دار- يوقلىغىنى مەلۇم قىلماي سىر ساقلا

دى. تۈرمە و تۈرمە گە سولانغان آدمەلەر حەقىقەتتە، ھىچ قاينىماق بىرسوز
قۇلماققا ار كىنەك بەرمەيدى. ھىتى تۈرمە گە توشكەن آدمەلەرنىڭ خا
تون - بالا - چاقاسى تۈرمەدە ياتقان كىشىلەرى ايله بىرەر قاتىم كۆ
رۇشالېشى اوياقدا تۈرسون مېنىڭ پالانچى آدمەم تۈرمە گە توش
كەن دېگەن سوزنى آغزىدىن چقىرالماس ھالغا كىلىدۇ. قاينىماق
بىرەر غايىلەدىن بىرەر كىشى تۈرمە گە توشكەن بولسا، او غايىلە «خاينە
ئىلەرى مەن كۆر غايىلە ايله بارىش - كېلىش قېلىشنىن قورقۇدىغان بولىدۇ،
تۈرمە گە توتۇش اصولى بولسا، «دوبەن چاقىرۇا ئىدۇ، پالان
چى آدم نەن ايله كۈرۈشمەكچى، پالانى چايدا مېجلىسكە چاقىرۇ
ئا ئىدۇ، بىر آرزۇغا ايش بار ايدى» دېگەندەك سوز ايله كۆب - رەك
كېچىسى اويدىن ياكى كوچادىن توتۇپ ماشىناغا اولتۇرغۇ - سوزۇپ
اودول تۈرمە گە البىبارىش بولغان. اورومچ - يىلە فۇوق العاددە
تۈرمەدىن باشقا اون نچە جايدا تۈرمە قورۇلىدۇ. ھىر يىلى 4 نچى ايدا
آدم تۈتۈلغاندا، كۆھنەلەردىن بىر قىسمى اولتۇرۇلۇپ، اولرنىڭ اور
نى ياشى كىرگەنلەر گە بوشۇتۇلۇپ تۈرۈلىدۇ. تۈرمەنىڭ ھىر بىر او
يىندە 2 دن / گە قىلر آدم بولۇپ، بىر اويدە كىلەر 2 نچى اويدە كىلەم
بار يوقلېغىنىدىن خېرىسز ياتىدۇ. يەنە كى قاينىماق سۇ، قاسقان، ئانى -
ئىن عىزىت. تۈرمەدە ياتقانلارغا بىر يىلدىغا بىر نچە تۈر گە
بولۇنۇدۇ. بىر نچى درجەلى تماق يېگۈچىلەر گە سۈت، تۇخۇم، گوشت
ياغلىق تماق بېرىلىدۇ. 2 نچى درجەلى تماق يېگۈچىلەر گە سۈت، سەي
لك تماق بېرىلىدۇ. 3 نچى درجەلى تماق يېگۈچىلەر گە تماغى اوخ
باش، كۆك ئانى آيرىم بېرىلىدۇ. كۆپچۈلەگى غادىدە كى تۈرمە
تماغى ايله قورساق باقىدۇ. بىر طرفدىن تماقنىڭ عاجزلىغى، يەنە بىر
طرفدىن يىلەر - يىلەر كۈن نورى كۆرمەي ياتقانلىقى آرقاسىدا
انسانلار عاجزلاپ تماق سېگمەس ھالغا كىلپ تۈرلى كىسەل - گە
اوجراپ اولۇدىغان بولىدۇ. كۆپ «گىناھكار» لەرنىڭ اولۇغى «بان
بېزىشى» ناملى تۈرمە دوختۇرخانىسىدە قالدى. غىلام بولسۇن، كات
تالەر بولسۇن جىسدلىرى ايت، ايشەك اورنىدا تاغ توشۇكلىرىگە
تاشلاندى. اىگە چاقالرى تېرىكىگە اىگە بولالماغاننىڭ اوشى - تىگە
اولۇ كىگە ھەم اىگە بولالمىدى.

سوراق اشلىرى بولسا، بوسلانىغانلارغا شىچىر گام بولماسا
هم، يالغاندىن اوزلىرى اويلىرىغان تورلى گاملارنى آر تىب «ياپون
خاقاچان ساتىلىك»، نىمە، اوچون ان گام گە جاسوس بولدىك، آل-
تى ساستكە قارشى چىماق بولوپسەن، قانداغ تشكىلات قوردوك؟
ديگەن كىمى سىئال سوراپ، بوياپون، انگلىيە توشىگە كىرە كەن
آدملارنى تورلى اصولدا قىناب شوحنائىلارنى اوستىگە آل بول-
قويماقنى مجبور قىلىدى. «يوق مەن اونداغ ايش قانغانم بوق» دەپ او
زىنىڭ راستلىغىدا چىك توروب آلغانلارنى تورلى وحشىيەتە عىابدا
اوتتورودى.

حتى اوزىنىڭ نىمە اوچون تورمە، گە توشوب قالغانىنى بىلمەي
سوراقتى 7-8 يىللار ياتىپ كەتكەن آدملارنىڭ هم سان - سانغى
يوق. سوراققا ئارتىلسا، تورلى عىاب چىكە چە كىمى بىلگەن بو
بىچارلەر گىناسى بولماسا هم اوزىنىڭ سوراققا ئارتىلماي ياتقان
نى اوزى اوچون زور بخت دەپ حسابلا بولدى.

تورمەنىڭ بىتون خىدمەتكارلارنى سىياسى ئىقتىش لەر بىلەن تولغان
نىڭ اوستىگە ھىر بىر تورمە اويلىرى هم «گىناسكار» لارنىڭ گەي -
سوزىلدىن خىر ئاپىپ تورمە قى اوزرە يالغان گىناسكار صوفە تىندە كىر
گوزولگەن خفە گىناسكارلاردىن خالى بولالمىدى. دىمەك تورمە دە
ياتقوچىلەر گە هم ايرىكن سوزلەش امكانى قالمىدى.

سوراق اوستىندە قىناش اوصوللىرى بولسا، آل قانغا مىخ قا
قىش، قولغا، اوشوققا باستوروب توروب اورو، جان بىرىگە
قىلىقىش، مەككە گە مىخ قاقىش، ئىناق توبىگە يىگنە قاقىش، قىزىقان
تمور گە دەسسىيە تىب تور غوزوش، باشىنى توبەن قىلىپ آسىپ قو
يوش، بىرەر ھفتە سوبەرمەي، اوخلاتماي اوزە تور غوزوش، گام
زاغا باسىش، كومور اوگامى اوستىندە يولتوروب اوتتور
غوزوش، باشىنى سىقىپ كوزىنى چىقاراش، باشىدىكى چاشىنى
يولوش، موز اوستىندە تور غوزوش، قىناب اولگەن آدملارنىڭ او
لوگىنى كورسوتوش، توك بىرىپ قىناش و باشقا تورلى چارە
لەردىن عىبارت.

اوتتوروش اوصولى مەككە گە قىزىقان تمورنى قىقىش، آغزى
غا زەھر پاختا ئىقتىش، تىرىك تور غوزوب كوموش، اوروپ اولتو

روشن، چاپېب اولتوروش، تاغارغا سولاب جادودا ئى-وغراش آر
غامچا ايله بويوننى بوغوش، زهر اوچروش؛ بنزىن چاپېب
كويدوروش، غزا تماق بهرمه ي آپدن اولتوروش، آتېب اولتو
روش و بونك سر تىدا دخى معلوم بو لماغان تور لى او
صوللەر.

مخفى ئفتش ايشلەرى

شك شى سەي حاكىمىت اوستىگە چىققان كوندىن باشلاپ سى
سى ئفتش اشىگە جەدى كىرىشىدى. بىر نچى قاتىم گوكوئىن جوى
(گپىو) ادارهسى قوردى. بو خىدمەتنىڭ اوصولى خىمىنە غ-ايمىن
كەلگەنلەر كوب يول كورسەتتى. تىشكىلى كىگە يىدى. مخفى
خىمىت قىلغۇ چىلار يىلدىن - يىلغا كوپەيمىب. ادارهلەر، عىسكىرلەر،
مكتىبلەر، صىنفلار، كوچالار، سحرالار، تاغلار و تورلى كىمىنە كى
آدملار بو خىمىنە لاردىن پاك بولالمىدى، بو خىمىنە آدملەر بىر هفتە آچى
بىمە معلوم كىشىلەر اوستىدىن بىر نچە پارچە معلومات يازىپ بىرىش
كە مجبور. بو خىمىنەلەر شونچەلك حوقوقلوقك، ناظر، والىلار اوستى
تىدىن معلومات بىرالايدۇ. اولارنى ئوتوب قماققا ئاپشورالايدۇ.
بىر ساقچى ادارهسىنىڭ حوقوقى دويەن نىڭ حوقوقى ايله بىر بىر تورو
دىغان بولدى. نىتىجەدە بالا، اوز آتاسى قاشىندا، آتا، اوزبالاسى
قاشىندا بىرەر سوز قىلىشنى احتىياپ قىلىدىغان بولدى. ئآدم بارچا
دا، اونىڭ بىرى خىمىنە بولىدىغان بولدى. خىلق «ياشاشون ياشى
حكومت، ياشاشون شك دويەن» دىگەندى باشقا سوزنى ايتىشقا قور
قودىغان حالغا كىلىپ قالىدى. بىتون دولتىمىزدە بولمىغان فخرالارغا
گواھنامە بىرىش، يول خط بىرىش اشىلەرى يورگوزولدى. بىر
آدم بىر شەردىن 2 نچى شەركە بارسا، يول خطىز بارالماس بول-
دى. شك شى سەي خىمىنە اوچون آدم ايشلە تىشە بىرى حكومت
كە حقىقى صادق آدمنى، بىنا بىرى حكومتكە صادق ايمەس آدم-
نى اشلەتتى. حكومتكە صادق ايمەس آدملارنى خىمىنە اداره
سىگە باغلاپ الب، اولارنى بىر - بىرى اوستىدىن جاسوسلوققا سا
لىپ اولارنىڭ اورتادە كى ايشە نچىسىنى يوقاتتى. منا. بونداغ

خۇفېە لىرنىڭ اوستىدىن تىكشۈرۈش ئالب بارىدىغان. فوق العادده خۇف
يەلەر بىلگۈلەندى، دېمەك شىڭ شى سەي بىتون اشىنى مىنا شو
خۇفېە اشلەرگە سويونوب اشلەدى. بىتون خلىق اومچوك توريغا
باغلا نىغا نىدە ك تـور غـا با غـلا نىـب
قالدى.

شىڭ شى سەي نىڭ 10 يىللىق خاكىمىيىتى

شىڭ شى سەي نىڭ 10 يىللىق خاكىمىيىتى دورى، آدم قماش، اور
توروش، چاپىش، خلىق ايرىگىلىكىنى بوغوش، خلىق ملكىنى مىنا
دېرە قىلىش، خلىق معارفىغا خىانت قىلىش ايله اوزدى دېسە كەو،
بىنا بر طره فلان اونىڭ دورىنىدە مىدانغا چىققان تورلى ياشىلىق تور
لى اسلاخات اشلەرنىن كوز يوموب اوتالمايمىز.

بۇنىڭ دورىدە معارفى جەتدىن مىداندا كورولگەنلەر بولسا، 10
يىللىق دورا چىندە 1.6۶4 نىفر ساقچى زايد، حكومت قاراماغىندا
580 باشلانغۇچ مەكتەپ؛ 903.33 نىفر اوقوغۇچى، اويوشما قاراماغ
دا 1.883 باشلانغۇچ مەكتەپ، 180.035 نىفر اوقوغۇچى مىدانغا چى
دى، اوزتا مەكتەپ، دارالمعلمين بولوب بو مەكتەبلەردە 3.974 نىفر
معلم يىشىلى. خلىق معارفى اوچون حكومت قاراماغىندا 266 سا
وادىنلار مەكتەپى، اويوشما قاراماغىندا 740 مەكتەپ قورولدى. حكوم
مت قاراماغىندا 15.952 نىفر، اويوشما قاراماغىندا 138.444 نىفر آدم
ساوادلىق بولدى. بۇنىڭ سىرتىدا 22 كىتەپ مەكتەپى 12 دارالائىتام،
81 قلوب، 32 ياغچە قورولدى.

صناعت جەتدىن بىتون اولكودە 1.725 كىلو وادلىق ايلكتريك
قوتى، 8 جايدا ياغچ زاوودى، 4 جايدا اسپرت زاوودى، 6 جايدا
عراق زاوودى، 4 جايدا توقوما زاوودى، بر جايدا سرەنگە زاوودى.
بر جايدا باسمازاوودى قورولدى. 3.423 كىلومىتر اوزونلىقىدا تاش
يول ياسالدى. 25 تونالىق 2.439 كوبروك سالندى، 35.963 كىلومىتر
اوزونلىقىدا 1.568 دانە اوستەك چاپىلىپ، 4.946.665 مو ياشى بەر
آچىلدى.

چەت دولتىن ئورلى ئىسلىك ئات، كالا، قولى بولۇپ 338، 10 دايا
چاروا مال كەلتۈرۈلدى. 58 جايغا مال دوختور خانە، ھەر
ناھىيەگە دېگۈدەك ئىسلىلاندىرۇش ادارەلەرى قورۇلدى.

قەمۇلدىن كۈتۈرۈلگەن انقلاب آياغلاشقان كۈنلەردىن باشلاپ
بۇ يەردىن ئىسلىك، مىلى آلڭ اوسوشكە باشلانغان ايدى بولسا
اۈچۈن شى شى سەي اوز دۈرندە ئورلى يوللار ايله بولسا
آدملارنى «ئار ملتچى، جھانگىر، قويروغى» دېگەن نام آستىدا
قاتىدى. شى شى سەي دەسلەپ ھۆكۈمەت باشقا چىققان كۈنلەردە
اويغور، تۈنگان، قازاق و باشقالارغا بەرگەن اورۇننى آستى -
آستى ئارتىپ آلدى. يەرلى خەلقنى قىلغان بىر ناپىرنىڭ ياكى بىر
ھاكىمىنىڭ اورنىغا يىنا شو خەلقنى قويماي باشقالاردىن قويۇشقا بىر
پىلادى. يەرلى خەلقنى آخىرى بارىپ ساقچىلىق، مالايلىق، قارا خىزمەت
كارلىق، مەلىك اورون قالىدى. كۈزگە كۈرۈنگۈدەك اورۇند
بىر مۇ يەرلىك آدم قالدۇرۇلدى. كىيىنكى يىللاردا مەرفىنى قىسماق
ئولى ايله يەرلى خەلقنى مەرفىدىن قاچۇرماق اۈچۈن 1941 نىچى
يىلدىن باشلاپ دارالمەلىمىن، اورتا مەكتەپلەرنىڭ ھۆكۈمەتتىن بىر يىل
كەلگەن ئاھمىياتىنى بەرمەس بولدى. بو چارە، اطرافدىن اورۇم -
چىگە كىلىپ اوقوغۇچىلار اۈچۈن زور بىر ضىرە بولدى. باشلان -
غۇچ مەكتەپ راسخۇدى قىسقارتىلدى. مەلىملارنىڭ ئاھمىياتى يىلدىن -
يىلغا آزايدى. مەلىملار يىلدا بىرەر قاتنىم كىيىم آلپ كىيىش بولسا
ئورسون، يىلدا بىر قاتنىم كۈيىنەگىنى يۈتكۈيالىماس، قورساغىنى
تۈيۈرالىماس حالغا كەلدى. كۈپ مەلىملەر قىلدى. خەلق بالىلا
رىنى اوقۇتۇپ كۈپ زىيان چەكدى، اونىڭ اوستىگە ياكى مەكتەپ
دە اوقۇغانلارنىڭ دىنى اعتقادى عاجزلاپ، مەلىم اوقوغۇچىلەر آرا
سىدا دىنگە قارشى ئورلى سوز، ھەرىكەتلەر پىلدا بولدى. بو سىبە
دىن خەلق اوز بالىلارنى مەكتەپكە بېرىشىدىن بەزدى. ئورپان، آستانە
دە ئەي گولاڭ، قاسم قارى، عبدالطىف كېي آدملەر قلوب سالماق
اۈچۈن خەلقنىڭ نماز اوقۇپ ئورغان مەسجىدىنى بوزدى. آقسۇداھم
بىشونداق ھەرىكەتلەر بولدى. مۇنا بولساغۇ واقەلەر آرقاسىدا ھەر بىر
جايىدا قورۇلغان اېتىقادى مەكتەپلەر بالىسىز قالىدى. اورتا مەكتەپ،
دارالمەلىمىن گە اوقۇشقا كەلگۈچىلەر آزىپ ئۈگۈدى.

شاك شى سەدى بۇ يول ايله بىر طرفدىن مەعارف ساحەسىدە كىي
لارنى خلىق سوزى بويىنچە «افندىلەرنىڭ اويىگە كىرىپ قالغان چاش
قان يەيدىغان نرسە تاپالماي ھاسا تايانىپ چقىدۇ» دىگەن ھالغا
كەلتۈرۈپ قويغاننىڭ اوستىگە، يەنە تىرىپە بىرىپ، مەلەملەر ايله
خلىق آراسىدە كىي مەناسىبەتنى بوزدى. افندى دىسە خلىقنىڭ چاچى
نىڭ ئورار بولدى. زىيالىلەرنىڭ، ياشلارنىڭ خلىق آلدىنىدە كىي آبرو يىنىنى
توشوردى.

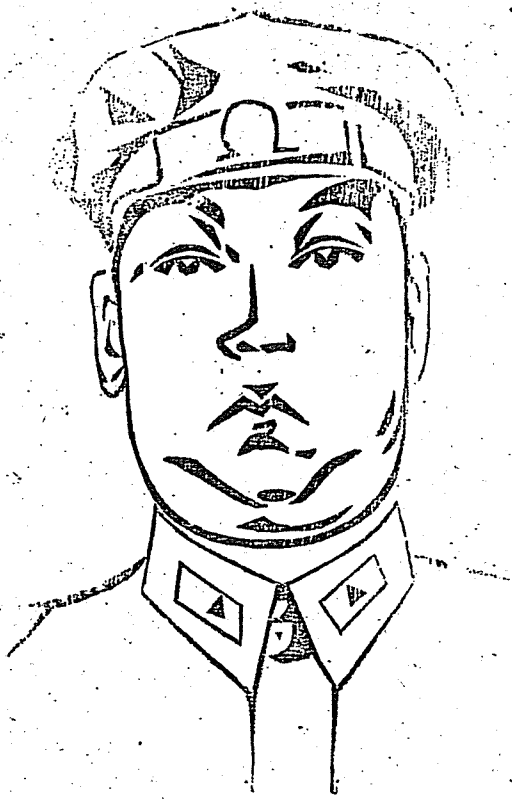
آلتايدا قوزغولانڭ چىدىلەشكەن كۈنلەردە، بىرەنچە يەرلى
ياشلارنى بولسا، سوقوشقا سالىش؛ بولمىسا؛ تاللاپ توپلاپ يو
قازماق خىيالى ايله ئىمۇ آلتى شەھەر؛ تورپان اطرافىدىن نچە مەڭلاپ
ياشلارنى «اوقۇتۇمۇز» دىگەن نام آستىدا اورۇمچىگە پىدادەھايداپ
چىقىپ؛ بىر قىسىمنى يول ياساش، آكۈپ قازدۇرۇش اوستەڭ چاپىدۇ
دوشقا سالىدى.

قالغان بىر قىسىمنى آلتى سوقوشقا ئالدىباردى. بولرغە قوروق
ئاندىن باشقا ھىچ قانداق بىر تەماق بىرىلمەگەن كىي كۈپى تورلى كىي
مەنەن ايله اولدى. بولارغا خۇددى سوقوشدا سىر توشكەن عىسكەر
لەرگە اوخىشاش مەنەن ايله قىلىدى. بوسىبىدىن اون مەنەن آرتۇق ياش
ضايىع بولۇپ تۈگۈدى.

بواون يىللىق دەۋر اچىندە مصادىرە قىلىش، زايۇم چقارىش
پاى توپلاش، ھال سوراش كىي اصوللار ايله خلىقنىڭ بايلىغىنى
اوز يانچوقىغا توپلاپ آلتى.

ال-تى-قوزغولان-شى

شاك شى سەدى ئورلى چارەلەر ايله خلىقنى ايكىنچى باش كۈتۈ
رالىماسى ھالغا كەلتۈرۈپ آلتى بولسىمۇ، ھەما آلتىدە كىي قازاق
خلىقى اوزىغا باش اگمىدى. قوزغولوشقا جىرعت قىلالىدى.
آلتايدا شاك شى سەيگە قارشى بىرنچى قوزغالىش شىرف
خان تۈرە قامالىش ايله باشلاندى. شىرف خان تۈرە بولسا، بىتون قا

شرف خان توره

زاق خلقىنىڭ سويگەن؛ ائە
 قەد باغلاغان عقلى بىر آدمە
 بۇر. بۇ شرف خان توره مە
 گونىڭ 16 نىچى يىلىدىن 8 نىچى
 يىلىغا قەد بۇر ولتوقاى غا حا
 كىم بولۇپ تۇرغان كۈنلىرىنە
 لى، پاك، چىگەرنىڭ تۈرلى
 پامان ھەرىكەتلىرىگە قارشى نا
 راضىلىق پۈرگۈزۈۋە. بۇ
 سەپپان شرف خاننى اورۇم
 چىگە آلپۇرۇپ بىر نىچە
 زامان بۇش پىتاق-و
 زۇپ قوي-يۈپ، كىيىنچە
 ھەسكەرلىگە اوزۇق يىتىشتۈ
 رۇپ بېرىش خىدمىتى ايلە
 قەمۇل انقلابى غا ايمەرىلىو.
 بۇ شرف خان توره دە قەمۇل
 انقلابىغا خىر-خوۋاشلىق؛

چاڭ غا قار شىلىق ھەرىكەت سىز يىلگە نىلگەن ھەكۈمەت تەرىپى تۇتۇ
 ھاق بولغاندا، 19 نىچى يىلى روخەستىز آلتايغا قاچىپ بارىپ آلپۇ
 دۈ 22 نىچى يىلى 4 نىچى آينىڭ 5 نىچى كۈنى آلتايدا چاڭ غا قارشى
 قوزغۇلاڭ كۈتۈرۈلۈدۇ. شۇ يىلى 9 نىچى آيدا، گۈنچۈگەن ماچۇڭ
 يى تەرىپىدىن ماخى يىڭ آلتايغا بارىپ: آلتاي خلقى ايلە بىرلىكىدە
 بىتون آلتاينى قولغا آلدى. بۇقات بەيزى سارسۇمبەگە ھەكەم بولۇدۇ.
 ماچۇڭ يى ايلە خۇاچە نىياز ھاجى اورناسى. بۇرۇلۇپ شىڭ
 شى سەي ھەكۈمەت باشىغا چىققاندىن سوڭ ھەكۈمەتدىن كەيلى بولۇپ
 بۇرھان افەندى آلتايغا بارىلىو. بۇ اورۇندا شرف خان توره خۇاچە
 نىياز ھاجى تەرىپىگە اوتۇپ، ماخى يىڭ غا قارشى سوقۇش قوزغۇغان ما
 خى يىڭنى چۈچەگە سۈرۈپ چىقارىلىو. بۇرھان افەندىنىڭ ئىكەن
 لىقى ايلە شرف خان شىڭ شى سەي ايلە بىرلىشىپلىو. 22 نىچى يىلى 1-

13 نچى كۈنى اورومچىدىن كىلگەن امىر بويىنچە شەرف خان
آلتايغا والى و جىگىپى سىلك بولوب اولتورودو. شوندىن سوڭ
خلىق معارفىنى ترققى قىلدوروش ايشى ايله مشغول بواودو.

شكشى سەي پىلان بويىنچە خواجه نىياز حاجى كىبى كاتتالار
نى قاماققا آلغاندىن سوڭره، امىلى شەرف خان تورەنى قاماققا آل
ماق اوچون 28 نچى يىلى (موندن سوڭقى يىللار چىن جمهورىتى
نىڭ يىلى بويىنچە كورسوتولودو) قازاق، قىرغىز، موڭغول و كىل
مى قورولتايى دىگەن نام آستىدا بر قورولتاي آچىدو. بو قو
رولتايغا شەرف خان، اىەن واڭ، بوقات بەيزى كىبى قازاق كاتتا
لرىنى چاقرىدو. 8- آيدا قورولتاي اوستىدە يوقورقى كاتتالار
نى ھىچ بر گناھسىز قاماققا آلدودو. بونى آشلاغان آلتاي خلىقى
نھايىتى زور غضبىگە كىلىدو. اىشنىڭ آلتىنى آلتاي اوچون شكشى
سەي قورال سايمان يىغىش ھركىتىنى قوزغاپ آلتاي وباشقا چاق
لارغا قورال سايمان يىغىش تور كۈمى ماڭدورودو. آلتاي خلىقى
نىڭ بتون كاتتالرى اورومچىدە بولوب قالغاندىن قازاق خلىقى
اوزلىرى قايداغ چارە كورمە كىنى ايزدەيدو. آلتايدا خىيە اىشلىرى
بك جىدە پىلاشىدو. امىلى آلتاي قزىلاشقودەك دىگەن پاراڭ آشلانپ
بار كول قازاقلرى گانسو، چىڭخە يىگە قاراپ قاچىشقا باشلايدو.
قاشقى موڭغوللار دن كىلپ قمولغا معاون والى بولوب تورغان
آباو بو قاچىپ تورغانلارنى توساشقا كرىشىدو. الەن واڭ، عالم
تەيجى، كەكەن تەيجى، كوكوناي تەيجى، قاش، بەدى قىتارلىق
آدملەر قامالىدو. جواسەلى بر آدم آلتايغا بارىپ، بتون آلتاي باش
لىقلىرىنى سارسومبەگە توپلاپ قورال يىغىشقا مجبور قىلدو. شەرف
خان نىڭ آلتايدا قالغان باش كاتىبى مەكەي (بوقات نىڭ آناسىنىڭ اى
مىسى) خلىل كىرى آدملەرنى توئوپ پون قولغا كىشەن سالىپ آت
دورپلان ايله اورومچىگە الپ چىقىپ قامايدو. قازاق خلىقنىڭ دىنى
يەتە كچىسى 79 ياشار آقت حاجىنى قاماققا الپ، اونىڭ نورغون
قران، كىتابلىرىنى آياق آستىغا تاپىپ كويىدوروب تاشلايدو. بو
آدم بولسا تور كىمە و ياقىن شەرق مەسلمان دولتلىرىگە بارىپ قايت
قان مشهور بىلمەلى بوشاغر ايدى.

موندانغ تورلى ناحق ظلومغا چداسقا ئاقتى قالماغان آ
تاى خلقى قوزغالماققا مجبور بولودو. 29 نچى يلى 2 نچى آ
2 نچى كوني كوك توقاي حاكىمى خىلقن قورال يىغماق بول-
شا كورتى دىگەن جاىغا كىلگەندە، حاكىم وقورال يىغسقا كىلگەن
حكومت آدملىرىنى خىلق اولتۇروپ قوبودو. بو واقىدەن صوگىر
رەسمى قوزغولاڭ كوتۇرولوپ، اسمقان تەيجىنىڭ بىتە كچىلىگىن
انقلاب باشلاندى. دەستلەپكى سوقوشا آق تىكە، نوغاي باي، ا
گوردای شەيخ بولودو.

بو قوزغولاڭ زورلىق ھكومت عىسكەرلەرنىڭ قولىلاپ يى-
قولغا توشۇپ بولودو. اىرەمچىلەن قورال يىغماق اوچون بارغان
ھوناملى آدم آلتايدا ياكى سى لىنى قالدۇرۇپ اوزى اوروچى
گە قايتىپ كىلىدو. نتيجەدە بو قوزغولاڭ 2 نچى آينىڭ 19 نچى-
گونىدىن 9 نچى آينىڭ 9 نچى كۈنىگە قىلر دوام قىلىدو.

شۇ شى سەي اوروچىلەن كوپ كۈچ ماشىنە روپ سوقوشقان
بولسەمۇ، نتيجە چىقارالمىغانلىقىدىن قەزغولاڭچىلەرنى سولجىگە تىك
لىق قىلىدو. بو تىكلىقنى قوزغولاڭچىلەر قىبول كورۇپ ھكومت
كە: 1 — ساقچى ادارەسى بوق قىلىنسۇن، 2 نچى شىرق تاغ —
دا (كوك توقاي، چىگىل) ھاكىملىرى قازاق خىلقى اوزى ساپ-
لاپ آلسقا يول بەرسۇن، 3 نچى قامالغان قازاق كاتتالىرى وباش
قا انقلابچىلەر آزاد قىلىنسۇن، 4 نچى قوزغولاڭدا ۋەيران بولغان
خالقى ياردەم قىلسۇن دىگەن 4 تورلى طلبىنى بەرىدو. شۇ شى سەي
بو طلبىنى قىبول كورۇپ 9 نچى آينىڭ 9 نچى كۈنى اوروچىلەن بوقان
بەيسى، جانمقان ھاجىنى، رەقت تەيجى لىھرنى تۈرمەدىن چىقارىپ
آيروپلان ايلە آلتاىغا ايلەيدىدو. بولار وكىل بولۇپ قوزغولاڭ رايو
نىغا بارىدو. اور تادا توختام بولودو. بولارغا ياردەم بەرمەك او
چون شو ئىكچاڭ، لى ئىكچاڭ اوچاىغا بارىدو. نتيجەدە آلتاى واقى
دەسى حل بولۇپ بوقت والى، جانمقان معارن والى، رەقت كوك
توقايغا حاكىم، دىللىقان چىگىلنىڭ اوزون باسارى بولۇپ خىل
متكە اوروپلان شەيخ چىگىل، كوك توقاي غابرنچە ماشىنادا شىكەر،
چاى، گەزمال ياردەمگە بارىدو.

گوئىلەر اوڭى، آيلەر اوڭى، توختام، كى شىرطلەر نىڭ كوپى
اوروندا لىدى. قامالغانلار ھەممى چىمادى. ساقچى ادارەسى
اوزخىمىنى تۇخۇم كە چايتىدى. شوۋەر ئادامەتلىك... باي مورزىن
(قازاق) كوك توقايغا بارىپ، كوك توقاي ايله سارسومبە اور
ئاسىغا اودول تاش يول سالامز دەپ قازاق كاتتالەرىنى يىغىپ،
3000 آدم، 500 قىرى بىرە سىز لەر دەپ، رەقت، خايل لەر « والى دن
بۇھقەدە امر يوق، سەن نىمە دەيسەن» دەپ خانا بولون، قاتتىق نار
ضىلىق بىلە بىرىدۇ. بونىڭ اوستىگە ئىككى كىشى كەن، كان تىكشە روھى
اومگىنىڭ آدم لەرى شىرقى تاغقا بارىپ تىكشۈرەش ايشىنى آلتىنا
رىدۇ. 30 نچى يلى 6 نچى، آى نىڭ 22 نچى، كەن، رەقت، قالمان،
قالىل، شىرى، اسىقان باشلىق بىر توب آدم، طرفىدىن 2 نچى قاتتىق بانا
قوزغۇلاڭ كوتۈرۈلۈدۇ. بۇ واقىدە اوچون ھۆكۈمەت طرفىدىن ۋەكىل
بولۇپ جانمقان ماشىناغا اولتۇرۇپ كوك توقايغا بارىدۇ. قوز
غالغانلەر: « 9 نچى بىز نىڭ بىر بىزدە انجىنىر تو، ماسون، 2 نچى ساق
چى تورماسون، 9 نچى عىسكەر تورماسون، 4- قاماققا آلغانلار نىڭ او
گەن بولسا، سۈيەگىنى، تىرىك بولسا، اوزىنى چاقارىپ بەرسەن،
5 نچى سار سومبە ايله كوك توقاي اور تاسىغا تاش يول سالنىمۇ
سون» دەپ 5 تۈرلۈ تىلەك قويۇدۇ. شىڭ شى سەي بو شىرطنى
قبول قىلىپ اورومچىدىن شو تىكچاڭ، ۋاڭ باوچەن نى، آلتايغا ايلەردە
لىو. صحبت باشلىنىپ نەتىجە چىقار — چىماس ياناقوزغۇلوش دوام
قىلىپ، بوسوقوش 30 نچى يلى 9 نچى آىغا قىردوام قىلىدۇ.

10 نچى آىغا يەتكەندە، ھوا بىك سوغۇق بولۇپ، چىاروا
ماللار چودونگە اوچراپ قوزغۇلاشچىلەر بىر آز قىسنىچلىق حالداقا
لىدۇ. بۇ فىرستىن فايدالىنىپ ھۆكۈمەت اولارنى سوتىچ كە چاقىرىپ
لىو. ھۆكۈمەتلىن جانمقان بارىپ اولارغا تشويق قىلىپ سوقۇشنى
توختاتىدۇ. بونىڭ آرقاسىدىن جانمقان لوغلى دىلەل قان ھەم بارىدۇ.
زور مجلس آچىلىپ مەسئەلە حل بولىدۇ. بۇ مجلسكە قاتناشماق اوچون

سولگەن لى ئىكجىڭ» شوئىكجىڭ سارسومبەدە آفرىب قالدى. بار
 آمانداشېب قايتساڭز لەرنچوك» دەپ قازاق كاتتالرىنى سارسومب
 گە بارماققا ئىككى قىلىدۇ. بەزىلەر بارىش كىرەك دېسە، بەزى
 لەر بارماس كىرەك دەپ نەتىجەدە خىلىل، قالمان قازى، رەقت، شىرە
 زىكى، اسمقان او كوردای، آبرای قان، ناقش تاى زالىن، عمر قار
 او كوردای كىمى كاتتالەر آلدانېت سارسومبە گە كىلىدۇ. بوجاى
 لى ئىكجىڭ، شوئىكجىڭلەر «مىڭ ايله آمانداشېب قايتسون دەپ
 بەنلن ئىلغرام كېلىپ قالدى» دېگەن سوز ايله يوقورقى كاڭ-
 تالارغا بوقان بەيسىنى قوشوب 21 نچى كونى آيروپلانغا سالىم
 اورومچىگە آلب چقىدۇ، گەپ - سوزسىز تورمە گە سالىدۇ.

عشمان باتور قوزغولا شى

برنچى، ايكنچى قائمقى قوزغولا شىغا قائىداشقان عشمان باتور
 شىڭ شى سەي دە ايشەنچ يوقلىقىنى سىزىپ، قورالېنى تاپشورماي
 يورگەن بولودۇ. شىڭ شى سەي تورلى چارە قوللۇنۇپ بولسا،
 عشمان باتورنى قولغا توشورمەك بولودۇ. اونىڭغا الچى لەر ايتا
 رىلدى. برنچى قائم كىرم زالىن، ايكنچى قائم قايدالە زالىن، 3
 تاتمدا رەقم زالىن الچى بولۇپ بارغان بولسىمۇ، قورالېنى تاپش
 رۇب بەرمەيدۇ. حكومت توتماق بولۇپ عىسكەر ماشىنورودۇ. عشمان
 باتور، سلىمان باتورلەر 6 آدم تاشقى ماشىغولېە چىگراسىدا 18 آى
 غاقدەر يورگەن بولودۇ.

بوزامانلاردا دونيا وضعىتى اوزگورۇپ، شىڭ شى سەي ايله
 قايدىن كەلگەن كىشىلەر اور تاسىندا مناسىت يامانلاپ، اچكى
 زىددىلىق جەدىلاشيدۇ.

عشمان باتور چىگارا دا تاشقى مانغولېەنىڭ قاراۋل عىسكەرلىرى
 ايله توقونۇشىدۇ. اولاردىن 2 نفر عىسكەرنى اسىرگە آلىدۇ. بووا
 قىعە مناسىتېتى ايله 34 نچى يلى 3 نچى ايتا عشمان باتورنى قا
 قى ماشىغول عىسكەرلىرى توتۇپ ماشىغولېە گە الېپ بارىدۇ. عشمان
 باتور 4 آى تاشقى ماشىغولېەدە تورۇپ، 7 نچى ايتا آلتايغا وتو
 دو. و تاشقى ماشىغولېە ايله علاقە باغلايدۇ. مال اونكوزۇپ قو
 رال ساتىپ كەلتورودۇ. آستا - آستا اوز طرفىگە آدم توپلاپ قو

غولاشىنى كىڭەيتىشكە كىرىشىدۇ. بونك اوچون آلتاي خەلقىنى
آزاد قىلىش مەقسىتى ئىشكىل قىلىپ ئىشويق ئازاتىش اشلىرىگە مشغول
بولودۇ. بوركوت باي باشلىق خەلق آراسىغا تشوبققابارغان ۱۸ آدم
حكومت قولغا توشوب قالدى. 34 نچى يىلى 4 نچى آيدا ۱ دانە
آيروپلان اوچوب كىلىپ شى سەي سەي عىسكىرى اورونلاشقان بولدى
خون (چىكىگىل دە) نى بومبار دىمان قىلىدۇ. عىسكىرلەر چىكىنىدۇ.
بونىن سوڭ عثمان باتور چىكىگىل نى اشغال قىلىپ، اونىن آلتاي
پاسىپ كوڭ توقاي، بورولتوقاي نى باسىپ اوتوب بورجىن، قابا،
سارسومبە، جمولەي گە قىر بارىپ يىتىدۇ.

بو اورنادا شى سەي ياناسولىچ گە تىكلىق قىلغان بولسىمۇ،
امما 2 نوبت قىلىشقان سولىچ نىڭ نتيجه سىنى كورگەن عثمان باتور
بو تىكلەشنى قىلغى قبول قىلمايدۇ. اورومچىلدىن وكىل بولوب بار
قان قازاق، قرغز اويوشما رۇئىسى مقمود، قالمان قازى، قايتىب
كەلمەيدۇ. نتيجه دە سارسومبەدىن باشقا ھەمە اطراف عثمان باتور
نىڭ قولغا اوتودۇ.

واقعه بوجايغا يىتب كەلگەندە، شى سەي اورنىدىن توشوب
اچىرگە كىتىدۇ. اونىڭ اورنىغا اوجوڭ شىن اولكولوك حكومت
رۇئىسى بولوب كىلىدۇ. بو آدم كىلىپلا تورمەدىن قازاق كاتتالرىدىن
ئەلەن ۋاڭ، كوكوناي تەيجى، بەدى، نەقىش، قالمان، شىرى كىيى
آداملەرنى چقارىدۇ. بولاردىن كوكوناي، ئەلەن ۋاڭ، دىل قاز
لەرنى وكىل قىلىپ آلتايغا ماشىنورودۇ. بىرنچى آي 4 نچى كۈنى
دىل قان، ئەلەن ۋاڭ، مقاش، كوكوناي، بەدى، عمرقان، قايم
قايسى، قاجى نىي، تورسون بەگ، جاقوب بەگ سارسومبەگە
بارىپ گاوبەي يو، ۋاڭ شەنجاڭ، خەن تۈەنجاڭلەر اىلە بىرگە
3 ماشىناغا اولتوروب 2 نچى آي 26 نچى كۈنى بورجىن گە بارىدۇ.
آلتايدا جانم قاننىڭ ۋەن سى جاڭ آرقالى يازغان مکتوبىنى قبول
قىلىپ منات باتور حكومت اىلە علاقه باغلايدۇ. ئەلەن ۋاڭ، مقاش،
گاوبەي يولەر بورولتوقاي غا، مقات، بەدى كوكوناي لەر جەم
لەي-قابا مەسئەلىسىنى حل قىلماق اوچون مذكور جايدا بارىدۇ. دىل
قان (ۋاڭنىڭ اوغلى) باشلىغىندە كى قوزغولاشچىلەر «قوشولمايمز»

دەپ وكىللەرنى قايتوزودو. 3 نچى آينىڭ 22 نچى كۈنى دىلېل قار
گاۋبەي يولەر سارسومبەگە قايتىب كىلىپ بىر مەجلىس آچىلىدۇ.
آراسىغا توشۇپ قىلماق اوچون 20 نچە بالانى ماڭدورودو.

تورسون بەگ، قايم قازى، ناناي تەيجى، عمر قانلەرنى وكىل قىلما
يانا عثمان باتورغا ايپەيدۇ. بوبارغان وكىللەر قايتىب كىللا.
دۇ. حكومت طرفىن قورال اشلىق توشۇپ بارغان كۈپ توڭما
ماشىنالىرى قوزغولاڭچىلار قولىغا توشۇپ كەيدۇ. اوجوڭ شى
ھىچ بىر چارە كورالمايدۇ. سارسومبەنىڭ اطرافى مەجاسىرەگە آ
نىب علاقە يوللارى اوزولودو. يوزجىڭ اون بىر سىر آلتونغا بىرا
بولودو. سارسومبەدە قالغان حكومت عىسكىرلىرى يىرىم يىلغا قە
كەيم، پول، اوزوقسىز قاليدۇ. عثمان باتورنىڭ عىسكىرلىرى 5 نچ
آينىڭ 20 نچى كۈنى سارسومبەگە ھجوم قىلىپ كورالماي ق
مىدۇ. 6 نچى آينىڭ 20 نچى كۈنى يانا بىر رەت ھجوم قىلىدۇ. 8 نچ
آينىڭ 5 نچى كۈنى ئەلەن ۋاڭ، سىلیمان باتور، جانمقان آيروپا
غا اولتورۇپ اورومچىگە كىلىدۇ. گاۋبەي يۇ سارسومبەدە قاليدۇ
۹ نچى آينىڭ 6 نچى كۈنى ايلى قوزغولاڭچىلارنىڭ عىسكىرى آوتا
دىگەن جايغا ھجوم قىلىپ كىلىدۇ. بوجايدىنا عثمان باتورنىڭ عىس
كىرلىرى ايلە اوچرۇشودو. نەتىجەدە سارسومبەگە ھجوم باشلاندى ۵۰
دائە حكومت عىسكىرى ۹ نچى آينىڭ 8 نچى كۈنى سارسومبەنى تاشلا
تاشنى ماڭغۇلىيە چىڭگارسىغا قاراپ چىكىنىدۇ. بولەرنى آرقاد
قوغلاپ بارىپ قورالسىزلاندورۇپ سارسومبەگە قايتورۇپ آلىپ
كىلىدۇ. نەتىجەدە آلتاي ولايتىدە اوجوڭ شىنىڭ قوھتى قالمايدۇ.

شىنجاڭنىڭ سەيپىنىڭ ھەزرىتى قاناتىنىڭ استىغا كىرىشى

آغۇر زامانلاردا ھاكىمىيەتنى اوزقولدىدا توتۇپ قالماق اوچو
مەلۇم طرف ايلە ياقىن علاقە باغلاغان بولسىمۇ، امما يىللەرنى
اوتۇشى آرقاسىدا كورۇنىشدا اورناسى ياخشى بولسىمۇ، اچكە
طرفىن بىر-بىرىگە زىيە ھەرىكەت باشلانيدۇ. اونىڭ اوستىگە سەۋىيە
گىرمان سوقۇشى باشلاندى، دەستلەپتە گىرمانىيەنىڭ ھاكىمىيەت
زانغانلىقى كورۇنودو. بۇ قىسىمدا قانداقلا بولسۇن شىنجاڭنىڭ سەيپى
ھكومت ايلە ياقىنلاششىغا بايىلايدۇ. بۇ قىسىمدا مەن بىر گۇ، ۋا

باوچەن، زان گاوفوشلەر طرفىدىن شى شى سەي نى يوقا ئاتى خى
كىتى ۋىيوشتورولودو. بومناسىبەت ايله 500 دن آرتوق آدم بىنا تور
مەگە توشودو. بو واقتدا قامالغان كىشىلەرنىڭ اچىندە غايىدىن كەل
گەنلىرى بولسا، اوز جايىغا قايتورولودو. شى شى سەي دەستلەپ
غىربى شىمال سوقوش رايونى نىڭ قوماندانى جوشاولەڭ ايله
علاقە باغلايدو. جوشاولەڭ الگر آخربولوب قىنوبت اورومچىپە
گە كىلىپ كىتىدو. الڭ آخرىندا جالڭ وى يەن جالڭ خانىمى سولڭ
مى لىن، جوشاولەڭ، اوچولڭ شىن، لىەن خەن ساولەر اورومچىگە كىپ
لىب، اولكولوك ھكومتى رەسمى ھالدا مەركىزگە قاراتش، اولكو
لوك فرقە بولمەي قوروشى؛ مەركىز ھەسكەرلەرىنى الپ چىقىپ اورون
لاشتوروش كەبى ھەسلىلەر اوستىندە مەنا كىرە يورگوزودو.

1943 - يىلى بىرنچى آيدا گو مەن داڭ فرقەسىنىڭ شى شى جالڭ
اولكولوك فرقە بولمەي نەھىتى زور داغ - دوغا اچىندە قورو
لودو. آزوق اوتمەي اونىڭ شەبەسى ھەمە جايغا قورولوب، اوپە -
ھورچە، خەنسوچە سەن مەن جويى كىتابى باستوروب تارقانلىپ
لىو. خلىق و مەعارىف آراسىندە كى لىن نىزم، و . ك . پ . ب (كە
ھونىست فرقە تارىخى) و شونظرىدە بولغان تورلى درسلىك، ادە
بىيات كىتابلىرى خلىق قولىدىن يىغىپ الىپ فرقەگە ئاپشورولدى. شى شى
سەي اوز زمانىدا بىوك رولدا توتقان جەھانگىرلىك كە قارشى
توزوشى اوپوشماسىنى قاپاتدى.

قەولدا و باشقا جايدا تورغان اوزون چاپانلىق ھەسكەرلەر، غا
يىدىن كەلگەن مەلم، انجىنەر، مەسلىھەتچى، دوختور، فقەر الراوز
جايىغا قايتورولدى. اولارغا نرسە ساتش، اولاردىن نرسە آلىش و
علاقە قىلىش اشلەرىنى نەھىتى قاتتىق چە كىلىدى. اورنادە كى مەناس
بەت بارغانسېرى پامانلاشدى.

خلىق گرچە مەركىز اطاعتىگە اونلوق سەن مەن جويى يىغىپ
گەلدى دەپ خەسند بولغان بولسىمۇ، امما سەن مەن جويى لى
ھكومت اوستىندە يازا شى شى سەي تورغانلىقتىن يانا اومىد سەز
ھالدا قالدى. بەزىلەر زمانى اوزگرگەنلىكتىن شى شى سەي

مرکزگه قارادی، اما مرکزنىڭ گوزىنى بوياب برسون بولمىسا
برسون يانا يوز اورويدو دەي بوياشى اوزگوروشكە شېھە بلەن
قارادى. مركزى تعلم — تربيه اومكىنىڭ شەھەسى اورومچىدە قو
رولوب بتون حكومت خادملرى نوبت ايله بوجايدا سەن مەن جو
يىلقى تعلم — تربيه كوردى. اما سەن مەن جو يىلە كى
اشلار ايله نەمىگە نەلەكن خلق يانا بورونقى حالە تەندە قالدى.

اونىڭ اوستىگە اچكى اولكودن سەن مەن جو يىلى نى تشويق
قېلغانى چققان بەعضى آدمەر، سەن مەن جو يىلدا كورسوتولگەن
يوللار ايله اشى آلې بارىش بوياقدا تۇرسون، خەلقنى خۇرسەند
قېلىش؛ خلق كوشلىگە تەسلى بېرىش اوياقدا تۇرسون، بەلكى خەلق
نىڭ زىدىغا تىگىدىغان؛ خلق روھىغا ضربه بېرىدىغان تشويقلارنى
يورگوزوشكە باشلادى. يەرلى خەلقنىڭ روھى ھالى ايله ھساب—
باشماق اشى قېلىدى. يەرلى دۆلەتلەرنى آسەمىلاتسىيە قېلىش (تەشەل)
مەنەرنى داخىلاشتۇرۇش، نېكەھنى بىرلەشتۈرۈش دېگەنگە اوخ—
شاش سوزلەر مەكتەبلەردە غۇزەلدە، نطقلەردە كورولوشكە باشلا
دى. يەرلى خەلقنىڭ بورونقى مەلت دېگەن اسمى آلې ئايلاندى، او
لارغا نەسلىداش اوروغ دېگەن نام بېرىلدى. خلق بوپاراشلارنى
آشلاپ دېھو زور اندىشەگە ئوشىدى. سەن مەن جو يىلى نىڭ مەلى
مەسئەلە كى اچىندە بولغان بىرنەچچى مەتلەر ھوقوقدا بىر بولودو، ايكە
چە، چىگارا مەتلەرنىڭ اوزىنى — اوزى ادارە قېلىشىغا ياردەم بېرى
لمىدو. دېگەن نظرىيە قوروق كاغىد يوزىندە بولوب قالد، يەرلى
مەتلەر ھېچ قانداغ بىر ھوقوقلى ادارە اشلەرگە قانناشتۇرولمىدى.
يەرلى ضىالييلار چەتكە قاقىلدى. بورونقى نامىنى اوزگەرتكەن جەڭ
اوپو (باش ساقچى ادارەسى) خەفە اشلىرىنى تىي—خە—ھو كىي—
گە پەتى.

سەن مەن جو يىلى لىق نور باشلانغانلەن، خلق «باشقا بىر ياخ
شەئىلىق اشلەپ بەرمەسىمۇ، موندن سوتكە آدم قامىماس» دەي گەمان قىلە
غان ايدى. اما اشى دېگەن جايدىن چىقمادى. فرقە بولۇپ قورو
لۇب 2 نەچچى يىلى 4 نەچچى آيدا شىڭ شى سەي اوزىنىڭ بو رونقى
عادىتى بوينچە يانا آدم قاماشقا كىرىشىدى. مەن كۆزىدىن كېلىپ فرقە

بولومگە باش كاتىب بولغان خاۋاڭ رو جىن باشلىق كوپ مركز
آدملىرى تورمەگە توشىدى. اورنا مەكتەپ او قوغۇچىلىرى سىنىڭ —
سىنىڭ بويىنچە تورمەگە ھايدالدى. بىتون اولكۇنىڭ ھەممە جايندا
بولوب 5000 گە قىر آدم قامالدى. بوقاتىم خەلق «شەك شى سەى
يانا شەك شى سەى ايكەن» دەپ اونۇڭ بو قىلغان ھەركەتلىرىندىن ھېچ
بىرەنە چىقارالمادى.

ار جوڭ شىين نىڭ رەئىسى بولغانى

شەك شى سەى مركزدىن كەلگەن آدملىرىنى قوشوب بو قاتىم
كوپ آدمنى قىماققا آلدى. آلتاي قوزغۇلاڭچىلىرى اورومچى اط
رافىغا قەدەر آياق باسىپ قالدى. دىمەك شەك شى سەىنى اورنىدىن
پونكۇمەى توروب بو يورتىنى آمان توتۇش ياكى بو آغرا لاپ
بازغان مەسىلەنى حل قىلىش مەمكىن ئەمەس بولوب قالدى.

شەك شى سەى فرە بولوم قورولغاندىن سوڭرە چوڭ چەك
گە بر بارىپ قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، 1944 — يىلى 8—
آيدا پونكۇل خوشلوشوب اورنىنى بوشوتوب بىرىپ اوزى چوڭ
چەك گە يوروب بەردى. بوقاتىم شەك شى سەى اچكى اولكۇگە ما
شىئىدىن، بورون 10 يىلدىن بوپان توپلۇغان بىر قەتىم نەرسىلەر
نى و تۇسەن گۇرۇسى دا ساقلانغان ايسىل ماللارنى 10 نەچچە ماشىنە
مادا برنەچە نوبت لانجوغا توشوب آلدى. خەبرگە كورە، شومالە
لار آراسىدا 12 تۇنۇم آلتون ھەم برگە كەتكەنمىش.

9 — آى اچىندە مركزدىن اوجوڭ شىين اولكۇلوك ھەكۇمەت
رەئىسى بولوب اورومچىگە كەلدى. بونۇڭ بىلەن خەلق «امدى شەك
شى سەى دن قوتۇلدۇق، مركزنىڭ قاناتى آستىغا كىردۇق. ھەقۇ
قىمىز، ار كىنلىكىمىز تاغىمىن ايتىلور» دەپ كوپ خىرىنى بولدى.
اوجوڭ شىين اورومچىگە كىلىپ غنە تورمەدە ياتقان آدملىرىنى بر
نەچە نوبت گە بۇلوب آزاد قىلدى. 10 يىللاپ جەھاندىن، بالچاقا، آنا —
ئاسىندىن خەرسىز ياتقان مەجبۇسلىر كونۇڭ سارىغىنى كوروشكە
باشلادى. لىكەر — آخىر بولوب 2000 گە قەدەر آدم قامالدى چىقىدى.
بو ياخشىلىقنى كورگەن خەلق اوجوڭ شىين دن دخى زىيادە اومىدىلر
نى كوتىدى. بىراق شەك شى سەى زەمانىدا كى پەمان مەنمورلر اول

اورنىدا قالدى. يەرلى مىللەر يىنا ھۆكۈمەت اورۇنلىرىغا قاتناشتۇرۇل
مىدى. اوجوڭشىن يالغوزغىنە دىنىي ھەمكارلىق ھەمىيەت بىرىپ، ھەم
ھەيتنىڭ ئاساسى كوچارى بولغان ضىيالىلارايىلە مەناسىمەت باغلامە
دى، اولارنى ھەتتە قاقدى. مەساددە مەلۇمكىر قايتۇرۇلمەيدى. پارا
خۇرلوق كوچايدى. مەكتەپ مەعارف اشلەرىنىي خەلقنىڭ ئىلمىي گە
قاراب ئالب بارماي، خەن سوچە دىنىي كوپەيتىپ داخىللاشتۇرۇشقا
قاراى ماڭغانلىقىدىن مەعارف بارغانسېرى خارا بىلاشدى.
مەركەز اوچون تازا ياخشى، بىر فەرسەت كەلگەن ايدى. خەلقنى
خوش قىلىپ، كوڭلىنىي ئالت، اوتكەن كۈنلىرىنىي اونتۇلدۇرماق او
چون بىرنچە تۈرلى ياخشىلىق اش كۈرسەتمە كى لازم ايدى.
امما اونى قىلالماي بىر ياخشى فەرسەتنى قولدىن بىرىپ خەلقنىڭ مە
كەزگە بولغان ايشەنچىسىنىي عاجزلا تىپ قويدى. خەلق يىنا اومىدىسى
لەككە توشۇپ اوجوڭشىن سىياسەتتىگە شەبەھە بىلەن قارادى.

3 نچى باي: ايلى ئاقوھسى ۋە ئىچلىق

بىتم دەۋرى

ايلى دا قوزغولوش

شكشى سەي نىڭ اورنىدىن يۆتكۈلۈپ، اوجۇڭ شىن نىڭ اورۇمە چېڭگە چىقىپ رەئىسلىك دە اولتۇرغان كۈنلىرى، آلتايدا قوزغۇلاڭ كۈچۈيۈپ، ھۆكۈمەت كىشىلىرى آلتايدا شىرقىدا زور مەغلۇبىيەتكە اوچىراغان كۈنلىرىگە ئوغرى كىلور ايدى. شوپىلى 7 نچى ايدا چىڭ اوچونىڭ باشلىغى لى يىڭچى غولجاغا بارىپ كۆپ آدمىنى قىراقىدا آلىدۇ. بوندىن خىلق بەك ناراضى بولۇدۇ. اورۇمە چېڭ، اولكولوك ھۆكۈمەت تىشكىلى اوزىگەرگەن كۈنلىرىگە اولگورتۇپ، ايلى دا قوزغۇلاڭ كۈتۈرگۈچى آدملىرنىڭ ھەركىتى جەدىلەشەيدۇ.

8 نچى آي اچىدە، مەلۇم بىر كىشى پولات نامىلى بىر آدم آرقالى على خان تورەنى انقلاب كۈتۈرمەككە دعوەت قىلىدۇ. على خان تورە بولشەن قاچىپ آرشاشۇغا چىقىپ آغاندا، بومەلۇم كىشى آرشاشۇغا قوغلۇشۇپ چىقىدۇ. نەتىجەدە على خان تورە بومەلۇم آدم ايلە بىر نچە مرتبە صحبت اولتۇرۇدۇ. اور ئادا مۇخى توختام تۈزۈپ اھ ضاقويۇشىدۇ. بومەلۇم كىشى نىڭ ئانىشە تۈرۈشى و واسطە چېلىگى آرقاسىدا بىر تىشكىلات قۇرۇلۇدۇ. بۇ تىشكىلات اعضاءلىرى على خان تورە، صالح جان باي، مەتەلى خەلفەتم، مەھمەدجان مەخسۇم، مەھمەدالدين، نورالدين بىگ، عبدالرۇف مەخسۇم، مەزجان زىنونىم، جانى بولماش، عباسوف، رەھم جانلىن مەبارت بولۇدۇ. بۇلار دىستەلەپ بەزىمە شەكىلدە يۈرۈپ، انقلابى قايداغ قوزغاش، سوقۇش دىن سەۋىڭ قايداغ اش اىل بارىش توغراسىدا مەسلىھەت قىلىشەيدۇ. ئاخىردا بىرەر واقىئەنى يۈرەگى چوڭ آدملىر آرقالى باشلاماققا قارار بىرىپ، فاتىح دەپ بىر كىشىنى نىلقى طرەفكە مەسكۇرۇدۇ. فاتىح نىلقى ئاغى آراسىدىن قاچىپ يۈرگەن ئىنى، اىبىر، عىشان كىبى يۈرەگى چوڭ آدملىرنى استەپ تاپىپ بۇلارنى تورلى تىشويقى سوز ايلە عىشان

تورمە كەنە دعوت قىلىدۇ. بو 7 8 گە قەدەر بولغان آدملىر 8—
آى آخرىندا نىلقى ناحىەسىنىڭ اولاستاى دىگەن جاينىن قوزغولاش
نى باشلايدۇ. بو قوزغولاشچىلار «آن نەلم قىلىش ايشىگە قارشى
تورومىز، باجغا قارشى تورومىز» دىگەن تشويق ايله كوپ چاروا
چى خلقىنى اوزلرئىگە ارگەشتوروب آلودو. 10 — آىنىڭ 8 نچى
كونى نىلقى شەرىنى اشغال قىلىدۇ.

بو واقعه آشكانغاندىن صوره، اولكولوك حكومت بو قوزغو
لاشچىلارنى تشويق قىلىپ تىنچلاندىوروماق اوچون اورومچىدىن جاك
اوچونىڭ معاون باشلىغى ليونىدى، اچكى اشلىر ناظرى دىكاشاك
خەنىنى آىروپلان ايله غولجاغا ماشورودو. بولار هېچ بىر نتيجه
چقارالمايدۇ. بتون اىلى بويىنچە خلق آراسىغا «ياشقى تشكىل
بولغان حكومت، اومىد يوق، قوزغولاشقا قوشولوشلار» دىگەن
ضەوندا تشويق وەرەقدلرى تارقالىدۇ. بووقتدا اىلى دا حكومت
نىڭ برپولك آتلىق عسكىرى، 7 دىويىزىيە، بىر ياك، پرتىچلىق ساقلا
غوچى عسكىرى توركومى بار ايدى. اطرافى ناحىەلردە غولغولا
باشلىنىپ، اوناىيەدەكى خەنسو خدمتچىلار بالا چاقالرىنى غولجا
شەرىگە كوچوروب كىلىپ آلودو.

بو قوزغولاشچىلار 11 نچى، آىنىڭ 7 نچى كونىدىن باشلاپ
غولجا شەرىنىڭ غربى قىسمىغا هجوم باشلاپ تىليگرام سەلرىنى او-
زودو. بووقتدا خلق هم اچكى طرفدىن قوزغولوب بو قوزغولاشچى
لارغا ياردم بىرىدۇ. بواورنادا بولغان سوقوشدا ليونىدىگە اوق
تىگىپ اولودو.

حكومت نىڭ ساقچى، عسكىرى، ملكى آدملىرى شەرىنى تاشلاپ
آىروپلان خانە ايله حرم باغ غە چىكىنىپ آلىدۇ. عباسوف بىرنچە
نوبت قورغاسى طرفدىن قورال كەلتورودو. قوزغولاشچىلار
گە ياردم اوچون بعضى رىسمى عسكىرلەر پەيدا بول-
وب قاليدۇ.

ايلى دا شىرقى توركىستان حكومىتى نىڭ تەشكىل بولۇشى

11 نچى آينىڭ 13 نچى كۈنى غولجا شەھرىندە آي يوللۇز لوق بايراق قىبۇل قىلغان «شىرقى توركىستان» حكومىتى تەشكىل بولۇدۇ. بۇ حكومت گە على خان تۈرە رۇئىس، حاكىم بك خواجه معاون رۇئىس بولۇپ بەلگۈلەينىدۇ. بۇنىڭ ئاستىدا مەركەز ادارە، ما لىيە نىظارەتى، مەعارف نىظارتى، دىھقان - چارۋاچىلىق نىظارەتى، صحىيە نىظارەتى، مەفتىش نىظارەتى، حەربى نىظارەت، خارجى نىظارەت، عالى عىلىيە نىظارەتى قورۇلۇدۇ. مالە ناظرلىقىغا انۋەر موسى بايىق، معاونلىقىغا گەربىنكىن، مەعارف ناظرلىقىغا سىفى الدىن، معاونلىقىغا حمىد، صحىيە ناظرلىقىغا محى الدىن، مەفتىش ناظرلىقىغا جانى، حەربى ناظرلىقىغا آلك ساندىر، تەعمىرات ناظرلىقىغا سالىح جان، عالى عىلىيە گە محمدجان مەخدوم، باش كاتىبلىققا عبدالرۇف مەخدوملەر تەيىنلەينىدۇ.

12 نچى آينىڭ 31 نچى كۈنى قوزغۇلاشچىلەر كۈب اوزون سوقۇشۇن سۈكۈڭ حەرم باغنى اشغال قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سۈكۈڭرە آرال تۈبە، تىكەس نىڭ حاكىم، ساقچىلار قاجىب موزداۋان آر قالى قاراشەھەر گە، آرشاڭ، بورى تالادىكىلەر جىڭغا كىلىپ آلدۇ. شۇنداغ قىلپ غولجاننىڭ ھەممە زاخەلەرى اشغال قىلىنپ، يالغۇزچىڭ حكومت قولىدا قالىدۇ. حكومت اورومچىلەن ماشىنلارغان بىتون كۈچىنى جىڭغا توپلايدۇ.

چۈچەك نىڭ اشغال قىلىنىشى

ايلى دا قوزغۇلاش بولۇپ تۇرغان كۈندەردە چۈچەك كەسەملى آزادلىق جەمئىيىتى» نام ئاستىدا بىر مەخپى تەشكىلات قورۇلۇدۇ. بۇ تەشكىلات مەخپى تشويق ۋە رەقەسى تارقاش يولى ايله خەلقنى قوزغالماققا چاقىرىدۇ.

34 نچى يىلى 8 نچى آيدا ايلى قوزغۇلاشچىلەرى بورتالانىڭ شىرقى شىمالىدىن چۈچەك طرفكە اوتۇدۇ. بولەر توپ تولغۇرى

چوچەككە ھجوم قىلماي اول اولورومچى ايله چوچەك يولۋېنى،
 چاڭ ايله اوزومچى يولۋېنى اوزوب تاشلايدۇ. آلتاي طرفدەكى عثمان
 باتورنىڭ عسكەرلىرى دوربونچىن گە قىر كىلىپ قالودۇ. روسلەر طرف
 دن چوچەك اطرافىدا توپولاڭ باشلاندى. 7 نچى آيدا ساوھن
 دەكى روسلەر قوزغولون ساچقى ايدارەسىگە ھجوم قىلىدۇ. آخرى
 باريپ چوچەك محاصره اچىدە قالودۇ. والى پىن يوڭ، و ھربىر
 ادارە باشلىقلىرى چوچەكنى بوشوتوب بىرىپ سەويت توپراغىغا
 اوتوب آلودۇ. چوچەك سوقوشىنى قوزغولاڭچىلەرنىڭ قولىغا او
 تودۇ.

8 نچى آينىڭ 12 نچى كونى چاڭ - شىخو يولى اوزولوب
 چاڭدەكى حكومت عسكەرلىرى محاصره اچىدە قالودۇ. 9 نچى آي
 3 نچى كونىدىن باشلاپ، بوقوزغولاڭچىلەر آيروپلان ياردىمى
 آستىدا شىخوغا ھجوم باشلاپ مەناس چىكاراسىغا يتىپ كىلىپ ھجو
 مېنى توختاتىدۇ. نتيجەدە ايلى، چوچەك، آلتاي ولايتى بتونۇ
 لىدى قوزغولاڭچىلەرنىڭ قولىغا اوتكەن بولودۇ.

قوزغولاڭچىلەرنىڭ التى شەھەرگە ارتوشى

تورک - اويغور خلقىنىڭ اڭ كوپ اورونلاشقان جايى آلتى
 شەھەر بولغانلىقتىن ايلى قوزغولاڭچىلىرى آلتى شەھەرنى اشغال قىلماق
 اوچون آلتى شەھەر طرفكە بىرنچە بولوم عسكەر ماڭدۇرودۇ. 4 نچى
 آينىڭ 9 نچى كونى بو عسكەرلردىن بىر بولومى اوششاق ئالما
 ھجوم قىلىدۇ. 8 نچى آيدا توقسوننىڭ آلاغوى دىگەن جايى غا
 كىلىپ حكومتنىڭ كوپ آتلىرىنى ھايداپ كتىدۇ. 9 نچى آيدا ساخان
 اوسون دىگەن جايغا باسىپ كرىدۇ. حكومت طرفدىن قاچىپ او
 توپ قورالسىز لائىب قالغان سوفى آخون على خان تورەنىڭ امرى
 ايله قايتادىن قورال لائىب 140 آدمىنى ايلى باشلاپ قارىيە دىگەن
 جاي آرقالى آقسوغا توشودۇ. ايلى حكومىتى بولارغا قوشۇپ
 عبدالكەرم عباسوف، قاسم جان قەبرىنى ايمەرىدۇ. بولەر اول بىلى
 ئاچىمەسىنى اشغال قىلىپ عثمان داملانى حاكم، ياسىن آخوننى ساق
 چى باشلىغى قىلىپ اولتورغوزىدۇ. قوزغولاڭچىلەر آقسو يىلى

شەرگە يىقىنلاپ اورومچى ايلە التى شەرنىڭ قاتناش علاقەسىنى او
زودو. اورومچى زور خوف آستىدا قالدى. 9 نچى. آينىڭ 12 نچى
كونى حكومت عسكرى آقسونى محاصرەدن قوتقوزوپ يىكى شەر
نى قايتوروپ آلىدو.

9 نچى آينىڭ 23 نچى كونى ايلنى قوزغولاڭچىلارنى ايكنىچى
دفعە ھجوم قلب آقسو يىكى شەرنى اشغال قلىدو. كەنە شەرنى
قاتتىق محاصرەگە آلىدو. ايلنى حكومتى بولارغا ياردم بەرمەك او
اوپچون عاسىل خان. (على خان تورەنىڭ كىچىك اوغلى) حسن قا
رى، منور خواجەلەرنى ايبەرىدو. بوآرانا آقسو سېلى اچ-گە
كريب آلغان حكومت عسكرى و كوچاردن توشىكەن عسكرلەرنىڭ
ھجومغا اوتوشى آرقاستىدا بو قوزغولاڭچىلار اشغال قىلغان جايلارنى
نى بوشوتوپ ايلنى غا قايتىپ كتىدو.

تاش قورغان واقعەسىگە كەلسەك، بو جاى سەويت آفغان چە
گراسىغا توناش جاى بولوپ، بوندا كوبرىك قرغز، تاجىكلەر
ياشايدو. بو جايدىن قەشقەر يىكى حصار، يار كند، قارغالققا توبىمى-
توغرى بارغالى بولودو. ايلنى واقعەسى قوزغالغان كونلەردە بو
جايدىمى، برنچە قوزغولاڭچىلەر پەيدا بولودو. 1914 نچى يلى
10 آينىڭ 3 نچى كونى 30 گە قىر قوزغولاڭچىلەر سو باشلىدىكى
ساقچى ايدارەسىگە ھجوم قلب بو جاينى اشغال قلىدو. خلق آرا
سىغا تشويق وەردەلەرنى نارقاتىدو. 8 نچى آينىڭ 22 نچى كونى
بو قوزغولاڭچىلەر / ۋەمبەرك يازدىمى ايلە تاش قورغانغا باسىپ
كرىدو. بوندىن اوتوپ يىكى حصارغا يىقىلىشىدو. 9 نچى آينىڭ
19 نچى كونىدىن باشلاپ حكومت عسكرلەرى ھجومغا اوتوپ بو
لارنى آرقاغا چىكىندورودو. ايلنى طرفدىكى اسھاق بەگى برنو
بت تاش قورغاندا پەيدا بولوپ قالدى. 1945 نچى يلى 2 نچى
آيدا اورومچىدە تىنچلىق بىم امضالانغان كونلەردە تاش قورغاندا
كى قوزغولاڭچىلەر قارغالىق، پوسكامى اشغال قلب گوما يار
كندگە ھجوم باشلايدو. حكومت عسكرلەرى بارلىق كوچىنى
اويوشتوروپ 2 نچى آي باشىدا ھجومغا اوتوپ قارغالىق، پوس
كامىنى قايتوروپ آلىدو. تاش قورغان قوزغولاڭچىلار قولنىدا
قالىدو.

ايلى حكومتىدە اچكى قارىمو قارشىلىق

قوزغولاش كوتوروش آلدىدا على خان تورە ايله مخفى توختام توزگن بر آدم، اياى، چوچەك اشغال قىلنغاندىن سوڭرە مذكور توختامنىڭ تەتور سىچە اش آلن بارىدىر. بوسىپىلن اورثا دا قارىمو-قارشىلىق پەيدا بولوب، ايلي حكومتىنىڭ اعضالىرى پارتىيە گە يولونودو. معلوم بىز كىشى طرفدارى بولغان مېھمانلەر كوندن كونگە كوپەيىپ، مەھم اورونلەرنى اىگىلەن آيلنو. ايلي غا كەلگەن مەھمانلەر على خان تورەنىڭ ناراضلىقىغا قارامى قورە غابىن، تىكەس، چوچەك ۵۰۰۰ قاتارلى جاينى 500 گە قىر رىسمى عىسكر پەيدا قىلىدو. ايلي حكومتىنىڭ بارلىق عىسكرى حقوقىنى قىلنوف مولانوف، اسحاق، مازاروف كىبى مەھمانلەر قولغا آلىدو. ملكى مەھمانلەردىن منصور افندى چوچەككە ۋالى، موخسەن مەركىز ادارەگە مصلحتچى، على افندى اچكى اشابەرگە معاون ناظر، عمر افندى يەر سوادازەسىگە باشلىق، عبداللە افندى معارفقارماغا ون ناظر، سلیمان (مضور افندى نىڭ اينىسى) تفتىش نظارەتىگە ناظر بولوب اورونلوشودو. بورونقى تىشكىلاتقا قاتناشقان 12 نفر آدم نىڭ كويچىلىكى مەھمانلار طرفى بولوب آلودو. گىراژدان لىقما يازىلغۇچىلار كوپەيىدو. نتيجەدە مەھمانلارغا قارشى اچكى طرفىدىن كوزەش الب بارماق بولوب. على خان تورە اوزىنىڭ ايا-شەنچىلىك آدملىرىدىن حسىنم تەنزىن، يوسف حاجم، ايوالخىر تورە، احمد حاجى، منور خواجە، جمع آخون حاجى، عمرجان حسىن قارى، تورخى قارى، طوفى قارى حاجم، محى الدن افندى عبدالرؤف مەلخوم، زىوزىن بەگ، قاسمجان قىبرى كىبى آدملەر ايله بىرگە تورە پەيدا بولارغا قارشى مەھمانلار گروھىغا عب-سوف، احمدجان قاسمى، سىفى الدىن، انور، محمدجان رحىمجان ستالىخجان كىبى آدملەر اويوشودو. نتيجەدە بوايكى گروج اورتە تاسنىدا چىدى كورەش داوام قىلدى. مەھمانلار گروھى باشقالارنى سىقىپ چىقارىپ، حاكىمىيىتى بىتولەي اوز قولغا آلىشقا اورونسا. على خان تورە گروجى حاكىمىيىتى اوزى استەگەن يولدا ال-بارماق ناوچون مەھمانلار گروجىنى سىقىپ چىقارمىشقا اورونودو.

ايلى حكومتىدە اچكى قارىمو قارشىلىق

قوزغولاڭ كوتوروش آلدىدا على خان توره ايله مخسفى توختام توزگىن بر آدم، ايلى، چوچەك اشغال قىلىنغاندىن سوڭرە مذكور توختامنىڭ تەتور سىچە اش آلە بارىدۇ. بوسىپىلەن اورثا دا قارىمو-قارشىلىق پەيدا بولۇپ، ايلى حكومتىنىڭ اعضالىرى پارتيە گە يولۇنۇدۇ. معلوم بىز كىشى طرفدارى بولغان مېھمانلەر كونسىل كونسىلگە كۆپەيتىپ، مەھم اورونلەرنى ايگىلەپ آلدى. ايلى غا كەلگەن مېھمانلەر على خان تورهنىڭ ناراضلىقىغا قارامى قوره غايس، تىكەس، چوچەك ۰۰۰۰ قاتارلىق جاينى 500 گە قىلار رىسمى عىسكەر پەيدا قىلىدۇ. ايلى حكومتىنىڭ بارلىق عىسكەرى حقوقىنى قىلنوف، مولانوف، اسباق، مازاروف كىبى مېھمانلەر قولغا آلدى. ملكى مېھمانلەردىن منصور افندى چوچەككە ۋالى، موخسىن مەركىزى ادارەگە مەسلىھەتچى، على افندى اچكى اشابەرگە معاون ناظر، مەر افندى يەر سوادازەسىگە باشلىق، عبداللە افندى مەعارفقا مەھم ون ناظر، سلیمان (مصور افندى نىڭ اينىسى) تفتىش نظارەتگە ناظر بولۇپ اورونلۇشۇدۇ. بورونقى تىشكىلاتقا قاتناشقان 12 نفر آدم نىڭ كۆپچىلىكى مېھمانلار طرف بولۇپ آلودۇ. گېرازدان لىققا يازىلغۇچىلار كۆپەيدۇ. نەتىجەدە مېھمانلارغا قارشى اچكى طرفىدىن كۆزەش آلە بارماق بولۇپ، على خان توره اوزىنىڭ اي-شەنچىلىك آدملىرىدىن حسىنم تەنزىن، يوسف حاجم، ايوالخىتر توره، احمد حاجى، منور خواجه جمع آخون حاجى، مەرچان، حسىن قارى، ئوردى قارى، ظوفى قارى حاجم، محى الدن افندى، عبدالرؤف مەخنوم، نورخان بەگ، قاسمجان قەبرى كىبى آدملەر ايله بىر گروپپا تۇزەيدۇ. بۇلارغە قارشى مېھمانلار گروپپاغا عىبا سوفى، احمدجان قاسمى، سىف الدىن، انور، محمدجان، رحىمجان سالىحجان كىبى آدملەر اوپوشۇدۇ. نەتىجەدە بوايكى گروپپا اورثا تاسنىدا جىددى كۆرەش داوام قىلدى. مېھمانلار گروپپا باشقالارنى سقىپ چىقىرىپ، حاكىمىتىنى بىتۈنلەپ اوز قولىغا آلېشقا اورونسا، على خان توره گروپپا حاكىمىتىنى اوزى استەگەن يولدا آلەپ بارماق اوچون مېھمانلار گروپپا سقىپ چىققا رېشقان اورۇنۇدۇ.

تەنچىلىق سىھىت نىڭ باشلانىشى

34 نچى يىلى 9 نچى آيدا قوزغولاشچىلەر نھايتى تېزلىك بىلەن مەنەس دەرياسىنىڭ قىرغاقىغا كېلىپ قالغاندا، اورومچى زور خۇف ئاستىدا قالدى. شىخو، مەنەس، قوتوبى، سانجى خەلقى اوزيورنى نى ئاشلاب اورومچى طرفكە سورولودۇ. اورومچىدىكى ھىكومت كاتتالرى و خەلقلەر بالاچاقاسىنى جوچوھن، لانجوغا يوتكەيدۇ. اورومچىدىن چىقب كەتمەك بولغان خەلق بتون نرسەسىنى بازار غا اليب چىقب ساتماققا باشلانغانلىقدىن بازار بەھاسى آرزانلاپ 1000 دوللارلىق نرسە 50 دوللارغا توشودۇ. بازار آلوچى يوق، ساتو چى ايله توشوب كتىدۇ. اورومچى، قاراشەر، قمول ولايتى نىڭ سرتىدا قالغان ولايتلەر توپولانغ آستىدا قالودۇ. آلتى شەر ايله بولغان علاقه اوزولودۇ. ھىكومت اورومچى شەرىندىن خەلقنىڭ كـو چوب چىقب كەتمە كىگە تىكرار بوپروق توشورودۇ. اورومچى مەنەس فەھسى اوچون اورومچى دەرياسى اچىگە خەندەك قازىدى. كاتتا لەر ھىكومتىنى واقىلىق قمولغا يوتكەپ تورماققا خاضىرلىق كـورو دو. مەكتىب بالالرى ئارقا تېلىدۇ. ايدارە لـەرنىڭ ايشى تـوخ تاپىدۇ.

وضعيت شول ھالدا ايكەن، 9 نچى آي باشىدا مەركىزدە تور غوچى سەويت سفىرى پىتروف مەركىزى خارجى اشلەر وظارەتىگە توپىدىكى مەمۇندا بىر مەكتوب ئاپشورودۇ: «سەويت ھىكومتىنىڭ ايلى دا تورغوچى كونسولنىڭ سەويت ھىكومتىگە كونسورگەن مەكتوبىغا كورە، شىڭ جاشىدا قوزغولانغ كوتورگەن خەلق و كىللىرى مەكور كونسول خانەگە، روس دولتى اورتاغا توشوب، بزايله جوڭگو ھىكومتى اورتاسىدا بولغان توقونوشىنى كېلىشتوروب قويدى سا، دەپ طلب قىلغان ايكەن. سەويت دولتى اوزىنىڭ شىڭ جاڭ ايدىلە چىگارا بولغان رايونلەرنىڭ تەنچىلىقىنى استەيدىغان بىر دولت بولغانى اوچون اگر جوڭگو ھىكومتى قبول كورسە، اورتانى كېلىشتوروب قويدىمقا امكانى بار ياردەمنى كورسەتمەك يوزەسە بىن ايلى دا بولغان كونسولنى بواسقاتەين قىلماقچىمىز» دەيدۇ. بومە توبىنى كورگەن خارجى وظارەت توپىدىكى مەمۇندا جواب قايتورودۇ.

«شاك جا شۇبىدىكى فوزغولايك مسئلهسىنى كېلىشتۈرۈپ قويوشقا سەۋىيە
حكومتىنىڭ ياردىم بېرىشىنى خۇالاغانى اوچون كوپ رحمت، حكومت بومس
ئىلە اوچون جاك بوجاڭنى وكىل قىلپ ايپەرمەك بولدى. فوزغولايك
لاك كوتورگوچى خىلقنىڭ اورومچىگە وكىل ايپەرىپ، جاك بوجاڭ
خافكېرىيان قىلماقېنى استەيمز».

بومكتوبىن صوڭرە، جاك بوجاڭ اوزى ايله برگە مسعود
افندى، سوڭ شىلەن، ليوموڭ چوڭ، امين حضرت، عيسى بەگ،
واڭ زىن شەن افندىلەرنى اليب 9 نچى آينىڭ ايكنچى كونى او
رومچىگە چىقىدو. 10 نچى آينىڭ 12 نچى كونى ايلى طرفىن وكىل
بولوب ماشىناغا اولتوروب احمدجان رحىمجان ابوالخېرتورە 3 نۇفر آدم
ئورومچىگە كېلىدو. اورقادا برنچە نوبت مزا كېرە بولونغاندىن
صوڭرە، ايلەن وكىلە رينىڭ «بىزگە آزادلىق» كېرەك دېگەن سو
زىدىن باشقا بررسىمى تىلەك آلتىچ كەلمىگەنلىكىنى معلوم بولودو.
جاك بوجاڭ مەركىزنىڭ سىزلىرىگە بىرالايدىغان نىسەسى شول دەپ
بوگونكى تىنچلىق بىم لايىھەسىنى مەكسۇر وكىلەرىگە كورسوتى
دو. ايلى وكىللىرى بولايىھەنى حكومتىمىزگە كورسوتوب آندىن
جواب بەرسەك دەپ 22 نچى كونى ايلى غا قايتىدو. 10 نچى آينىڭ 3 نچى كونى
نىگە يەتكەندە بو 3 نۇفر وكىل 2 نچى دۇغە آيروپلان ايله اورومچىگە كېلىپ
صحبەتىنى داوام قىلىدورودو. فېكرلەر ياقىلاشيب بارىدو. بوقاتىم
برجايغا كېلىپ 3 نچى دۇغە كەلگەندە بىمىگە امضا تەمەك بولوب
يانا قايتىدو. 12 نچى آينىڭ 25 نچى كونى بو 3 وكىل 3 نچى دۇغە
كەلگەندە «اولكولوك حكومت رېئىسى، اچكى اشلەر ناظرى، معا
رف ناظرى، تەمىرات ناظرى يەرلى آدملەردىن سايلانسون، بىتون
اولكەنىڭ ساقچىلىق اشلرىنى مسلمانلەز طرفىدىن تىشكىل بولسوند
ولايتلەردە قىلى قوشون تىشكىل بولسوند، مەركىزدىن شاك جاك
غا كېلىپ تۇرغان عىسكەرلەر قايتىپ كەتسوند» دېگەندەك تىلەكلەرنى
آلتىچ كېلىدو. بو يىڭى تىلەپ مەناسىبەتى ايله صحبت يانا بوزولو
دو. نىتىجەدە جاك بوجاڭنىڭ صېرىلىك ايله كەشچىلىك قىلپ بومس
ئىلە اوستىندە قوشىشى آرقاسىدا صحبتىدىن خلاصە چىقىپ، 35 نچى
ئىلى 2 نچى آينىڭ 2 نچى كونى اورومچىدە تىنچلىق بىم امضا قىلىدو.

انچى ماددا نىڭ قوشۇمچە 2 مادداسى يانا مۇناسىۋەتلىك قانۇن بولۇپ، بۇ
واقتلاردا مەركىزى ھۆكۈمەت بىلەن جۇڭگو كاممۇنىستىك ئورتاق
سىنا داۋام قىلىپ تۇرغان ھەمكارلىققا مەركىزىي ۋەكىل بولغان يانچاڭ
بۇجياڭ بولغانلىقتىن بۇ كىشى مەركىزگە ۋە يەنە ئىككىنچى بارىپ ئۈستە
كى ھەمكارلىققا مەشغۇل بولۇدۇ.

3 نچى آينىڭ 5 نچى كۈنى ايلى ۋەكىللىرى 4 نچى دۇعا او-
رومچىگە كېلىپ، « ايلى ھۆكۈمەتلىرى ئۈرۈمچى، كوچار، آقسو،
قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېلىپ دولت ھۆكۈمەتلىرى بىلەن بىرگە
تۇرسۇن، 3 نچى يىلى بۇيىقىدا شىڭ جاڭغا چىققان ھۆكۈمەت-
قايتىپ كەتسۇن، ساقچى، خەيپە ادارەسى قايتىپ كەتسۇن» دېگەن كېي
ئىلە كەلگەنلىكى ئارقىلىق ھەمكارلىقنى يانا ئاغزىلاشتۇرۇدۇ.

4 نچى يىلى 5 نچى آي كۈنى ھۆكۈمەت ايلى ۋەكىللىرىگە نىسبەتەن
گە ئىگىلىك ئورۇنلارغا كىشى كۆرسە نىسبەتەن، بىرگە ئىگىلىك
ئورۇنغا كۆرسۈتىدىغان آدملىرىمۇ بولسا، پالانىلەر دەپ ئۆتكۈزۈلۈپ
ھۆكۈمەت ئىسلىكىگە جاڭ بۇجياڭنى، مەھۇن ئىسلىكىگە مەھۇن
ھەزرەتلىرى كۆرسۈتۈدۇ. بۇنىڭغا قاراپ ايلى ۋەكىللىرى بۇنىڭ تە
لىك بولسا شۇلار دەپ 1 نچى جاڭ بۇجياڭ 25 ھۆكۈمەت
اەزاسىنىڭ بىرى بولسۇن، 2 نچى مەھۇن مەھۇن تەيىن قىلىنغان
مەھۇن ئىسلىك ئورۇننىڭ قالدۇرۇلسۇن، 3 نچى 2 نەزەر مەھۇن ئىس
نىڭ بىرىگە مەھۇن بولسۇن، اگر بۇ ئىش قىلىنمىسا، بىرىگە
مەھۇن مەھۇن دەپ قاتتىق تۈرۈپ آلىدۇ. آخرى تەھىرات ناظر
لىقىغا بەلگۈلەنگەن بۇرھان افەندىنى مەھۇن ئىسلىكىگە بەلگۈلەپ
اۇنىڭ ناظرلىق ئورۇنىنى مەھۇن مەھۇن خەزىرىگە بېرىش شەرتى ايد-
لە ايلى ۋەكىللىرى ھۆكۈمەت تەرىپىنىڭ قالغان يوقۇرۇقى ايككى فەكرىنى
قەبۇل قىلىدۇ. آخر 6 نچى آينىڭ 6 نچى كۈنى قوشۇمچە ماددىلىرى
قوشۇلۇپ بىرىمە مەھۇن قىلىنىدۇ. بىرىگە مەھۇن ايتىش مەھۇنغا
سەھىت، كۆرسۈلۈپ بىرىگە قاتناشىدۇ.

ئىككىنچى دە مەركىز تەرىپىدىن جاڭ جى چوڭ (بۇجياڭ) (ئىسسىق)
ئىككىنچى چوڭ (باش كاتىب) لىيۇ يۈن (مالىيە ناظر) ۋە ئىككىنچى

(اچكى ناظر) گوجەن، جى (معاون نعيمزات ناظر) چوى او (شهر
 حكومت باشلىقى) گوەن زى لەكە جەمئى 7 آدم؛ يەرلىك خەلق ئۇرۇپ
 ن بۇرھان افندى (معاون رۇئىس) سالىس (معاون باش كاتىب)
 مۇھەممەد امين (نعيمزات ناظرى) سەيى زوك شەن (معاون مەعارف
 ناظرى) ماتىك رالى (مايە ناظر) جاو جاك فون جەمئىت ناظرى
 عىسى بەيگ (اتىزا) عبدالكەرىم خان مۇخدوم (والى) جوكىدى خۇا
 اتىزا) جەمئى 5 نۇر آدم، ابلى طرفدىن احمد جان (معاون رۇئىس) غە
 دالكەرىم عباسوف (معاون باش كاتىب) رحىم جان (معاون اچكى
 ناظر) دىل قان (صحبە ناظرى) على خان تۇرە (والى) عثمان با

تۇر (والى) اسحاق (بتون اولكولوك
 تىنچلىق ساقلاغۇچى، عىسكىرى ئىشبار
 نىك معاون قوماندانى) جەمئى 8 آدم
 حكومت تەركىبىگە كىرگۈزۈلۈپ
 7 نچى آينىك بىرىنچى كۈنى اورۇ
 چىدە زور خەلق يىغىنى آلدندىكى
 حكومت ايش تاپشۇرۇپ آلودۇ
 بۇيىكى حكومت مەراسىمىغا كىزىن
 كەلگەن تەنتەن پالاتا باشلىقى يۇيى
 زىن نىزارەت قىلىدۇ. اتىزا ايتىپكەن
 تىنچلىق بىتمەك مەھىم نۇقتەسى شۇ
 دان غبارت - «حكومت نىك جاك
 خەلقى نىك اوزى اشەنگەن آدملىرىنى
 مەنمۇر قىلىپ سايلاپ ايشىغار وخت
 قىلىدۇ. مەكى و غەلبە ادارەلر نىك
 يازۇسى ايكى تىلدا (خەنسىچە،

اولكودە تىنچلىق اورناتقان جاك جى جوك
 (جورىن) افندى.

اتۇر كچە) بۇلۇدۇ. باشلانغۇچ مەكتەپ درسلىرى اورناتىلىدا بۇلۇدۇ.
 خەلق مەتبوعات، سوز، يىغىن، چىشدار كىزىن بۇلۇدۇ. مەكى عىسكىرى قوشۇن
 تۇرۇشكە بول قۇيۇلۇدۇ. ايكى طرفدىن قامالغان سىياسىي خەلق
 مەرزازاد قىلىدۇ.

اوج افندی

تئچلیق صحیبت داوامندا ویت-مدن صوڭ ایله ی طرف
3 افندی و 3 افندیچیلەر» دینگن یگی براسمنی اورتاغا چقاریب
آشکاره ویاشیرین سورهدنه بو 3 افندیگه قارشى برحرکت الیب
باریدو. بتون اولکە خلقی بولوبمو، آنگلی زییالیلار بو 3 افندی
کورمبگن کونلریندا یازغان - چزغان نرسهلریندن دولایى او
«رنی غایبانه سویوب کهلگن بولسام، کیرن بو 3 افندی پورده
قا آیاق باسیب کهلگنلرین صوڭ، بو آدمهلرنی تیخمو تولوق آش
لاب ایچی - تاشیندن حمایه قلب اوله رنڭ اطرافغا مرکزله شه
کهن ایلی. اما احوال شونداغ داوام قلب کهتسه، ایلی طرف
اوزی استه گن یولدا خلقنی الیب بارماقدا قیینه چلیق چیکه چه
گینی، مسلهك اعتباری ایله برنقطه گه کیلاماسلیقینی، اگر بو
3 افندی نفوز یاییب کهتسه، کهلگوسی اوچون یولغا توسقون
بولماقینی باب، بتون دقتینی بومسئله گه فاراندی. بو 3 افندی
که تورلی بوک کیگوزوب یاشهلرنی، خلقنی اوله رن یراقلاشه
توروب اوله رنی یالغوز قالدورماقدا کرشیدی. بتون دقتیتی ایله
بومسئله گه بیریلیدی. شیچ اشنی کورمه ی توروب، عیسی به گ
افندی، امین حضرهنگه تعین قلنغان اورونغا قارشى چقیدی. بو
3 افندینى حکومت ترکیبگه کرگوزمه سلیککه اوروندی.

بتم دن صوڭ، آشکارا ویاشیرین نوردە حکومتگه بولهر پالان
دولت طرفدار آدمهلر دهی چاقیشتوروب، ضیالیلەر آراسندا «خطای
چی، خطایغا ساتیلغان» دینگن نام آستندا تشویق یورگوزدی. او
لهر بواشدا خیالی موفق بولالیدی. حکومتچیلک اعتباری ایله اص
لمی تعین قلنغان اوروندن بوکشمهلرنی قالدیردی. خلق اعتباری
ایله کوپچولوکنی بولهر دن یراقلاشتورالیدی. ایلی طرف نڭ
آرقا کورونیشینی تولوق آشلاب یقالمیشان بربولوم خلق «بولهر
بامان دینگن آدم، المته یاخشى آدم بولماسقا کیرهك. سبب اگر
بو 3 افندی حقیقی ملت پروهر، حقیقی وطن پروهر آدمهلر بولغان
بولسا ایلی، پورتنی آزاد قلیمز دهب قورال کوتوروب چققان
ایلی طرف بولارغا قارشى چقماغان بولور ایلی. بولهر حقیقتنه
خلقنی قورتارغوجیلەر بولسا، بوردن بزلی ایزیشیکه بول بول

گەن داخلىغا بارىپ ياتۇرمىدى» دېگەن تۈشەنچەگە كېلىپ، بىر-
 3 افندى ايله بورون او قوشماي علاقه قىلغانغا پوشايمان دەپ با-
 رىش - كېلىش اشلىرىنى بىتونلەي اوزدى يانا بىر بولوم كىشلەر
 «اىلى طرف نىڭ مۇنداغ قارشى چىقىشى مسالەك اعتباردىن بول-
 دى. اىلى طرف نىڭ اىلى بارىدىغان يولى ايله بوۋا فۇنكسىيەلى
 بىر- بىرىگە اوخشامايدۇ. اولەرنىڭ قارشى چىقىشىغا حقى بار» دەپ
 تۈشەنگەن بولسىمۇ، امما زامانى شولەر سايمان بولغانلىقتىن، اگر
 اولەرنىڭ گروھىغا قوشۇلماق قىلغاندا بىرەر حقارت، بىرەر جازاغا اوچ-
 راشىنى بىلگەنلىكتىن بەلكى اولەرنىڭ شو كۈنلەردەكى داۋا رايى
 غا قاراپ مۇندىن سۈرگىنى زامان شولەرنىڭ بولغۇسى دەپ گمان
 قىلغانلىقتىن چارناچار بوۋا كىشى ايله علاقه سېنى اوزدى. يانا بىر بو-
 لوم ضىيالىلەر بوۋا افندىنى اوز يۈرەگىدىن حىمايە قىلغان بولسىمۇ، ئوز زامانە
 سىندە حىمايە قىلغانلىقىنى اظهار ايتىدىغان سوز، حىر كىتىدىن قالدى. قىشقا
 چىرىش قىلالىدى شۇنداغ قىلپ بوۋا افندىگە بىوك بىر رۇخى غىتاب بەردى
 براق اىلى طرف بوۋا حىر كىتىنە مۇفق بولغان بولسىمۇ، يانا بىر
 طرفدىن زور بىر زىيانغا اوچرادى. اىلى انقلابىنى بى واسطە باش-
 لانغان حىقىقى بىر انقلاب دەپ تۈشۈنگەن بعضى بىر خىلق وياكى
 آرقا كۈرۈنىشىنى دخى آيرىمالماي ئورغ-ان ضىيالىلەر
 اىلى طرف نىڭ بوۋا ورنىنىز حىر كىتىدىن اولارغا شېھە كۈزى ايله قارا-
 غان حالغا كەلدى.

امدى بو 3 افندى اىلى طرف كۈرسەتكەندەك يامان آدملىر
 ايدىمۇ؟ بولەردىن قايداغ ضرەر كوردى؟

بو 3 افندى مسعود صبىرى، محمد امىن حىزىت، عىسى بەگ افندى
 دىلەردور، 3 افندى چىلەر بولسا، شولارغا طرفدارلىق بىلدۈرگۈچىلەر دور
 بىر آدمنىڭ يورتقا فايدالىق ياكى ضرەرلىك آدم ايگەننىنى، شو
 نىڭدەك اونىڭ مىسلىگى نىڭ ياخشى يامانلىقىنى بىلمەك اوچون اونىڭ
 اوتىمۇشەكى اجتماعى حىياتىنى بىلمەك ضرور. مسعود صبىرى بولسا،
 يورتىمىزنىڭ اىلى توپراغىدا توغۇلۇپ شۇندا اوسوب يتىشكەن
 بىر آدم. تۈركىيەگە بارىپ استامبولدا 16 يىلغا قىر تۈرۈپ او قوغان
 زامانلىرىدا دۇنياغا قارشى كۈزى اچىلىپ، يورتىنى، اطرافى مىحطنى
 آڭلايدۇ. وتۈر كىلك حىياتى او يىغۇنودۇ. مىلتچىلىك، وطن پىروهرلىك

ئويغۇسىم، بىتون قالىپىغا سېلىنىپ، بوزامانلاردا غەربى ئور كىسىمىدا،
تازا سىتاتىدا، قۇرم، كىمكىزدا ئور كىسىمىدە ئويغۇنۇش دەۋرى باشلايدۇ.

بىتون بولسىمۇ، ئەمما يۈز تىمىزدا ياشىمىقۇن،
بىغۇنۇش ئىش قىلچە ئۇر يوق ايدى، بو
ت موندى 1000 يىللەر بۇرون دۇنيادىن
كوتورولوب كەتكەن قارا كىشى لوق،
چرىكلىك نادانلىق، افلاسلىق، خرافانلىق
هەنچىرىندىن دىخى چقالماي و غولغان حالدا
قالغان ايدى.

مسعود صبىرى افندى

مسعود افندىم كەلدى، كوردى،
بورتىدا دۇنيادىن آشلاغان آدم يوق. معا
رفدىن هېچ نرسە، يوق، اونىڭ اوستىگە
آزتولا ياشىمىقۇن سوز آچقان، ياشىمىققا
قاراپ مەشغان آدمەلرگە، كەن يوقى كوند
لەر ايدى. يورتىنى، خلىقنى بو چرىكلىكىدىن
قوتقازماق اوچون، بىرنچى نۇفەدە معا
رفچىلىق يولى ايله آرتولا آدم يتشتو

روب آلماققا قىم باسنى بى تۇرلى چاره ايله مكش آچتى، خلىق آرا
سىغا ياشىملىق كىرگوزوشكە باشلادى. اما زامانى تار، خلىق جا
هېل بولغانلىقنى پوت قولغا كىشەن سالىنب تۇرمەگە تاشلاندى
شونداغ بولسىمۇ، يولدىن، روھىدىن هېچ بىر قايتمىدى
يورتقا كى دستلەپ، ياشىملىق كەلتۇرگەن كىشىلەردىن بولوب حساب
لاندى.

قەولدا قوزغولانك كوتورونگە ئىدىن سوڭ ايلىدا معلوم كىسكىر
لەر پەيدا بولوب قالغاندا آلتى شەرگە اوتوب آلتى شەر دە
آزىمىن انقلاپچىلەر آراسىدا تۇرغان كۈنلرىمىدا اولار غابىعضى برەض
لىمىت يول - يوروق كۆرسەتكەن بولوب، بو بو تالاشى بىر تۇرلى آقم
پەيدا بولوب ملتچىلەرنىڭ استىقبالى قارا كىشىلاردا مەنستانغا اوتوب،
اوندا 3 - 4 آى تۇرۇپ شاڭخە يگە بارىدۇ. داخلىغانلار بىشە، كى
مەتسىد، يوردا پامانلىققا كىتەپ بارغان وضعىتگە قارىشى چاره آڭ
لاش، داخلىدە كى تۇر كىستانلىق يورتدا شىلار ايله بر گە تىو

روپ، يورت احتياجىغا لازم مسئله لرايلا مشغول بولماق يورتدا باشلانغان قوزغولاڭنىڭ مركزى قارشى بولماي، بىرلىك ظلومغا قارشى ايگەن ئىنى مركزى كاتتالرىغا آڭلاتماق و شوئىگىدەك اوزىنىڭ داخلىدا بولغان بعضى بىر خصوصى اشلىرىنىڭ حالىدىن خىبر آتماق ايدى. بولكىشى داخلىغا بارغان ھەمان، داخلىغا بىرنىچى نوبىت يورت دەعواسى اوچون بارغان و شو دەعوا ايلا مشغول بولغان عيسى بەگ افندى ايلا اوچىرۇشۇدۇ. عيسى بەگ افندى بولكىشىنىڭ پىشىغا ھەكەم آسىلب، بىرلىك دە تورۇپ چالېشماققا دعوت قىلىدۇ. مەسعود افندى مسئلهك، چارە اعتىبارى ايلا بىر نوقتەدىن چىققان عيسى بەگ افندىنىڭ واسطەسى ايلا مركزى و مركزى كاتتالرى ايلا آڭلاشۇدۇ. مەسعود افندىم علملىق، اخلاقلىق، يراقىنى كورۇچى بىر مسئلهك ايگەسى بولغانلىقىدىن مركزى و مركزى كاتتالرى بولكىشىگە ھەرمەت قىلىدۇ. مركزىدىن بىوك اورونلار تەيىن قىلىدۇ.

1941 نىچى يىلى بىتون دولت بولۇنچە آچىلغان خالق قورولتايىدا، ھەمەي وكىللىر آلتىدا بىوك بىر نطق سوزلەيدۇ. بىتون چىنى بىوك بىر تائىرات چىندە قالدۇرۇدۇ، نطقىدا شۇنداق طلبىنى اورتا غا قويۇدۇ. نىچى بىر توركىستان نلقنىڭ يورتنى توركىستاندۇر. يورتنىز توركىستان دىيىلسون. ايكنىچى اوششاق آلوان ياساغ الېب تاش دىنسون. اوچونىچى آشلىق چىقىدىغان جاي آز، كوچمەن چىقارمىسون، تورتنىچى اوى عمارت يوق عىسكىر آز چىقسون، بەشنىچى يورتدا مەلدىن خام مال كوپ، زاوودقا بىرىكا و اشلەپ چىقارېش اورونلارنى قورولسون. مېناشونىڭغا اوششاش ھەر بىر سوز سوزلەش فېرستى كىلگەندە ھېچ نىر سەدىن تارتىنماي توركىستان نلقنىڭ ھەر گىندە كى آرزۇ تىلە كىلرېنى مەيدانغا آتېب داخلىدە كى لەرنى توركىستان مسئلهسى ھقنىكە ھقىقى بىر توشەنچە گە كىلتورۇشكە تىرىشىدۇ.

بونوك سرتىدا يوقسىزلىق، مەسافر چىلىق چىندە تورۇپ اوزى يازىب، اوزى كوچورۇپ، اوزى باسىب اوزى تارقانېب دىگەندەك بىر مونچە ائىرلەر ياراتىدۇ. اوز ھەمىرنى راحەت ايلا اوتكوزۇشنى آستە مەيدۇ. يورتنى قوتقازۇ اوچون اوستىدە بىر كىشىكە مەسئۇلىيەت باولىغىنى چوڭقور تانېب تاپقان پولىغا ياخشى يېمەي ياخشى كېمەي ھەقەن سىبا الې پول بولەپ يورتقا فايدالىق كوپ ائىرلەر تاراتىدۇ.

داخلىدا تور كچه او قويدىغان آدملىر يوق دېيەرلىك بولسىمۇ، امما مسعود افندىم مەن يازسام، نىشر اتسەم كېم او قور، او قو يىدىغان آدم بار جايدا بارغاندا، يازساممۇ يېتەر دەپ قاراپ اولتورمى، بىرمىنوت وقتىنى ھىم بوشقا وتكوزمەيدۇ. مىسلەك، تېل، مىلتىچىلىك ۋە تىببىيلىك ئىلە تەكشۈرۈش يوق بىر مۇنچە ئىش ياراتىدۇ. پورت يېغىمى، تور كىلىك اورانى، اوران غىزىتەسى، ناز قز، اولوغ آنا، ئور كچە، تور كچە، ئونگانلار، ياشلىرىمىز، اينان ئىگىز، 3 نچى پوتوك، 4 نچى پوتوك، 10 نچە ئىش مسعود افندىمنىڭ داخلىدا ئىشلىغان زىمانلىرىدا يازغان ئىشلىرىدۇر. مسعود افندىمنىڭ بو ئىشلىرى مىسلەك ياغىنىدىن مىلى مىسلىكى اولگەن خەلقىمىزغە بىر توغرى مىلتىچىلىك مىسلىكى كورسەتسە، تېل ياغىنىدىن غىر بچە، پار سچە ۋە باشقا يات ئىشلارغا بېرىلىپ تېلى انقىراضغا قاراپ ماشىغان خەلقىمىزغا مىلتىچىلىك تور ك تېلى ئىلە تور ك تېلى ئىش نەقەدەر باي مەكەل تىل ئىكەنلىكى، مىلتىنى ساقلاش ئىش، دىيادا مىلت يولۇپ ياشاش ئىش شىرتى تىل سا ئىلاماق ئىكەنلىكى، تىلغا ھىمىت بېرىشنىڭ نەقەدەر مۇھىملىكىنى كور سۈتەدۇ. ادبىي ياغىنىدىن بوزولغان، چىغرىن چىققان ادەبىياتچىمىزغا بىر توغرى ادبىي قاعىدە، بىر توغرى ادبىي چىغىر كورسۈتەدۇ. دېمەك مسعود افندىنىڭ ئىشلىرى مىلتىمىزنىڭ خات مىلتىغا ئىلاقىدار بولغان مىسلەك، تىل، ادبىيات مىسلىمىزنى گەۋدەلەندۈرۈپ كورسۈتەدۇ.

يوقورقى ئىشلىرىمىزنىڭ بىرى بولغان غىسى بەگ افندى بولسا، مسعود افندىمنىڭ داخلىدا كىلىپ قالىشىدىن كوپ خىسەت بولۇدۇ. بىر مىسلەك كىلىپ تاپقانى اوچون بو كىشى ئىلە ئىش بىر لىكى يا سايدۇ.

كىلىنىڭ بايدا يازىلغانچە بىتون حىياتىنى يورتىنىڭ آزادلىغى اوچون چالشاقتا قىلغان بو غىسى بەگ افندى استىغفادە قىلىشقا تىگىشلىك ھىچ بىر فرصتىنى قولدىن بەرمەي، ئاللاھ ئالغان اوچىلى، بىلگۈ لىك ئالغان مىسلىكىمىزدا يورتقا، مىلتىكە فايدالىق ئىش ئىلەمەش خول بولۇدۇ.

غىسى بەگ افندى، آچوق، جىدى، فعال، او تىكۈر خالداشقا كىرىپ كەننى اوچون يورتىمىزنى شىك شى سەي كىمى آدملىرىمىز تەلرەدە، خەلق نامىدىن مەركىزگە ئىلەمەن غىزىدە، «جەھانگىرلىك

كە قارشى بىرلىك صىق» مەجموعەسىنىڭ «ئىسى ياپون جەنۇبىنىڭ قوپىروغى» دەپ قارشىلىق بىلدۈرگەن بولسا، بەشى دولتار «ئىسى پالان جەنۇبىغا ساتىلغان آدم» دەپ مەركەزگە چاققان بولسا، بەشى ئىسى بەگىنىڭ مەسلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى خەت ئارقىلىق يېتالغان يۇرتداشلار خارچىدا بولسۇن، داخلىدا بولسۇن، «يۇرتتۇم،

ئىسى بەگىنىڭ ئوغلى مەدايىلە

مەن دېگەن بىر آدم مەركەزگە كېلەيلى؟ داخلىدا بىزنىڭ يۇرتقا بىر ئاخشىلىق تەقدىم ئاتكەن ئا رىخى بارمۇ؟ يۇرت دەۋاسى قىلىپ كەلگەن بىر آدم نىڭ سۆزى ئايلە مەركەز تۈركىستانلىق نىڭ ئاستەگەن ھوقۇقىنى بىرورمۇ؟ يۇرتتۇم، مەن دېگەن آدم ئىشنى، كۆرە ئىشنى يۇرتدا قىلماي، بىر ئۇر تۈركىستانلىق بولمىغان دا خىلغا كېلىپ ئىشلەمەك ئەقىلغا سېغىمىدۇ؟ بۇ خىل ئاچچىقلىقنى باشقا نىمە» دېگەن سۆزلەر ئايلە تۈرلى مەجموعە، تۈرلى ئىشەلەردە ئىسى بەگىنىڭ مەسلىكىنى قىلىدۇ. ئالدىنقى كۆرۈلگەن ئىسى بەگ نى تۈرلى يول ئايلە قارالاي، مەز

كۆز قولى ئايلە بۆكشىنى يوقاتماقچا كېرىشكەن بولسا، ئوزغۇر قىمىز دىن بولغان بەشى يۇرتداشلار تۈرلى ھۇجۇم تۈرلى ھەتتات ئايلە رۇخى ضەربە بېرىپ بۆكشىنى ئافكار غاممە ئالدىدا قارالماقچى بولىدۇ، بۇنداق ھۇجۇم، بۇنداق شىكايەتلەر ئارقىلىق مەركەز دەك بەشى كاتتالار ھەم ئىسى بەگىنىڭ گەشپە كۆزى ئايلە قارايدىغان حالغا كېلىدۇ. بىراق ئىسى بەگىنىڭ ئوز ئىشى ئايلە مەشغۇل بولىدى. مەركەزنى مەركەز كاتتالارنىڭ تۈركىستان مەسلىكىگە قاراشلىق ئوز گەشپە تۈرۈپ، اولارغا تۈركىستان مەسلىكىنى ئوغۇرى جان قىل

توروشى مەكىن بولمىغانلىقتىن اوزىنىڭ نىشر ائىكەن «چىنى تور كىس
شان آوازى» «اوروش خىبرى» «آلتى» كىبى مجموعه لىرنىدە تور كىستان
نىڭ مىلىتى، تارىخى، عرفى عادىتى، اطرافى مەخپىتى، تىلەكلىكلىكى،
قورقۇدىغان، خوش بولمىغان نۇقتەسى اكر مىسئەلەنى تىزىل قىلمە
سا، كەلگۈسىدە مەركىز گە يۈرتىدا كىلىدىغان خوشلار خەتتە چىن
چە ايلە تشويق قىلىپ، كوپ چىن ضالەلەرىنى بىرئوغرى قاراشقا آلىپ
كەلدى. بۇمجموعە لىرنىڭ تور كىچە قىسمىدا تور كىستان انقلابچىلار
خاتۇرلى يول، چارە كۆرسەتتى. مەتچىلىك مىسلىگىنى تاراقلى
خلىقنىڭ كوزىنى آچىشقا، اويغانتىشقا كىرىشىدى. خلىقغە انقلابنى
تايلىق — توقماق كوتۇرۇپ بىر كۈنلۈك آزادلىق اوچون امس، ابدى
دوام قىلارلىق دولتەك، ضەردىزى؛ مەتەكە فايدالىق يول ايلە آلب بار
ماقنى تشويق قىلدى.

جوشگەر — ياپون سوقوشى زماقتا، دولت فايدىسى او
چون اسلام مەلىكەتلىرىگە بارغان فرصتىن فايدالىنىپ، كوپ عالم،
كوپ سىياسەتچى، كوپ انقلابچىلار ايلە — صەخىت لاشىدى. اوزى تاللاپ
آلغان مىسەلك، چارەسى خەتتە تىزىل سوردى، بىزنىڭ يۈرتنى، مەلىمىز
نى سۈيگەن كوپ كىشىلەر عىسى بەگنىڭ يولىنى توغرى تاپىپ،
شۈيۈلدا ماڭماقنى، بوگون چىن دولتىدىن آيرىلماي، مەركىز ايلە
بۈگە بولماقنى، قوراللىق انقلابدىن بوگون فايدا چىقمايدىغانلىقىنى
تۈصىيە قىلدى. عىسى بەگ ائىدى اوزى بىلەر بىلەس بىر خىل يولغا
كىرىپ قالىپ، يۈرت اوچون بىرەر ضەردە كەلتۈرۈپ قويۇشدىن اح
تىيات قىلىپ، بۇمىسئەلە اۈستىدە كوپ اويلاندى. مەلىمىز گە — صادق
آدملردىن سوردى. غەربى تور كىستاندىن چىقىپ كەتكەن كوپ عالم لاردا —
مەمۇناظىرە قىلىشىدى. كوپچۈلىكى عىسى بەگنىڭ تۈنقان
يولى توغرى ايكەن دىگەن خىلاصەنى چىقاريدۇ. شوقتاردا آغا
قىستاندا 7 — 8 يىل ياتىپ قالغان خوتەن انقلابىنىڭ يەتتە كچىسى
مەھمەد امىن خىزىن ايلە كۈرۈشۈدۈ. بو امىر خىزىن ھەم اوزىنىڭ
آفغانىستاندا تورۇپ 7 — 8 يىل مەشغول بولغان سىياسى مەناكىرە
سى، عالم تەكشۈرۈشلىرى، تارىخى تەجرىبەلىرىگە قاراپ بوگون
مەركىز ايلە بۈگە بولماق لازىملىقىنى و بونىڭ اوچون يۈرتقا قايتىش
امكانى بولغانغا قەدەر مەركىزگە بارىپ تورماقنىڭ ضرورلىقىنى بىيان

قىلىدۇ. دىمك امير حضرتىڭ كىلگەن نوقطەسى، مىلىكى بىر جايدىن
 نىن چقىدۇ. نتيجهده عيسى بەگى افندىنىڭ واسطەسى ايله امير حضرت
 رت (محمد امين افندى) مركزگە بارىدۇ. دىمك بو مصافىرەتتە
 يورگەن انقلابچىلار بىرئىككى، ايگەن 3 بولودۇ.
 دۇنيادا انقلاب، قوزغولۇش ايگى تورلى اصول ايله بولو
 دوۋەتتەن مەھىم نرسە اصول. يالغوز مىسلەك نىڭ، نىتىنىڭ ياخشى
 بولغانى يەتمەيدۇ. بو اصول اچكى تاشقى شىرطگە قاران آيرىلما
 تى. بعضى انقلاب اچكى، تاشقى شىرطىگە قاران توكوش
 اصولىنى قبول قىلسا، بعضى بىر انقلاب تداوى (قان توكمەس)
 اصولىنى قوللانيدۇ. قان توكوش اصولى قبول قىلغان انقلابقا تداوى اصولى
 لى قبول قىلمىسا نتيجه چىقمايدۇ، فايداسى بولمايدۇ. شونىڭدەك تدا
 وى اصولى قبول قىلغان انقلابقا قان توكوش اصولى قوللانما
 نولسا، بىيوك بىر ضرەرنىڭ كىلىپ چىقىشىغا سەبب بولودۇ. شونىڭ او
 چون مىلىكىم توغرى، نىتەم ياخشى دەپ اچكى، تاشقى شىرط ايله
 حسابلاشماى قان توكوش اصولىنى قوللانماش توغرى كەلمەيدۇ.
 امما بو ايگى اصول اگىر اوز جايىدا قوللانىلسا، قان توكوش
 اصولى نىڭ بىرىدىغان نتيجهسى تىز و كوچلوك بولودۇ. تداوى
 اصولى نىڭ بىرىدىغان نتيجهسى آستا، كوچسىز حالدا بولودۇ. ام
 ما نتيجه احتمال مىنگو داوام قىلار. بوتداوى اصولى نىڭ نتيجه
 سى 3 تورلى شىرط آستىدا قوللانما كىلىدۇ. بىرى اچكى طرفنىڭ بار
 لى كور سوز ئالماش، بىرى سەلەمى طرفنىڭ انىسافقا كىلالمىشى،
 3نچى تاشقى مەھىم نىڭ مەجبۇر ايتالمىشى آرقاستىدا ووجود قاچقى
 تى. اگىر بو 3 شىرط نىڭ بىرى تولوق بولالمىسا، بو اصولنىڭ بىرى
 لىغان نتيجهسى هم تولوق بولالمىدۇ.

دىمك بو 3 افندى بولسا، يورتمىزنىڭ اچكى تاشقى شىرطلىرىنى
 ايتىپ ارغا آلب تداوى اصولىنى قبول قىلغۇچىلار درە

3 افندىنىڭ بەرگە بەرگەن تىپلە كىلىرى

بو 3 افندى باشلىق داخلىدا بولغان يورتداشلار توركىستان مىس
 لەسىنى حل قىلماق اوچون ھىر بىر فرصتى كىلگەندە مركزگە تىپ
 لىك تىقلىم قىلىپ توردى.

دولت نىڭ اساسى قانۇن لايىھەسى اعلان قىلىنىپ بۇ ھوقۇق ھەربىر
طرفتىن فېدېراتسىيە باشلانغاندا، قانۇن اساسى اوچۇن تۈر
كەستەن ھوقۇق بىر تىلەك تەقدىم قىلىدىغان شەكىلىدىكى مەركەزگە ياقىن
ئالدى، نىھايەت اوچۇق شەكىلدىكى رەئىس بولۇپ چىقماق بولغاندا مەركەز ھازىر
ئىقتىسادىي چىقىم بىر قانچە سەۋەپچى بولۇپ قالماستىن دەپ جاڭ ۋەيھەن
جاڭ باشلىق كاتتالارغا بىر فېدېراتسىيە قىلىدىغان جاڭ بۇجياڭ سۆھبەت او
چۇن اورۇمچىگە، مائارىپ ئىشلىرىدا بۇ كەشەگە بىر فېدېراتسىيە بەردى.
قانۇن اساسىغا بەرگەن فېدېراتسىيە مەھىم نۇقتىسى ئوبىدىكىچە:

(1) شەكىللىنىدىغان ياشىغۇچى يەرلىك مەملىكەت نامى ئوزاسمى بولۇپ
خان تۈرك دېگەن نامدا يۈرگۈزۈلسۇن.

(2) اساسى قانۇن ئىچىگە «تۈرك مەملىكىتىگە مەختارىيەت بېرىلىدۇ»
دېگەن ماددا كىرگۈزۈلسۇن.

(3) اساسى قانۇننىڭ 4-نچى مادداسىدا «شەكىللىنىدىغان» دەپ ئېيتىلغان
ئولكىگە اسمى «تۈركىستان» دەپ تۈزۈۋېتىلسۇن.

(4) اساسى قانۇننىڭ 5-نچى مادداسى «جوڭخۇا جەمھۇرىيەتى»
چىنىدە بولغان مەملىكىتىلەر، شۇ جەمھۇرىيەتنى تەشكىل قىلغان ئەزالار» دەپ
تۈزۈۋېتىلسۇن.

(5) اساسى قانۇننىڭ 5-نچى مادداسى ئاخىرىغا «جوڭخۇا جەمھۇرىيەتى
چىنىدە بولغان ھەربىر مەملىكەت سىياسەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مەنە
ئىقتىساد، دىن، ئىجتىمائىي ئىشلاردا، تىلدا، خەتتە بىر-بىرىگە ھوقۇق ئالدىغا
ھوقۇق بار» دېگەن خەتتە قوشۇلسۇن.

(6) اساسى قانۇننىڭ 7-نچى بابى ئىچىگە: «جوڭخۇا جەمھۇرىيەتى
چىنىدە خەتتە بولغان قانۇننى ئىچىگە، ھۆكۈمەت، دولت چىنىدە يا
شاغۇچى مەملىكىتىلەر يازۇشقا باسۇپ چىقارۇپ تارقىتىدۇ. شۇنىڭدەك
دولت چىنىدە ئىشلەپ چىقىدىغان پۇتقا مارقاسى، تۈرلى باج خەتتە
ھۆكۈمەت، دولت چىنىدە يا شاغۇچى ھەربىر مەملىكەت يازۇشقا باسۇپ چىقار
ىدۇ» دېگەن ماددا كىرگۈزۈلسۇن.

(7) اساسى قانۇننىڭ 27-نچى مادداسىدا يازىلغان «مائارىپ» دې
گەن اسمى ئاخىرىغا «تۈرك» دېگەن اسم قوشۇپ قويۇلسۇن.

(8) 27-نچى ماددا ئىچىگە «خەلق ۋەكىلى بولۇپ سايلاندىغان
ئادەم يەرلىك خەلق بولماق شەرت» دېگەن خەتتە كىرگۈزۈلسۇن.

(9) اساسى قانۇننىڭ 67-نچى مادداسىغا «تۈرك دىن 10 نەرسە ئادەم»
دېگەن سۆز قوشۇپ قويۇلسۇن.

10) آساسى قانون نىڭ 81 نچى مادداسى آخريغا: «چىگرا لىنىيە نىڭ يىرلىك غىرض خىطلىرى شويپەردەكى مىلت نىڭ اوز تىلىدا بولودو» دىگەن بىر ماددا كىرگوزولسۇن.

11) آساسى قانون نىڭ 85 نچى مادداسى آخريغا «تورلى امتحا ھىربىر مىلت نىڭ اوز تىلى، اوز بازوسىدا اېلىنىدۇ» دىگەن بىر ماددا كىرگوزولسۇن.

12) آساسى قانون نىڭ 99 نچى مادداسى آخريغا «اولكولر» رەئىس بولغۇچى آدم، شىل اولكە نىڭ يىرلىك خەلقىدىن بولماق- شىرط» دىگەن بىر ماددا كىرگوزولسۇن.

13) آساسى قانون نىڭ 132 نچى مادداسى آخريغا «دولت اچىد بولغان ھىربىر دەرىجەلى مەكتەپلەر ھىربىر يىرلىك اوز تىلىدا اوقۇد بولودۇ. خەنسىچە ايلە اوقۇتولمايدىغان مەكتەپلەردە اورتا مەكتەپدە باشلاپ خەنسىچە خىط مەھىم دىرسلەر قىزارىنىدا اوقۇتولودۇ» دىگەن بىر ماددا كىرگوزولسۇن.

14) آساسى قانون نىڭ 136 نچى مادداسى آخريغا «تور كىستاندا، يىرلى مەكتەپلەر يىدە دىن دىرسى اوقۇتولودۇ» دىگەن بىر ماددا كىرگوزولسۇن.

15) آساسى قانون نىڭ 139 نچى مادداسىغا «قانون، بويرو ھىربىر مىلت نىڭ اوز تىلىدا اعلان قىلىنىدۇ» دىگەن جىملە قوشۇلۇپ قويولسۇن.

30 نچى يىلى 2 نچى آينىڭ 25 نچى كۈنى چاڭ وى يىوھن چاڭ، بەرگەن تەكلىفى نىڭ مەھىم نۇقتەلىرى شۇنىلەر دى:

(1) چىگارا مىلتلىرىگە مەركىز نىڭ سىياسى تەشكىلاتلىرىغا غەم- مەن سۈرەتتە قاتناشمىشىغا امكان بىرىلسۇن.

(2) چىگارا مىلتلىرىگە مەركىز نىڭ چىگارا اشلارنىنى ادارە قىلىپ بۇرغان ادارەلرنى ادارە قىلىش امكانى بىرىلسۇن.

(3) ھىربىر تىپت، موڭغۇل، تۈركلەرگە مەنسەپلىك اولكولر ھۆكۈمەتكە ھىربىر مىلت نىڭ ضىيالى كىشىلىرى كۆپ مىقداردا قاتناشتۇرۇلسۇن.

(4) موڭغۇل - تىبەت ھىيەتتى اسكىچە شىكچاڭنى ھەم اوزىنىدا ايشىن دائىرەسىگە كىرگوزسۇن. ياكى او ھىيەت نىڭ آدى موڭغۇل - تىبەت - تۈرك ھىيەتتى دىگەن اسمگە اوزگەرتىلسۇن.

10) اساسى قانۇننىڭ 81-نچى مادداسى ئاخىرىغا: «چىڭگىز قانۇنىنىڭ يۈرۈك غەرض خىطلارنى شۇيەردەكى مەلئەتنىڭ اوز تەلئەندا بولودو» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۈن.

11) اساسى قانۇننىڭ 85-نچى مادداسى ئاخىرىغا «تۈرلىك مەتھان ھەربىر مەلئەتنىڭ اوز تەلئەلى، اوز بازوسىندا الەينىدو» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۈن.

12) اساسى قانۇننىڭ 99-نچى مادداسى ئاخىرىغا «اولكولەرگە رەئىس بولغۇچى آدم، شەل اولكولەرنىڭ يۈرۈك خەلقىدىن بولماقلىق شەرت» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۈن.

13) اساسى قانۇننىڭ 132-نچى مادداسى ئاخىرىغا «دولت اچئەدە بولغان ھەربىر دەرىجەلى مەكتەپلەر ھەربىر يۈرنىڭ اوز تەلئەندا اوقوتتولودو. خەنسۈچە ايلە اوقوتتولمايدىغان مەكتەپلەردە اورتا مەكتەپدىن باشلاپ خەنسۈچە خەت مەھىم دەرسلەر قىلارنىندا اوقوتتولودو» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۈن.

14) اساسى قانۇننىڭ 136-نچى مادداسى ئاخىرىغا «تۈركىستاننىڭ يۈرلى مەكتەپلەر يەدە دىن دەرسى اوقوتتولودو» دېگەن بىر ماددا كىرگۈزۈلسۈن.

15) اساسى قانۇننىڭ 139-نچى مادداسىغا «قانۇن، بۇيرۇق ھەربىر مەلئەتنىڭ اوز تەلئەندا اعلان قىلىنىدو» دېگەن جەملە قوشۇپ قويۇلسۈن.

30-نچى يىلى 2-نچى آينىڭ 25-نچى كۈنى جاڭ وى يېوھەن جاڭغۇ بەرگەن تەكلىفىنىڭ مەھىم نۇقتەلەرى شۇنلەر دىر:

1) چىڭگىز مەلئەتلىرىگە مەركەزنىڭ سىياسى تەشكىلاتلىرىغا مەھىمى سۈرەتدە قاتناششىغا امكان بېرىلسۈن.

2) چىڭگىز مەلئەتلىرىگە مەركەزنىڭ چىڭگىزدا اشلەرىنى اذارە قىلىپ تۇرغان اذارەلەرنى اذارە قىلىش امكانى بېرىلسۈن.

3) ھەربىر تەبىئەت، موڭغۇل، تۈركلەرگە مەناسىپتەك اولكولەرنىڭ ھۆكۈمەتكە ھەربىر مەلئەتنىڭ ضىئالى كەشىلىرى كۆپ مەقداردا قاتناشتۇرۇلسۈن.

4) موڭغۇل - تەبىئەت ھەيئەتى اسكەچە شەك جەكەنى ھەم اوزىنىڭ ايشىن دا ئۇيرە-سەيگە كىرگۈزۈلسۈن. ياكى او ھەيئەتنىڭ آدى موڭغۇل تەبىئەت - تۈرك ھەيئەتى دېگەن اسمگە اوزگۈرتىلسۈن.

۵) عسكرى اشلەر، تاشقى سياست، دولت مدافعه سندن باشقا اشلەرگه تولوق مختار ييهت امكانى بيريلسون.

۶) مركز حكومت، زوگماي نك وصيتى گه بناء براچقى چيگه ورا سياستى بلگوله چقسون.

۷) چيگارا معازفى اوچون خراجت آرتدورولسون، بونى حقه قتا موگخول، تيبت، تورك خلقى اوچون اشله تيشكه كفالت ايتيله سون.

۸) موگخول، تيبت، تورك خلقى اوچون شولارنك تيلندا تور لى درسلك كتاب تيارلاب چيقيلسون.

۹) دهقان-چارواچىلىق اشلرى اوبدان ترلقى قىلدورولسون و باشقالار.

اولكومزنى برنچه پارچىغا پارچىلاب برنچه اولكوگه آيرى-ميش ديگهن پاراك اورتاغا چىقب قالغاندا، اگهر شونداق بو-ئوب قالسا، ملتكه، يورتقا بيوك بزهره كيله چه گيتى كوزده تو-توب 34 نچى ياي 8 نچى آيدا شونداق فكرلەر تاشلانسا، قبول قلماسلىقنى، اگهر قبول قىلنغاندا اونلارن كىلدىغان زهره-نى بيان قىلب مركز گه بهرگهن تكليفى نك مهم نقطىلرى:

«توركستان نك ايدى تىنچلىقنى ساقلاي، اونى دولتدن آجرا ماسلقنك بردن برچارهسى توركستان نك مى مسئلهسىنى تولوق حل قىلب اونلارغا عالى مختار ييت بيريشدر. ياقندن بىرى توركستاننى برنچه اولكه گه آيرىميش ديگهن پاراگنى آشلاب نهايتى چوچوب كه ندوق. اگهر توركستان برنچه اولكوگه آيرىلسا، توركستان نك مى مسئلهسىنى دولت نك تىنچلىقنى اورن-وتوشقا كوب زهره يه تكوزودو. اگهر توركستان برنچه اولكوگه آيرىلسا، خلق آراسندا «مركز، سندن من جويى و برنچى نوبتلك خلق ورولتايى دا ملتار گه مختار ييت بىرىش» دەي بلگوله نكهن وع-دنى عملگه آشورمايدىغان اوخشايدو ديگهن ير آكلاشىلماق چي نى په يدا بولودو. شونلاردهك بو بولسا، توركستان خلقىنى، تورك ملتىنى پارچىلاشقا، اتتفاقنى بوزوشقا قىلنغان برحركت ديگهن فكر توغولوب قاليدو. برنچه اولكوگه پارچىلانغاندا، عمل-ارلار آرتيدو، خراجت كوپويودو. بوكمبغل خلق هيچ قاچان مون

3) عسكرى اشلەر، قاشقى سياست، دولت مدافعه سندن باشقا اشلەرگه تولوق مختار يېت امكانى بيريلسون.

6) مركز حكومت، زوگماي نك وصيتى گه بئنا بزاچقى چيگه را سياستى بليگولوب چقسون.

7) چيگارا معارفى اوچون خراجت آرتدورولسون، بونى حقه قتما موگغول، نيبت، تورك خلقى اوچون اشله تيشكه كفالت ايتيلاسون.

8) موگغول، نيبت، تورك خلقى اوچون شولار نك تيلاندا تورلى درسلك كتاپ تيارلاب چيقيلسون.

9) دهقان-چارواچىلىق اشلىرى اوبدان ترققى قىلدورولسون و باشقالار.

اولكومزنى برنچه پارچيغا پارچيلاي برنچه اولكوگه آيريپ-ميش ديگن پاراك اورتاغا چيقب قالغاندا، اگم شونداق بو-بوب قالسا، ملتكه، يورتقا بيوك برزهره كيله چه گيتي كوزده تو قوب 34 نچى ياي 8 نچى آيدا شونداق فكرلەر تاشلانسا، قبول قلماسلىقنى، اگم قبول قىلنغاندا اونكمن كىلىدىغان زهره نى بيان قىلب مركزه بهرگن تكليفى نك مهم نقطىلرى:

«توركستان نك ابدى تنچلىقنى ساقلاي، اونى دولتمن اجرا ماسلقنك بردن برچاره سى توركستان نك مى مسئله سىنى تولوق حل قىلب اونكغا عالى مختار ييت بيريشىدر. ياقمىن بىرى توركستان نى برنچه اولكه گه آيرىميش ديگن پاراگنى آشلاب نهايتى بوچوب كه ندوق. اگم توركستان برنچه اولكوگه - آيرىلسا، توركستان نك مى مسئله سىنى دولت نك تنچلىقنى اورن-وتوشقا كوب زهره يه تكوزودو. اگم توركستان برنچه اولكوگه آيريپ، خلق آراسندا «مركز، سندن من جويى و برنچى نوبتلك خلق و رولتايبى دا ملتگرگه مختار ييت بيريش» دەي بليگولەنگەن وع-دنى عملگه آشورمايدىغان اوخشايدو. ديگن بر آشلاشيلماق چه نى په يدا بولودو. شونكدهك بو بولسا، توركستان خلقىنى، تورك ملتىنى پارچىلاشقا، اتتفاقنى بوزوشقا قىلنغان برحركت ديگن فكر توغولوب قالىدو. برنچه اولكوگه پارچىلانغاندا، عمل-لارلار آرتيدو، خراجت كوپويودو. بوكمبغل خلق هيچ قاچان مون

ئاماق آغرى يوكنى كوتورالمايدۇ. بىرنچە اولكوگە آيرىلسا، اوو
كو نك رۇيسلرينك، عملار لرېنك فكري برجايدين چىقماي يانا اول
توردا توقونوش پەيدا بولوب قاليدۇ. بىرنچە اولكوگە آيرىلا
سا، فايدا آيرىماسى، يەر آيرىماسى بولوب، بارىب كېلىش سو
دا اشلرى آسانلاشمايدۇ. ضياليلار بونى پارچىلاش سىياسىتى، مىلى
حېياتقا زەھرەلك دەپ ئويىنوب مركزگە بولغان ايشە نچە سېنى بوزو
دو.

شكىشى، سەي مركزگە ياقىنلاشيب، مركز ئور كىستاننى اوز
دارەسى آستىغا آلماق بولوب ئورغان كونلەردە، مركز ئور كىس
تاننك اچكى احوالىنى تولوق بلەي حاضرلىقسۇ بارىب؛ برەر
كو شىلسزلىكنك توغولوشغا سىب بولوب قويماسون دەپ مركزگە
نھايىتى تولوق و مفصل بر تكىلىق بېرىدۇ. بوتلە كگە يوقورقى
مهم تىلە كار كرگوزولگەن نك سرتىدا، مصادىرە قىلنغان ملكلر
قايتارىلسون، شك طرفىدىن سولانغان آداملار بتونلەي آزاد قىلن
سون دىگەندەك ماددالار قوشولودو.

خلاصە قىلغاندا، يوقورقىدەك ھربىر تىلەك بېرىگەن، بىر
ضى مركز كاتتالرى خىر — خواھلىق بلىدورگەن بولسامو، بىر
ضى كاتتالار بوتىلە كلردن چو چىرشوب، بو آداملاردن شىبھە قىلپ
اوقوشماي علاقە قىلپ قويغانىغا پوشايمان يەي، ھەمدەن يامانى مو
شو بوزوق، تار ملتچى ايكەن دەپ عىسى بەگى افندىدىن فوق ال
عاددە، خاپا بولوب بولارغا يامان كوزدە قارايدۇ. مونداق بىر
حال بو افندىلەرنى بو آز امىلسزلىككە توشورسىمو، سونپاتسىن
افندىنك اوغلى سو شكو كىبى كاتتالارنك —

— «محترم مسعود، محمد امين، عيسى بىگى، قادر، اسماعيل
افندىلەرگە، 31 نچى مارتدا كوتلورمىش تكىلىق بىگزدن خىر تاپىم
شكچا شىغا عالى مختارىت بېرىلسون دىگەن طلبىگىز لرگە تمام قو
شولومەن. بو طلبىگىز لرنى تىزىرەك ئوجوھقا چقارماق اوچ-ون
سىزلەر ايلە برگە توروب چالىشمەن.

اختىرام ايلە: سو شكو

دەپ قايتورغان جوابى بر طرفىدىن تىلى بھرسە ىنە بر طرفى
دىن امىد پەيدا قىلىدۇ.

شكشى سەھى اورنىغا اوجوڭ شىن رۇيس بولوب اورومچىگە بارغاندا، بو افندىلەر ھم يورنقا قايتماقنى استەگەن بولسىمۇ، مركز دەكى بعضىلەر دىخى تولوق بىشەنچ قىلاب كىتالمىغا ئالمىن واقتنچە يورنقا چقارىشنى توسايدۇ.

ايلىدا قوزغولانك كوتورولوب، تىنچلىق صحىت باشلانماق بولغاندا، مركزدن وكىل بولوب جاڭ بو جاڭ چقماق بولودى. بو ادام مسئلەنى حل قىلماق اوچون توركىستانغا چقىشنى پوزون مە كزىلك فكىر يىنىمۇ ياكى بىر نرسە بىلىدىغان آدم اوخشايدۇ دەپ بو نرسە نى اولەرنىڭ يازغان، چىغان سوزلرىنى بىلگەنمۇ، اورومچىگە چقار بولوب لانجوغا كىلگەندە توركىستان مسئلەسى اوستىدە نى مە فكىر كورسە تا آلور دەپ بو افندى ايله كوروشودۇ. و بو مسئلە اوستىدە فكىر سورايدۇ.

بو قاتم بو افندىلەر جاڭ بو جاڭغا توبىدەكى بىرنچە نورلى فكىرنى تىقىم قىلىدۇ. (4نچى يلى 9نچى آى)

(1) مركز مىلى مسئلەنى حل قىلالارلىق بىر پىرىنسىپكە اساسلىنىپ بىر مىنگولوك سياست بىلگولەپ، توركىستان مسئلەسىنى حل قىلىپ بەرسون.

(2) مركز توركىستان خلقىنى بىرلىت دەپ تانىسون.

(3) مركز، دولت اچىدەكى ھىر بىر مىلتنىڭ سياستىدە، اقتصاددا سوزدە، دىندا، و باشقا اجتماعى اشلەردە تەڭ ھوقوقلوق ايكەنلىكىنى اعلان اتسون.

(4) مركز، توركىستانغا آشكارا، صىمىمى سياست قوللانسون؛ بارلىق سياستى چارەلەر، توركىستان خلقىنىڭ فكىرىگە اوپخون بولسون، توركىستانغا عانىد مسئلەگە توركىستانلىق قاتناشتورولسون.

(5) زوشىلى تىلىماتىغا اساسا توركىستانغا بىر ھالى مختارىت بىر يىلسون.

(6) توركىستانغا بىر يىلە چك مختارىت عمىگە قويولوش آلدىن بىر ھوبىر ادارەلرگە، خلقى سانىغا قاراپ توركىستان خلقى قاندا چاشتورولسون.

(7) تور كىستان خلقى دىن ماۋمور اشلىھ ئىكەنلىك، اولارنىڭ ئالدىغا خەنسۇچە بىلمىكىنى شىرط دىگەن بىر شىرط قويولمىسۇن، تور كىستان خلقىنىڭ مەنپەئەتلىكىگە وكىيل بولا ئالدىغان، بۇ شىولەر طرفىنىن خەن ماىھ قىلغان بولماقنى كوزدە تۇتۇلسۇن.

(8) تور كىستان خلقىغە اوز تىلەكلەرنى ار كىن سوزلەش امكالىنى بىرىلسۇن.

(9) تور كىستان خلقىنىڭ سوز، مەنپەئەت، پىغىن، جەمئىيەت قۇرۇش ار كىنلىكىنى تولۇق مەخافىظە قىلىنسۇن.

(10) مەركىزى تور كىستاندا يورگوزۇدىغان اشلىرىندە، اقتصەدى، اجتماعى اشلىردە تور كىستان خلقىنىڭ مەنپەئەتىنى ئالدىنقى شىرط قىلىنسۇن.

(11) تور كىستان خلقىنىڭ ھەر بىر درجەلى مەعارفى اوز تىلىنى، اوز، پازۇسىندا الپ بارىلسۇن، اورنا مەكتەپلەن باشلاپ خەنسۇچە اوگو نۇش دىرى قىلاردا كىرگوزۇلسۇن.

(12) تور كىستاندا بولۇدىغان ھەر بىر درجەلى امتھانلار پىرلى تىل پىرلى پازۇدا ايلنسۇن.

(13) مەركىز، تور كىستاندەكى بارلىق آلوان-ياساق باجىنى الپ تاشلاسۇن، غەلە و دولت باجى خلقىنىڭ تىفاو پىتى غاقاراب الپنسۇن.

(14) تور كىستانغا چىققان عملدارلارنىڭ خەنسۇلاشتۇرۇش، تور كىستان خلقىنى يوق قىلىش دىگەنلىك خىياللىرى بار بولسا اونداق نىيەتنى الپ تاشلاشقا، تور كىستانلىقنىڭ مەنپەئەتى، تارىخى، تىلى، پازۇسى و عرفى عادىتى، تىلەك آرزۇلىرىغا رەئايە قىلماققا مەركىز ماۋ مورلارغا قاراتىپ بويۇرۇق توشۇرسۇن. خىلاپلىق قىلغانلارغا قاتتىق جىزا بەرسۇن.

(15) اچكىردىن چىققان خەنسۇلارنىڭ اوستونلوك اورنى الپ تاشلاپ، اولارنىڭ اورنى تور كىستاندەكى باشقا مىللەتلەر اىلە بىر قىلىنسۇن.

(16) مەركىز، تىنچلىقنى قەبول قىلغان ھەرقانداق بىر انقلابچىنىڭ ار كىنلىكىنى ساقلايدىغانلىقىنى، جىزاغا ئارتمايدىغانلىقىنى و اوروھچى قىتارلى جايلاردا قامالغانلارنى آزاد قىلىدىغانلىقىنى اعلان ايتسۇن.

جاڭ بوچاڭ اوزى الخار خلقى بىر آدم بولغانلىقىدىن بو بىرىنا مگەن تىلەكنى كورۇپ بىر نەچچى دۇفەدە بىرىشكە آغىر كىلىنمىدەپ بىلگەن بىر نەچچە نوقطەسىنى الپ تاشلاپ اونىڭغا مەركىزنىڭ فەكرىنى

قوشوب، تىنچلىق بىتم نىڭ لايىھەسىنى ئوزوب چىقىدۇ ۋە اوزى اورۇ چىگە چىققاندىن سوڭ، مەركىزنىڭ شىكاجاڭ خەلقىغا بىرالايدىغان نىر سەسى شۇل دەپ بولايھەنى ايلنى ۋەكىللىرىگە تەقدىم قىلىدۇ.

3. افندىنىڭ اورۇھچىدە بولغان كۈنلىرى

بو 3 افندى جاڭ بوجاڭ ايله بىرگە لانجودن اورۇھچىگە كەلگەندىن سوڭ، يەرلى ھكۈمەت بو 3 افندىنى خەلقدىن آيرىم يىراق توتۇپ، ياشلارنىڭ بارىپ - كېلىپ علاقە قېلىشىغا ۋە شۇنىڭ ئارقىسىزلىقى توغرىداق اوچۇن بولارغا شىمالى قاپقا سىرتىداكى ھەربى مەكتەپ اچىلدىن ياتاقى ھازىرلايدۇ. ۋە شۇ جاينىڭ بارىپ اورۇنلاش تۈرۈدۇ.

شۇ كۈنلەر، اولىكولوك ھكۈمەت باشىدا اوچۇڭ شىن بولغان كۈنلەر بولغانلىقتىن اوچۇڭ شىن ۋە اونىڭ طرفدارلىرى بو 3 افندىنىڭ بويىغا چىقىپ قالغانغا بىك نازاسى بولۇدۇ. بو 3 افندىنى قايتا تۈرۈپ كەتكۈزۈش قولدىن كەلمىگەنلىكتىن تۈرلى يول ايله بو لارنى تەتقىق ۋە نىظارت آستىغا آلدۇدۇ. بولار اوستىدىن بىرەر ماتىرىيال تاپماق اوچۇن آرقاسىغا خەپە سالىپ قويۇدۇ. بو 3 افندى اويدىغۇر اويدۇشماستىدا بىرنچە نوبىت مەجلىس اچماق بولغاندا، آچۇرماستىلىققا ھەركەت قىلىدۇ. آچۇرمايدۇ.

ايش شۇنداق بولسا، خەلق بولۇپمۇ شىمالى ياشلار، «بو لار يىراقدا ايكەن، ھەربى مەكتەپ اچىندە ايكەن، ھكۈمەت اولار ايله بارىش - كېلىش قىلغان آدمىنى ياخشى كۆرەستى ايكەن» - دەپ قاراپ اولتۇرماي كېچە - كۈنلۈك دېگەندەك بو 3 افندى ايله بىرگە بولۇدۇ ۋە اولار ايله مۇشۇنىڭ تۈرۈدۇ. بولۇپمۇ شىمالى ياشلار اولار ايله كۆپرەك علاقە قىلغانى اوچۇن آرقاسىغا كىشى سالىپ قويغانغا قارامى، چىن يۈرەكتىن 3 افندى اطرافىغا مەركىزلىشىدۇ.

پورتىدا جاڭ بو جاڭ قاراپ تۇرغانلىقتىن يەرلى ھكۈمەت بو ئىشقا قارىشى بىرەر قاماش، اولتۇرۇش كېيى چارە قوللۇنالمىدۇ. شۇنداق قىلىپمۇ بو 3 افندىنىڭ ھەربى مەكتەپ اچىندە 2 نوبىت ياشلارنى چاقىرىپ مەجلىس اچقاننى ۋە ياشلارغا آز چەك پاز سوز قىلغانى اوچۇن بىك چۈشۈپ شۇ مەجلىسكە بارغان ياشلارنى استەك 158

سوراق قىلىپ اولارنى زور تھىدىد آستىغا آلودو. حتى باش ساق
چى ادارهسىنىڭ باشلىقى خۇ افندى اوز شاگرد لرىدىن 3-4 كىشى
نىڭ بو 3 افندى قاشىغا بارغانىنى و اولارنى كورۇپ سوزىنى آ
لاب يىغلاپ تاشلاغانىنى آڭلاپ، شاگردلرىغا — «مىنىڭ شاگردلرىم
دىن كىمدە كىم شول افندىلەر قاشىغا بارار ايكەن، شول شاگرد
نى گەپ سوز سز آتىپ تاشلايمەن» دەپ ايتقان.

خلىقنى بو 3 افندى ايله علاقه قىلدورمايمەن دەپ بولدىورالما
غان، قايتۇرومەن دەپ قايتورالماغان اوجوڭشىدىن واونلاطر قىدارلرى
اوز خلىقىمىزدىن ۱۰۰ كىشى آدملىرىنى قورقۇتۇپ، آلتى شەردىن اورۇنچىدىن بو
لۇپ خلىق نامىدىن عرض يازدورۇپ «بو آدملەر بولسا بوزۇق آدم ايكەن
پورنىقا چىقىپ يورتنى بوزۇشقا باشلادى. دولتكە فارشى اشلەر
گە مشغول بولماقدا، بىز موندىغ آدمنى تازىلايمىز. بولارنىڭ موند
دا تۇرۇشىغا راضى ايمەسمىز، مركز گە قايتۇرۇپ الىپ كەت
سۇن» دەپ مركز گە چاقىلدۇ. بو ايشى هم نتيجه بەرمەيدۇ.

بىر كۈنى بو 3 افندى ادارهلرنى زيارت قىلغان قىتاردا شىڭ
جائى غزىتە خانەسىگە چىقىپ قالودۇ. ايشى خانەلرنى كورۇپ قە
غىد زاوودىغا كىرىدۇ. ساعت 4 يارىم وقت بولۇپ، قەغىد ايزىدۇ؛
غان توگۈرمەنگە قوشۇلغان آت، اورقادا ماشىماي كىشىنى تى
رۇپ آلودۇ. غزىتە خانەنىڭ ماشىمورى تەن جىڭلى بو آتنىڭ ماش
ماي كىشىنى تۇرۇپ آلغانىنىڭ سىبىنى توشەندۈرەك بولۇپ «بو
آتلاز ھىر كۈنى آدملەرگە اوخشاش ساعت 4 دە اشىن بوشاراي
دى. بوگون اداره اشىمىز اشلەنىپ تۇرغاندا سىزىلرگە كىور
سەتمەك اوچون اشىن وقتىنى يارم ساعت آرقاغا سۈرگەن ايدۇق. بو
آت ھىر كۈنى ساعت 4 دە اشىن بوشاپ اورگۈنۈپ قالغانى اوچون
بوگونمۇ آدملەر ساعت 4 دە اشىن بوشاپ كەتسە، مەن نىمەشقا
ساعت 4 دە اشىن توشمەي اشلەيمەن دەپ خاپا بولۇپ ماشىماي تۇ
رۇپ آلېدۇر» دەپ سوزىنى توگۈنە توگۈنە توشمەس، عىسى بەگ اف
لى پىر كۈلۈپ تاشلاپ «وای جىڭلى افندى كوردىڭىزمۇ؟ انسان
تۇرغاي، آت — ھىوانلارنىڭ انسان ايله برابر ھوقۇدا بولامەن د
گەنمىنى» دەپ ھەمىنى گۈلدۈرۈپ تاشلادى. لېكىن ادارهنىڭ خەنسى
ھاپىرلىرى بو سوزەن بك عىجلەنىپ، قىزارىشىپ كىتىدۇ.

منا، شونڭغا اوخشاش فرصتى كىلگەندە سوزلىگەن سوزلارنى
برگە بولوپ قالغاندا فلان، اتكەن اشلرنى باشلارغا كوپ ال-
هام روح بېرىدو. باشلارمۇ آز تولا قىمىرلاشقا باشلايدو.
جاڭ جورن بو پورتقا كىلگەندىن سوڭ مسئلهنى آچخۇراتى
لاشقا باشلايدو. خلقىنى خوش قاماق اوچون خلق خوش بولود؛
خان اشلارنى تاپىب اشلەمك خىالىغا توشودو. بونك اوچون بو-
پورتقا خاص بر سىياسى پروگرامما تۈزۈپ چىماق بولوپ بو
افندىن بو حقدە فكر سورايدو. بو افندىلارمۇ خلقىنى ياش-
لاردن بولوپ فكر توپلاپ، اوز فكرىنى قوشوب بردانە اوزون
مفصل فكر تيارلاپ جاڭ بوجاشقا تىقايىدو. جاڭ جورن بو
نڭغا اساسلاپ تورون اونك آلىدىغان جايىنى الپ، قوشودىغان جا
يىغا قوشوب تىرتىكە سالپ اولكەلك حكومتنىڭ سىياسى اشلرنى
عملگە قويوش پروگراممىنى تۈزۈپ چىقيدو.

جاڭ بو جاڭ صحت داوامىدا بر نوبت اچكرگە بارماق بو-
لوب اوزى ايله برگە مسعود افندى؛ عيسى بەگ افندىنى الپ
قايتىدو. امين بەگ افندى اورومچىدە قالودو. بو كۈنلەردە اوروم
چىدە تىرەك بولوپ قاراپ تورودىغان مركز كاتتالرى بولماغان
لىقن يرلى حكومت باشلارنى تىھىد آستىغا آلودو. خلق، ياش
لار بولوپ امين حضرتگە بارىش - كىلىش قىلىش اوزىنى تار
تىدو.

بو قائم جاڭ جورن قايتقاندا مسعود افندى برگە قايتىدو. مر
كزدن مسعود افندىگە بو قائم مركزنىڭ تور كىستاندا تورغۇچى
وقتىشك خدمتى تاپشورولغانلىقن خلق بولوپمۇ تىھىد آستىدا
قانغان باشلار «امدى ياخشى بولدى، يورت اوستىدە مسعود
افندى تىقتىش برلوب قاراپ تورار بولغانلىقن بزنى يرلى حكو
مت اوروب؛ سوقوپ، قاماپ، اولتورۇپ قورقونالماي» دەپ يۈرەك
لك حرىكت اشلەشكە باشلايدو.

بو افندى دەستلەپ اوجوڭ شىن طرفدارلارنىڭ قانئق قار
شلىقىغا اوچراغان بولسا، اوجوڭ شىن كە نىكەندىن سوڭ ايلدى
وكىلارنىڭ قانئق قارشىلىقىغا اوچرايدو. كوپ روھنى غىتاب
چىكىدو. ايلدى وكىللىرى بو افندىنى ھىچ قايداغ بر ايشقا آرا
لاشتورماسلىققا اورونودو. بىتم اذىلانغان زمانلاردا حكومت طرفى

جنوبدا احوال آغردەن آلتى شەرگە بىر تۇتىشىن ھېيتى ايدەرەك بولۇپ بو اشقا عىسى بەگ افندىنى تەبىن قىلغان بولسىمۇ، ام— ما ايلى وكىلىرى، عىسى بەگ افندى جنوبقا بارسا، نەزۇر يا يىب گە تەپسۇن دىگەننى قىلىپ، بىرنچە ياشلارنى قوتۇرتۇپ عىسى بەگ افندىنى آلتى شەرگە ماڭدۇرۇشنى تۇسۇپ قويۇدۇ.

بىتەدىن سوڭ مسعود افندى، تۇتىشاك خىتەتتە، امىن خىراتم تە ھىرات خىتەتتە، عىسى بەگ افندى اعضالىق نام ايله اشسز قالـ بو. ايلى وكىلىرى ايله بو افندى اور تاسىندا بىر بىرگە قارشى تەنە سوزلر، قارشىن فەكرلر داوام قىلىدۇ.

يورت بو حالدا ايكەن، عىسى بەگ افندى اوزىنىڭ يورت دعواسى اوستىنە اوزوندىن داوام قىلىدىغان غزىتتە، مجموعە چىلىق اشقا باشلايدۇ. يولنىڭ يراقلىقى، وضعىت نىڭ آغزلىقى— اىر افىغا اويۇشقان باشلانڭ بىتەدىن سوڭ قاچىپ ياقىن يولاماندا لىقى، ۋ اوزىنىڭ يالغۇز قالغانلىقىغا باقمى تىز مەنت اچىدە لانجۇ دن مطبەعە آلدۇرۇپ، عبدالخېر تەمور، عبدالله نەمانى كىبى 3 — 4 آدم. ايله آلتى نىشربىات ادارەسىنى اورومچىدە قۇرۇپ مجموعە چىقاراشقا باشلايدۇ.

اورومچىدە ياشلار خىتەتتىڭ باشلانمىشى

يورتدا شۇل زەمان كەلگەنگە قىر ياشلارنىڭ يورت مەنت فائىدە ئاسى اوچون بىرەر سىياسى مەيدانغا ئاخلاپ توشۇپ خىلق آلدن— ندا بىر آوانگاردلىق رول اوينىغانلىقى كورۇلمىگەن ايدى. شو نىڭدەك خىلق ھەم ياشلارغا بولۇپمۇ ضىالى مەن دەپ يورگەن ياشلارغا — «افندى دىگەنلەر، اوچاسىغا كاستوم كىيىش، بوينىغا گىلاستوك ئاقاش، باشقا چاچ قويۇش، يانچوقىغا قاغاق سوز گە سالىپ يورۇشنى باشقا بىر ايشىنى بىلمەيدىغان بىر انسانلار ايدى كەن. كەچكەچە خىكومەت آتامز، دوپەن جوشى آتامز دەپ يورسە بولابىدۇ. يورتنى، خىلقنىڭ نېمە بولغانى ايله كىرى يوق بىر خىلق ايكەن» دىگەن كوزدە قاراپ اولارغا اونچە اشىفات قىلماس ايدى. دىگەندەك شى شى سەى نىڭ بىن المىل چىلك تىرىبە سىشىدىمۇ ياكى اوزوندىن علمىسز محكومەتدا ياشاپ كەلگەنلىكىدىنمۇ ياش لاردا مىلى آڭ دىگەن بىر نرسە يوق، وطن پۇرورلك سىياتىغا جىر اخلاقى بوزولغان بىر حال بار ايدى.

امما اوجوڭ شىن بو يورتقا چققاندىن سوڭ بعضى مركزدن
چققان بىر بولوم كىشلەرنىڭ نىھايىتى تىرىن كەڭ سورەتتە الېب
بارغان «خەنسو ملتچىلىكى» تەۋرىن يىنىمۇ، ياكى كىيىنكى زامان
لاردا كوچاوك حكوم سورگەن مىلى اينىلىشىدىنمۇ، ياكى آسەپ
لاتسەبە قىلماق حركىتىنىڭ آشكارا باشلانغانلىقىدىنمۇ و ياكى بو
يورتقا آندا - موندان چىقىپ قالغان آلتاي، يورت مەجموعە لىرىنى
گورون قالغانلىقىدىنمۇ و ياكى ۱۹۱۵نى بو يورتقا چققاندىن سوڭ
اولارنىڭ ملتچىلىك، وطن پىرورلىك حەقلىدە سوزلىگەن سوزلرىدىنمۇ
نىمە بولسا بولسون يوقارقى سەبەبلەر آرقاشىدا ياشلاردا مىلى آڭ،
مىلى حركىت اوپغانلىقىغا باشلايدۇ.

يورتداكى ياشلار حركىتى اڭ اوھل اورومچىدىن باشلاندى.
جاڭ جى جوڭ، مسعود صبىرى، عىسى بەگى، امىن حضرت كىيى
آدملەر بو يورتقا چقىپ يورتدا تىنچلىق اورناتىش، بونىڭ اوچون
بىر سياست تىگىشىدۇر، روش حركىتىنى باشلانغاندىن سوڭ، اورومچى
مەكى ضىيالى ياشلار - «اگر بىتم بولوپ تىنچلىق اورناب قالغان
تىقىرىدە، يورتدا بىر لىكىنىك بولماي قالمايدۇ. اونىچە بىرەر
حركىتكە مشغول بولوپ قامالېب قالماق، بورونقى كىيى اولتو
روب تاشلايالمىدۇ. اگر بىتم بولالماي سوقوش يىنە داوام قىلىپ
قالسا، مركزدن كەلگەنلەر كىتەر بولوپ قالسا، يىلى حكومت
وضعىت آغىرلاشقان كۈنلەردە ھىمان بىز كوزگە كورۈنگەن ياش-
لارنى آمان قويمايدۇ، او كۈنلەر كەلگەندە بىرەر جان ساقلاب
قالىدىغان جايىمىز بولمىغانلىقتىن حارام اولوپ كىتىمىز، شونىڭ او
چون بورونقىلەردەك بىكار ياتىپ اولوپ بەرگەندىن بىرەر ايش
اشلەن اولوپ كەتسەك عارمان بولماس» - دىگەن بىر توشەنچە
گە كىلىپ، مطبوعاتتا، سوزدە، مجلسلەدە بولوپ يوزت، ملت
فائىدا سىغا آز - تولا قىمىرلاشقا باشلايدۇ.

صحىت داوامىدا جاڭ جى جوڭ، مسعود صبىرى، عىسى بەگ
افىنىلەر بىر قائىم مركزگە بارىپ قايتماق بولغاندا، بىر بولوم
ضىيالىلار يورت حەقلىدە خلق نامىدىن مركزگە بىر تىكلەك كۈندۈر
مك بولودۇ. بو فىكرنى ۱۹۱۵نى آشلاب قىبول كورودۇ. و اونىڭ
ۋوجۇدىغا تىشېت كار بولودۇ.

نتیجەدە یاشلار بو تیلەکنی آشکارا یازماق، تیلەکنە عموم
خەلقنى امضا ائدورمەك، و حكومتنىڭ مەخفى ايش قىلىدى دەپ بىرەر
تەھت چاپلاپ قويوشىدىن ساقلانماق اوچون، حكومت اوزىگە سا
دق دەپ بىلگەن بىرنچە كاتتا آدمەنى اورتاغا ال ب اولارنىڭ آلدىندا
كورسوتوب توروب بو تیلەكنىڭ لايھەسىنى توزوب چىتماق، تيار
بولغاندىن سوڭ مەنئەت قىلۇبىندا خەلق يىغىنى اچىپ خەلق آلدىدا بىر
اوقوب اوتمەك و بىتون خەلققە امضا ائدورمەك قارارىنى قىبول قىلىپ
ايشقا باشلايدۇ. باش ساقچى ادارەسىنىڭ معاون مەدىرى عمىر
داملا قاتناشقان حالدا اويغور اويوشماسىدا بو تیلەكنىڭ لايھەسى
ابراھىم مەطىعى، فقير، تورسون واحىدى، مچىك زاحىدى كېسى
ياشلار طرفىدىن توزولۇپ چىقىدۇ.

نتیجەدە، جمعة كۈنى مجلس آچماق بولۇپ، باغاقلار تىارقا
تېلىماق بولۇپ توزغاندا، معلوم كىشىلەر طرفىدىن بو ايش آرقا
غا تارتىلىدۇ. آخرى بارىپ مجلس هم آچورمايدۇ. بو تیلەكنە كەكە
ملى مەختارىت طلبىدىن تارتىپ يورتنىڭ اىختىاجلىق دەپ بىلگەن اوش
شاق مەسئەلەلەرگە قىدر تیلەكلەر كىرگوزولۇدۇ. امما توسقونلۇق
آرقاسىدا ووجودقا چىقماق قالۇدۇ. شۇنداق بولسىمۇ مجلس آچال
ماي، خەلققە آشكالاتماي، امضا ائدورالماي قالغان بولسىمۇ، ام
ضاسىز، اىگەسىز شو حالدا بولايھە مەسعودا قىندىم گە تاپشورۇلۇدۇ.

ياشلارنىڭ بولۇپمۇ شاعرلارنىڭ غزىتەلردە مەنئەت، يورت دەپ ياز
غان نرسەلرى كۆپەيىشكە باشلاغاندا، يىرلى حكومت غزىتە خانە
نى قاتتىق تەكشورۇش آستىغا آلۇدۇ. سونوزورسىز بىرەمۇ مەقالە باس
تورمايدۇ. آخرى ياشلار خەلق طرفىدىن بىرغزىتە ياكى مەجموعە
چىقارماق حەركەتكە كىرىشىدۇ. ياشلار بو ايشنى قوزغاشدا، بو
ايش يالغوز صافى آشكلى ضىالى ياشلار ايلە چەكلىنىپ قالغان نە
مىدە اشنىڭ بارىپ چىقماستىقىنى، و باشقالارنىڭ بو خەركەتنى بو
زوب قويوشىنى سىزىپ ھەر ايشىمىزنى حكومت بىلەپ تورسوندى
گەننى قىلىپ، بو خەركەتكە خۇفە دەپ گىمان قىلىنغان ياشلار هم بو
ايشقا قاتناشتورۇلۇدۇ. نەتىجەدە «خان ئەكرى» ناملى بىر مەجموعە
چىقارماق بولۇدۇ. بو ايشقا، بەعضى اوزومزدىن قاتناشتورۇلغان ياش
لار بولۇپ، حكومت بولۇپ قاتتىق قارشىلىق كورسوتۇدۇ، «بولار

ئىك آرقاسىدا ايلى طرفىنىڭ يول يورۇغى بار، بولار ايلى ئىك تە
ويقىنى قىلماقچى، بونىڭ آرقالى بولار حكومتكە قارشى مخفى تە
كىلات دورماقچى» دىگەن سوزلەر ايله بو ايشىنىڭ آرقاسىدا يور
گەن ياشلارنى قورقۇتۇدۇ. حتى شول ايشى آرقاسىدا يورگەن
كشىلەردىن ابراهيم توردى، سالىس افندى، ابراهيم مطيعى و فقير
بولوب بىرنچە آدم باش ساقچى باشلىغى خوجوجىن طرفىدىن سو
راققا تارتىلىدۇ. بىرلى حكومت ياشلارنىڭ بو حرىكتىنى هيچ بىر
علاج قىلىپ توسات آلماي، بو ايشىنىڭ آرقاسىدا يورگەن بىر
نچە ياشلارنى منصب بەرگەن بولوب آلتى شەرگە ماڭدۇرماققا
پلان قورۇدۇ، بو حەتتە بو يىرۇق ھەم توشۇرۇدۇ. بو ايشىدىن كوپ ياش
لار خاپا بولۇشۇدۇ. «اگر پالانلار ايشىدىن يوتكەلسە، ھەممەز اش
تاشلايمىز، پالانچى آدمنى اولتۇرۇمىز» دەپ حكومتىنى قورقۇتۇش
قا باشلايدۇ. بو كۈنلەردە اورومچىدە يالغوز امىن حضرتەم
قالغان بولوب قالغانلار اچىرگە كەتكەن ايدى.

حكومت بو پىلاندىن ھەم نتيجه چقىرالماي ياشلارنىڭ بو حرىكتى
نى ھمايە قىلغان قىياتكە كىرىپ، بو حرىكتىنى اوز قانداسىغا بو
راب آلماق بولۇدۇ. بونىڭ اوچون مجموعەنىڭ اقتصادى، قەغدى
راسخود پولىنى فرقه بولومىن چقارىپ بەرمەك، مجموعەنى فر
قە رياستى آستىدا چقارماققا مصلحت بىرىدۇ. بونى ھەم بولۇدۇ
رالمايدۇ. آخرى ياشلار اوزىگە قارشى چققان كشىلەرنى «سزىلر
بىزگە رھبەر بولۇشۇڭلار، بىزگە ياردەملىشىڭلار، يول كورسۈتۈڭلار»
دەپ اولارنى آلدىغا سالىب ادارە، خلىق بولوب ھەمدەن اعانە
توپلايدۇ. بو ايشىدا حكومتنىڭ بعضى مھىم آدملىرى بو حرىكتىنى
اوزلىرى فايداسىغا بوراب آلماق اورنىغا سىزەر سەزمەس حالدا
اوزلىرى ياشلار قانداسىغا اشلەپ قويغانىنى سەزمەي قالىدۇ.

ياشلارنى خوش قىلىمۇ دەپ ادارەلەر، حكومت كاتتالىرى نھايەتتى
تى كوپلەپ اعانەغە يازىلىدۇ. نتيجه دە 7 مېلىيون اعانە توپلايدۇ.
(اول وقتدا آلتون 30 مائى دوللار بولوب شول پولغا 233 سىر آل-
تون كىلەر ايدى)

ياشلار بوايشنى باشقا الب چقىدى. اوتوب چقىدى، مجموعه چقاردى. آڭغىچە. وضعیت بوشاب، بتم امضالاندى. ياشلار حرىكى دخيمو كوچايدى.

8 انچى ايون كونى جاڭ جى جوڭ افندى بتون اورومچى ياشلارنى غربى زالغا صحىت گه چاقىرىدو: «بوگون هر قايداغ بىر فكر، هر قايداغ بىر تىلەك آتماققا ار كىن. مركز نىڭ تارىخىدىن بويان شىكچاڭغا قاراتقان سىياسىتى خطا بولوب چقىدى. بوگوندىن باشلاپ ياڭى تارىخ باشلايمىز، مركز تارىخىدا قىلىپ اوتكەن خطا سىياسىتىنى 2 نچى تىكرارلامايدى. اگر موندىن سوڭ بورونقىدەك ظلوم داوام قىلىدىغان بولسا، شول وقتىدا مەن شىكچاڭلىق آلدىندا توروب بو ظلومغا قارشى انقىلاب قىلماققا مەن باش بولوب اورتاغە توشومەن» دىگەن كىمى سوزلرنى ايتىپ ياشلارغا بىر تورولى روح بىرىدو. بوسوزلارنى آڭلاغاندىن سوڭ ياشلارنىڭ اوزون يىللاردىن بويان يورەكەندە اور ئاب كەتكەن درد الملىرى، آه زارلىرى، فكر تىلەكلىرى قاينىغان قازانداك تاشيشقا باشلايدى. تىلەكلىر، اوتكەن كونلەرگە شىكايىتلەر 2 كون داوام قىلىدو. شول كونى تاشلانغان تىلەكەندەرنىڭ مەھىم نۇقتەلىرى تويىنىدىكىچە:

(1) يورتىمىزنىڭ شىكچاڭ دىگەن اسمىنى اوزىنىڭ جغرافىە مىلى اسمى بولغان «شرقى تور كىستان» دىگەن اسمىگە يوتكەن بەرسون.

(2) اويغور، قازاق، تاتار، اوزبەك، قرغىز، تارانچى، تاجىك خەلقىنى بىر «تورك» دىگەن اسمدا يورتسون.

(3) اويغور، قازاق، تاتار دەپ پارچىلانغان ھىر بىر آيماق مىلەتىنى آقارتىش اويوشمالرىنىڭ تىشكىلى اوزگرتىلسون، ھەمسىنى بىر يىكتوروب بىر «تورك مىلىنى آقارتىش اويوشماسى» قىلىپ بەرسون. بتون تورك آيماقلىرى شو بىر تىشكىل اچىگە كرگوزولسۇن.

- (4) آلتى شەھەر خەلقىگە شىمالغا اوخشاش ار كىنەك بىر يىلسون
 - (5) ادارە خەتەتەگە تور كىردىن كوپ كر گوزولسون.
 - (6) مصادىرە قىلنغان ملوكاھر اوز ايگەلر يگە قايتوزولسون.
 - (7) مطبوعات، سوز، يىغىن آچىش اشلرىگە تولوق ار كىنەك بىر يىلسون.
 - (8) قازاق خەلقىنىڭ معارفىنى يوقارى گوتورمەك اوچون تىز مىت اچىدە تاغ — قىرلارغا مەكتەپ سالنسون.
 - (9) تورمەدە اولگەن قەرىمانلار اوچون بىر خاظرە منارە تور گوزولسون.
 - (10) تورمەدە اولگەنلەرنىڭ بالا چاقاسىغا حكومتەن ياردەم قىلنە سون.
 - (11) شاكى شى سەي نى اورومچىگە الب كىلەپ خەلق آلداندا جازالاب بەرسون.
 - (12) اچكى اولكودن مەجىر كوچوروب چىقىش ايشى توخ تاتىلسون.
 - (13) شىمالدا آدم آز، يەر كوپ؛ آلتى شەھەردە كى كىمبەل يەر سىز دەھقانلار شىمالغا كوچورولسون، اولارغا يەر تەقسىم قىلەپ بىر يىلسون.
 - (14) خەنسولارنىڭ تور كىردىن خاتون ايشى اشلرى قاتتىق مەنەق قىلنسون.
 - (15) بانكىدان قىزىگە بىر يىلدىن ئىلگىر آقچاھر بىر مىت نەفوزىدە—غا قاراپ برابر بىر يىلسون.
 - (16) ساقچى ادارەسىنىڭ خۇفە اشلرى يوق قىلنسون. خۇفە خادىملرى اشدن بوشاتىلسون.
 - (17) يورتنىڭ معارف، اجتماعى، اصلاحات، دەھقانچىلىق اشلرىگە كوپ كوچ چقار يىلسون.
- نتىجەدە شۇنداق قاشلانغان فەكرلەر بىر نەچچە يوزگە يىتەپ بارە مو. جاڭ جى جوڭ افندى بوسوز بو فەكرلەرنى آڭلاغاندىن سوڭ «شەرقى تور كىستان، توك، مەجىر الب چقىماسلىق» توغىرولوق فەكرلەرنى شەخسى جەھەتەن قىبول كورگەننى، امما بو مەسىلەنى قىرار قىلىش جىقوقى دولتەك كىگەش ھىيەتىنىڭ قولندا ايگەننى بونىڭ اوچون بو ايشىنى اولكولوك كىگەش ھىيەتىنى آرقالى دولتە

لك كېڭەش مەجلىسىگە تاشلاشقا تېگىشلىك ايگەزىنى ، اوندىن باشقا
تېلەكلەرنىڭ 99 فائىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ۋەتەن بەرگەنلىكىنى شۇ
مەيداندا ئىزاھ قىلىپ بايان قىلىپ اۆتۈدۇ. بۇنىڭدىن باشلاپ كۆپ
خىزمەت بولىدۇ.

باشلانغان ئىقتىسادىي كۈچلەندۈرۈپ ، كۆپ خىللىق جەمئىيەتسىگە
ايگە بولۇپ ، يۈرت ، مەمۇرىي فائىدەسىگە لازىملىق ئىشلارگە كىرىشىش
كە باشلايدۇ. ئەمما بىز ئەمەلدارلاردىن سوڭكى ئىشلىرى باش-
لانغان كىيىن ئۆز فائىدەسىگە ئىشلەشكە كىرىشىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن
ئورنىداكى بەئزى باشلانغان قولغا ئالۇدۇ. بۇلار ئارقىلىق تەتقىقات
باشلانغان ئۆزلىرى ئىستەگەن ھەرىكەت ئارقىسىغا ئويۇشتۇرماق بولۇ
دۇ. بىزىدىن سوڭكى ئىدارە خادىملىرى 70 فائىز يېرى خىللىق بولۇدۇ
دېگەن نەتىجىگە ئاساسەن باشلانغان ئىشلارگە ئورۇنلاشتۇرۇشدا
ئىقتىسادىي ئىشلىرى قولغا ئالغان بىر نەچچە ئىش مۇھىم رول ئويۇ-
شايدۇ. اولار ياخشى دەپ تەنقىتلىنىدىغان ئىشلارگە ئورۇنغا ،
يەنى دەپ تەنقىتلىنىدىغان ئىشلار تۈپەن ئورۇنغا كىرگۈزۈلۈدۇ. بىر بۇ
ئۆزى باشلانغان ، «ئىش 3 - 4 باشقا ياخشى كۆرۈنمەسلىك ئىشلىرى
قۇتۇلغان ئىشلار» دەپ شۇلارنىڭ ئارقىسىغا كىرىشكە مەجبۇر بولۇدۇ.
اولارنىڭ ئارقىسىغا كىرىشكەنلەر ئورۇنغا ، شۇكىتتە ئويۇشايدۇ.
شۇنداق قىلىپ باشلانغان ئىشلار «ئىش ئورۇنغا بىر چىقىرىپ ، شۇ
ئىش رەھبەرگە كىرىپ كېتىدۇ.

بىزىدىن سوڭكى ئىشلىرى ھەم

7. ئىشلىرى ئىشلىرى كۆپى بىزىدىن سوڭكى ئىشلىرى ھەم-
ئىشلىرى ئىشلىرى بولۇدۇ. ئىشلىرى ھەم ئىشلىرىگە كىرىشكەن ئىشلار
ئىشلىرى كۆپى قەسەم بىزىدىن سوڭكى ئىشلىرى بولۇدۇ.

اولكىلىك ھەم ئىشلىرى ئىشلىرى قوشۇمچە ئىشلىرى
ئۆز ئىشلىرىگە ئىشلىرى شىمال ئوردۇ ئىشلىرى ئىشلىرى جەمئىيەت
ئىشلىرى ئىشلىرى «ئىشلىرى ، بىزىدىن سوڭكى ئىشلىرى» دېگەن بىز-
ئىشلىرى ئىشلىرى ئىشلىرى ئىشلىرى بولۇدۇ. بۇنىڭ ئىشلىرى
«اولكىلىك ھەم ئىشلىرى ئىشلىرى ئىشلىرى قوشۇمچە ئىشلىرى
ئىشلىرى» ناملىق بىزىدىن سوڭكى ئىشلىرى ئىشلىرى ، ئىشلىرى ، ئىشلىرى ،

گراممانى ايلي وكىلمىرى ھىم قېزىل قىلغان بولۇدۇ. جاڭ جى جى
افندى يوقور قىلارغا قوشۇمچە قىلىپ يانا «جوشۇگو - سەۋىيە
دوستلۇق قىلىنى كۈچلاندۈرۈش، دولت نىڭ بىرلىكىنى ھىمايە قىلىش
خەلقچىلىق سىياسىتىنى اجرا ايتىش، ھىر بىر ملت اتتەفاقىنى كۈچلاندۈرۈش»
دېگەن 4 نۇرلى سىياسىتىنى، «پاراخوزلۇقنى، نىشە-افىۋا
كېى چىكىملىكىنى، و قىمار بازلىقنى قىطعى يوقايتىش» دېگەن 3
نۇرلى شىعارنى مەيدانغا آتتى.
بۇنىڭ سىرتىدا خەلق اوستىندەكى آغزلىق مەسىلەلەرنى حل قىلماق
ۋچون شو اشلەرنى اشلەدى:

(1) شويلىقى بىرلىق پاراق غلەنى دەقانلار اوستىدىن كوتۇ
روب ئاشلادى. شويلىقى سودا تىجارەتچىلەر اوستىدىن تورلى باج-
لاردن يارم يىلىق باجنى كوتۇروب ئاشلادى.
(2) بىر مصادىرە قايتۇرۇش ادارەسى قورون، شىڭ شى، سەۋىيە
طرفىدىن مصادىرە قىلغان كۈچمەس مىلكەلرنى اوز اىگەلرەگە قايتۇرۇپ بەردى.

(3) بى واسىطە اولكولوك ھىكومەت قارماغىدا بىر سو ادارەسى
تەشكىل قىلىپ اولكولونى سو قورۇلۇش اشلەرىگە باشلاماق بولدى.
(4) بىتمەگە اساسا سىياسى گىناھكارلاردن اوزومچىدىن 253 نۇر
چەت ولايتىدىن 135 نۇر كىشىنى آزاد قىلدى. شىڭ شى سەۋىيە زامانە
دا سولانغان چوڭ كىچىك كاممۇنىستلەردىن 131 نۇر كىشىنى تور
مەدىن آزاد قىلىپ، لانجو آرقالى يەككەنگە يەتكۈزۈپ قويدى.
(5) بىتون خەلقنىڭ لەنىتىگە اوچراغان باش ساقچى ادارەسى
(جىڭجۇچو) نى ئارقا ئېلىپ، ساقچىلىق اشلەرنى اچكى اشلەر نظار
تى قارماغىغا اوزكوزدى.

(6) طلب بويىنچە توسەن گوشۇسى (يرلى مال سودا شىركىتى)
نى ئارقا ئېلىپ، اونىڭ بورون اشلەپ كىلگەن اشىنى اونىڭ اورتىغا
ياشۇنى تەشكىل قىلغان صناعت شىركىتىگە اوزكوزدى.

(7) بورون ھىر بىر ولايت، ناھىيەلەرگە والى ھاكىم بولۇپ تور
نغان بىر بولۇم خەنسولارنى يوتكەپ اولارنىڭ اورتىغا يرلى خەلق-
دىن والى، ھاكىم قويدى.

(8) جنۇب نىڭ احوالىنى بىلمەك، اولارغا مەركىز نىڭ سىياسىتىنى

آشلاتماق اوچون آلتى شهرگه بىر تفتيش هيئىتى ايپەردى.
(9) توركلەر ايله خەنسولار بىر بىرلەن خاتون قىز آلدى.
سون دەپ قاتتىق بو يروق توشوردى.

بىتمەن سوڭ خلىق خىلى اركىنلىككە ايويشلىدى. خەنسولار
بۇرون زورلاب توركلەردىن خاتون - قىز آلغانغا خلىق يورە
دە نھايتى زور بىر غضب ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، امما بۇ
اوچون آچوقىن آچوقى بىر قارشىلىق كورسوتالماي فرصە
كوتوب ياتقان ايدى. بىتمە بولغاندىن سوڭ خلىق اورومچىلدىن بۇ
لاب خەنسولارغا تەككەن تورك خاتونلارنى نەدە كورسە شۇ
دا توتوب اوروب سوقوب مسجىملەرگە سولاشقا باشلادى. بۇ
غا قاراپ جاڭ جى جوڭ اقمىدى بۇ بو يوروقنى توشورگەن بولدى.
بتون اولكە بوينچە ھىر بىر ولايت ناھىيەلەردە كىيەش ھىيە
قىيىكىل بولدى. ولايت ناھىيەلەردە حاكىم سايلاش ايشى اجراقلدى.
حكومت ادارەلرىنىڭ يازو خىتى خەنسولار، تور كچە 2 تورلى
دا ال بىر يىلدى.

بىتمەن سوڭ 7 ولايت، اياى طرفنىڭ اوينا غا
رولى

ايلى قوزغولاشى خلىقنىڭ غادىقىن سىزىت قىيىلىپ، شۇنداق
قوزغولاشنىڭ چقىشىنى سىغىنىپ تورغان زامانلاردا قوزغالغا
دىن، خلىق دە كى اونچە مونچە اركىنلىك بىتمەن سوڭ باشلا
لىقلىق و ايلى قوزغولاشنىڭ آرقا كورونوشى نىمە ايكەن بىتىمەن
سىزىپ چقالمىغانلىقلىق و بىتمەن سوڭنى اركىنلىكنى، بىر بىرلىك
مەركىز مەن بەردىم، بونى بەرمەك سىغىنىپ جويى دا بۇرون بىل
لەنگەن سياست ايدى. دەپ ايتىلمۇ، امما كىز بۇرون قورە
نى قاچۇروب قويوب بۇرون بەرمەي، قوزغالغاندىن سوڭ يا
بىتمەن سوڭ بەرگەنلىكىدىن بو كىلگەن اركىنلىك، تەكلىكىنى قوز
لوشنىڭ نتيجهسى دەپ بىلىپ بىر بولوم خلىق بىتمەن سوڭ ايلى و
لارنى قىزغىن قارشى آلماي و اولارنىڭ سوزلىكەننى سوزلىمە
استە گەننى اشلەيمەي تورالمادى.

ایلی وکیللری و بتمدن صوڭ ایلی دن کیلب حکومت تشکیک
نیگه کرگهن کیشلەر، جمعیتده کی بو حالدن فایدالانماق بول
دی. بونک اوچون اولار تشویق یولی ایله خلقنی بولوبمو یاش
لارنی قولغا الب، بتمون حاکیمیتنی قولغا کرگوزوب آلاماققا حا
ضرلاندى.

اشنی برنچی نوپتده خلقنی اوز اطرافینغا اویوشتوروب آل
ماق، اولارنک آرقاسیغا کر میگهن کیشیلرنی تورلی تهئید، تئ
قیب یولی ایله آرقاسیغا کرگوزوشکه مجبور قلماق، بونکغا او
نومای یورگه نلرنی قورقوتوش، اوردوروش، غزیتده یازیش
یولی ایله آرادن سیق چتارماق، یاخود برباش کوتورال-ماس
خالغا کهلتوروب بتمون خلققه اونداغ آدمهلرنی یامان کورسو
قوش کبی اشله زدن باشلادی. بوخل آدمهلرگه «خطایچی، خطای
غا ساتیلغان، شاڭ ناو جین، یاریم شاڭ ناو جین (اچکردن چق
قان خه نسولارغا بیریلگهن بر لقم) خابین، مستبد» دیگهن اسم
هلرنی یوکله ب، یاخشی ایله یاماننی بر تاپاقتا هایدادی.

یارغان — که تکه نلهر دن فایدیلیمب یاشیرین تورده اط-راف
قاحیه لرده ایلی دا قورولغان «انقلابی شرقی تورکستان یاشلار
تشکیلاتی» نک شعبهلرینی قوردی. «سباره تیاتر اومیگی» دی-
گهن قام آستندا آدم اورودیاغان نوکچه کلهر فرقه سینى اویوش-
توردی. اورومچی، تورپان، قهشقهر و باشقا جايلاردا تاءئیرینی
خیلی کوچایتب آلدی. سوزیگه کر میگهن، ایلی وکیللری استه
گهن یولدا ماشماغان کیشیلرنی هر بر شهرده یوقورقی فرقه اع
ضایغا اوردوروشقا، غزیتلرده تیلاب رهسوا قیلشقا باشلادی:
ایش بو حالدا داوام قلمغانلقدن کوپ خلق بولارنک تهئید
قلاشندن، اوروب سوقوشیدن قورقوب شولارنک آرقاسیغا کریش
که، یاخود باشینی اچگه ققیب ایشقا مجبور بولدی. باشدا
اولارنک بو حرکتیگه چهک قویولماغانلقدن یاکی بر قارشیلیق حر
کت بولماغانلقدن، اولارنک قارشیلیقغا اوچراغان بعضی کیشیلەر
خامیسین یالغوزچیلیق تارتیب قالدی.

آخری باریب اولارنک بو حرکتی چه کسز حالدا داوام قی

ليقما باشلانغاندىن سوڭ، ھۆكۈمەت تەرىپى قانۇنىي، ئىشكىلىي ھالدا
اولازنىڭ بۇ ھەرىكەتىنى چەكلەشكە باشلامى تۈرلۈك مەدەنىيەت
36 نچى يىلى 23 نچى فېۋرال كۈنى اورومچىدە «ھوررا چە»

لار گروھى» نىڭ باشلىغىي عبدالھىد مەخدۇمنىڭ قوزغىلىغى آر قانۇنىي
دا زور بىر نەپەس بولۇدۇ. بۇ نەپەسچىلەر تەرىپىدىن 72 سائەتلىك
مەنئە چىقىرىلدى. جۈمھۇر بەھرىمەن شەرتىيە ئىلە ھۆكۈمەتكە 70 80 تىلەك
تەقدىم قىلىنغان. بۇنىڭ رەھبەرگە 24 نچى فېۋرال كۈنى ئۈرۈمچىدىن،
قازانلار، 25 نچى كۈنى 3 4 مىڭ ئادەم قاتناشقان ھالدا خەنسىو
لار تەرىپىدىن نەپەس بولۇدۇ. كىيىنكى نەپەسدا اولكولوك ھۆكۈ
مەت بىناسى چىقىرىلدى. نەپەسچىلەر تەرىپىدىن ھەمىدجان افەندى باش
لىق ئىلە كىشىلەرگە ھۇجۇم باشلىغىلىدۇ ۋە ئۇلارنى قاتتىق سىقىش ئاستىدا
ھا ئالودۇ. نەپەسچىلەر ئازابىدا قالغان بۇرھان افەندىنىڭ شۇ قەدەر
بايلىق 4 نەپەر ئويغۇر (ئەترا) ھۇجۇمغا ئۇچراپ تايىق تۇرماق ئاستىدا
دا اولودۇ. بۇ ۋاقىئە مەنەسەبەتتى ئىلە اورومچى شەھرى زور خۇفۇسىيە
تىدا قالودۇ. شەھەر دەرىزىلىرى تاقالىدى. شەھەر ئاستىدا كىيىن خەنسىو
لار شەھەر ئىچىگە قاراپ كۆچۈشكە، شەھەر چىقىش، كىيىن ئۈرۈمچى شەھەر
سەرتىغا قاراپ كۆچۈشكە باشلايدۇ. بىر بولۇم خەلق ئىچكى تەرىپى
دىن كىيىنكىگە جەنۇب دىيارىدا ئۆپكەلىدۇ ۋە ئالودۇ. بۇ زامانلار
شۇنداق بىر زامان ئىلە كىيىنكى، ئىلە تەرىپىدىن بەزى قىلغان ئىكەن
ئىلەدىن دولايى ئۈرۈمچى شەھەر ئىلە خەنسىولار ئورنىدا نەپەسچىلەر
ھالدا بىر قارىمۇ - قارشىلىق داۋام قىلغان كۈنلەر ئىدى. ئىگەر
جەدى بىر قەدەر قوللانغاندا، بۇ ئىكەن مەنئە ئورنىدا بىر قانۇنىي
لىق قىلغۇچى تۇرغۇلۇپ قالغان بولۇر ئىدى. ئىمما بىخەتەر يارىشا،
ھۆكۈمەت ئىلە ئىلە تەرىپى كىيىنكىگە سىز قىلىش، ئىچكى ساقلاپ
قالىش دىگەن پىرىنسىپ ئاستىدا نەپەسچىلەر ئىچكى كۆرۈپ ئالغانى
ئۇچۇن مەسئەلە ئىچكى ئىلە تۇرغۇلۇدى. بۇ ۋاقىئە مەنەسەبەتتى ئىلە
اورومچى شەھرىدە 5 - 6 كۈن ھەربىي ھالدا ئىلان قىلىندى.

مەنئە شۇ ۋاقىئەدىن باشلاپ ئىلە تەرىپىدىن ئىلە ئىچكى ئىلە
قا باشلاندى. شۇنداق قىلىپ ئىلە تەرىپىدىن ئۈرۈمچى شەھەرگە ھەرىكەتكە
قارشى ھەرىكەتلەر ئويغۇشقا، مەيدانغا چىقىشقا باشلاندى.
بىر كۈن سوڭ ھەربىي ۋىلايەتكە سىلاھتا ھەيئەت بارغاندا، شۇ

قائىدە ئالمايغا سايلام ھېتىگە اورودىچى والى محكمىمە سىنىڭ معاون
والىسى تۈركىستان ناملىق بىر قازاق يېڭىت باش بولۇپ ئالتايغا
بارىدۇ. بۈگۈنكى يولدا كىتەپ بارىپ دوربۇنچىن دېگەن جاينى
يېتىپ بارغاندا، شۇندا معلوم كىشىلەر طرفىدىن اولتۇرۇلۇدۇ.
بۇ مەناسىت ايله قازاق خلقىنىڭ بولۇپمۇ خادواڭ خانىم، جانىم
خان حاجىم كېي قازاقى كاتتالرىنىڭ احمد افندى باشلىق ايللى
كىشىلىرىگە ناراضىلىقى كۈچلانىدۇ. آرادا نھايتى كۈچلۈك قارىمۇ-
قارشىلىق پەيدا بولۇدۇ.

بۇنىڭ اوستىگە بورون چۈچەكنى تاشلاپ سەھىپت ئۇپراقى
تۇرما اوتۇپ كەتكەن بىر مونچ، خەنسۇلار بىتمەن سوڭ قايتىپ كەل-
مەك بولۇپ چۈچەككە اوتكەندە، اولارنىڭ اچىندەكى 70 گە قىر-
قىز «شورزا» چىلاننىڭ ھجۈمىغا اوچراپ اولۇدۇ. بۇ واقىئەدىن
سوڭ باشقا خەنسۇلارنىڭ ايللىغا قارىتا ناراضىلىقى، قارشىلىقى
كۈچلانىدۇ.

بىتمەن سوڭ اورتادا مسعود افندىم ايللىغا بىر بارىپ قايتىدۇ
اونان سوڭ جاڭ جى جوڭ افندى بىر بارىپ قايتىدۇ. بولار قايتى-
قاندا ايللى طرف قانچە، قىسامو بولارنى خاپا قىلىپ رەنجىتىپ قاي-
تۇرۇدۇ. كېيىن جاڭ جى جوڭ، مسعود افندى، احمد جان افندى
كى باشلىق بىر تۈركۈم حكومت آدملىرى آلتى شەرگە بارغاندا، ايد-
تا ايللى طرفنىڭ آرقاسىغا كىرىپ كەتكەن كۈپ كىشىلەر بولۇپمۇ
خەشقىدە جاڭ جى جوڭ افندىنىڭ آلتىنى تۈسەپ كۈپ خاپا
قىلىدۇ. نەمىشلەر اوتكوزۇدۇ. حكومەتنى شېھ گە قۇيۇدىغان تۈرلى
قىلەكلەرنى تاشلايدۇ.

يوقۇرقى واقىئەلردن سوڭرە، بەعضى بىر كىشىلەر ايللى طرف
نىڭ بوحر كىتىگە چىداپ تۇرالماي قوللىنىپ كەلگەنچە قارشىلىق
كۈرسۈتۈدۇ. آيرىم جايلاردا، آيرى كىشىلەر كۈپرەك ايللى طرف
نىڭ ھەر كىتىگە مشغول بولغان كىشىلەرنى قا ماقا-قا آلىشقا
باشلايدۇ.

علی خان تورہ و عثمان با تور

ایلیدا اورتاغا چققان علی خان تورہ گروہی ایله مهمانلەر گروہی اورتاسنده کی کورهش، سوقوش داوامنده او چوقدن اوچوق بربریگه زید حرکتکه کریشالمانان بولسامو، ادما سو قوش توختاب صحبت دهوری باشلانغان زامانلرده بو گوردهش جمدی آچوق برحالغا کیریو.

فایدالانش دهوریده مهمانلر گروہی علی خان تورہ نك حرمتی نی قلیدو. امر فرمانیغا اطاعت قلیدو. همه اشدا اول اول کیشی نك راضیلقینی آلیدو. علی خاننی بتون انقلاب نك یته کچیسی دهب تانویدو. امما فایدالانش دهوری توگه ب، او نوگسز اش الیب بارماققا امکان توغولغان دهور باشلانغاندا، مهمانلر گروہی کو رونشده علی خان تورہ گه اطاعت قلغان امر فرمانینی اجرا قیلد. غان قیافتکه کریپ، اچکی طرفدن اوزیکه سا دیق ادملرنی اش باشیغا چیقارماققا، مهم اورونلرنی قولغا آماققا، حکومتی او زی استه گهن یولغا بوراب اش الیب بارماققا، بونکغا قارشی کلبیغان توسقونلار نك کوچی تویدورمای یوقالتشقا، خلاصه— علی خان تورهدن خاکمیتنی تارتیب آماققا ایش باشلایدو.

بونک اوستیگه ایلی طرفدن حکومت خادملرین تارتیب فقرا لارغا قدر بولغان خلق مهاجرلققا یازیشقا باشلایدو. بتون ایش مهجرلر نك قولیغا اوئودو. بورون باشدا انقلاب مهیدانیغا تاخ- لاب توشکهن قهرمانلەر قوروق منصب ایله چنده قالیدو. مخفی و آشکارا اشلر نك همهسی مهمانلر نك قولیغا اوئوب کتیدیو. بو احوالغا قاراب تورالمانان علی خان تورہ مسجدرده، مجلسلر ده مهاجرلققا یازیشقا قارشی آچوق تشویق قیلشقا باشلایدو. بو تشویق خلقه کوپ تاثر بریدیو. بو احوالدن سوک بورون علی خان تورہ نك اوزی مهاجرلققا یازیلغان ایکهن دهب بلر — بله سر حالدا مهاجرلققا یازیلب کتهکن کوپ آدملر مهاجرلقدن چیقش گواهنامه ارینی قایتوروشقا باشلایدو. علی خان تورہ نك بو حرکت

نی مهمانلر گروہیغا قاتتی برضره بولووه. صحبت داوامندا علی خان تورہ، ایلیدا توروب مسعود افندی امین حضرت، عیسی بک افندیلر نك اورومچیگه کهلگه نینی، ایله

ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى، فېكرىيىتىنى ئىشغالب بوشىقىلەر ايله غىلاۋە باغلا ماقىل،
 يول-يۈرۈق سورا ماقىلغا بىر كىت ايشلەيدۇ. بوايشىدىن خېر ئاپقان
 مەھمانلار گروھى غالى خان تۈرەنى قازىق تىقتىش آستىغا آلىدۇ.
 غالى خان تۈردىكى اطرافىدىكى يېقىن آدملىرى سىجىرالارغا چىپ
 قىب مەجرىلەققا، مەھمانلار گروھىغا قارشى آچوق تىشويىق يۈرگۈزۈدۇ.

احمد افندى قاسىمى

ايلى ئۇنى بىتون قوماندانىق حقوقى احمدجان قاسىمى ئۇنى قواي غاۋ
 تىتوب قاليدۇ. بوشىقىلىق ئۇنى زامانىدا چۈچە كىكە پەيدا بولغان كىشى
 بولۇپ بۇنىڭ تۈرەسىدە ايكى ئىل يانقان. تۈرەدىن چىقىپ ايلى
 نا بىر يايما دوكانى آچىپ مەتار-جونار ساتىدۇ. ايلىدا قوزغولا كىچى
 ئىشەرنىڭ ھىكومىتى قوزولغاندىن سوڭ مەھمانلار گروھى بوا دىمەن تە
 آدىب ھىكومىت تىركىبىگە كىرگۈزىدۇ. بۇنى اوئل ھىكومىتنىڭ زافخوز
 ئىشەرنىڭ خىدمىتىگە اولدىن سوڭ روسچە تىرجىمان احتىياجىنى بەھانە قىلىپ
 بىلى ھان تۈرەگە تىرجىمان قىلىپ قوشۇدۇ. اولدىن ھىكومىتنىڭ ھى
 ۱۷۴

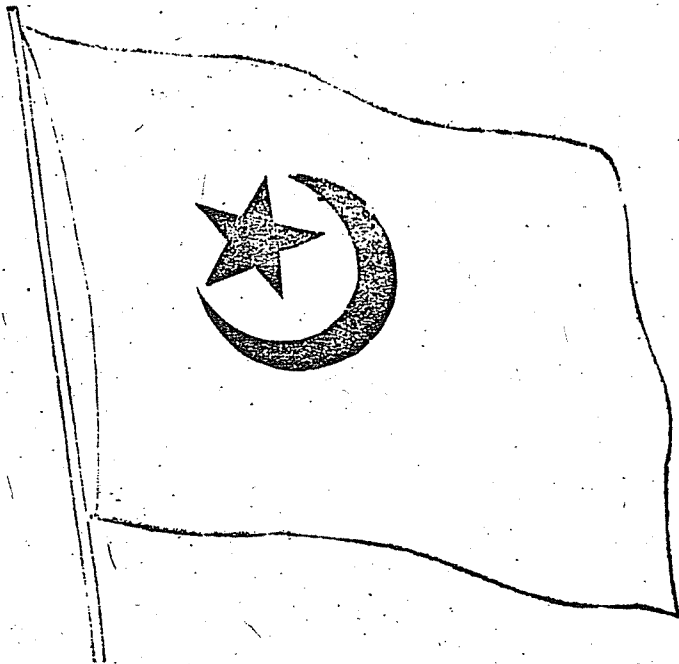
ئۇنىڭ مۇسلىمىگى، فېكرىنى ئاڭلاپ بۆكشىلەر ايله غۇلاۋى باغلا ماققا،
 يول-يۈرۈق سورا ماققا بىر كىت ايشلەيدۇ. بوايشىن خىر ئاپقان
 مھمانلر گروھى على خان تورەنى قازىق تفتىش آستىغا آلىدۇ.
 على خان تورەنىڭ اطرافىدىكى يىقىن آدملىرى سحرالارغا چى-
 قىپ مھاجرلىققا، مھانلەر گروھىغا قارشى آچوق تشويىق يۈرگۈزۈدۇ.

احمد افندى قاسىمى

اىلى ئۇنىڭ بىتون قوماندانىق حقوقى احمدجان قاسىمى ئۇنىڭ قوايىغا او
 قىلىپ قاليدۇ. بۆكشى ئۇنىڭ زامانىدا چۈچە كىكەپەيدا بولغان كىشى
 بولۇپ شۇنىڭ تورەسىدە ايكى ئىل يانغان. تورەدىن چىقىپ اىلى
 ئا بىر يايما دوكانى آچىپ مەتار-جونار ساتىدۇ. اىلىدا قوزغۇلاشچە
 ئىدىنىڭ ھىكۈمىتى قوزولغاندىن سوڭ مھمانلەر گروھى بواىدەنمە تاه
 ئىدى ھىكۈمەت تىركىبىگە كىرگۈزىدۇ. بونى اودىل ھىكۈمەتنىڭ زافىغوز
 ئوقى خىدەمىگە اوزدىن سوڭ روسچە تىرجىمان احتىياجىنى بوانە قىلىپ
 ئىلى خان تورەگە تىرجىمان قىلىپ قوشۇدۇ. اوزدىن ھىكۈمەتنىڭ ھەر

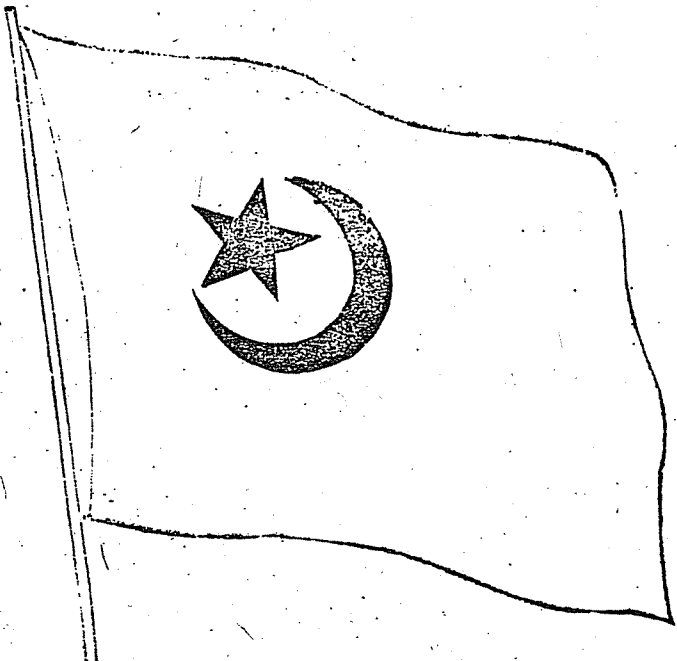
ئى بولغوم خەلىپىنى بۆكشىگە ئاپشورىدۇ. بۆكشى غاملى، غەي
 لى آدم بولغانى اوچون تىسبىح تارتماق، نماز او قوماق يولى
 ايله على خان تۆزەنك مەجىتىنى اوزىگە جاپ ايتىدۇ. بشونداق قى
 لب بواحمدجان قاسىمى خلق وكىلى دىگەن نام ايله 2 وكىلگە
 قوماندان بواوب سەبەت اوچون اورومچىگە كىلىدۇ.

ايله دا قورولغان شىرقى شورىستان
 ھكومتىنىڭ بايرىغى

اورومچىدە بىتمەمزالىنىپ، ھكومت ئىشكىلى اوزگورۇپ ايله
 دا قورولغان آى يولدىوزلوق شىرقى شورىستان ھكومتى بىر ولايەت
 لىك ھكومتكە اوزگرتىلىدۇ. بىتمەن سوڭ اولكەلك ھكومتنىڭ مە
 ون رۇئىسلىك اورنى على خان تۆرەگە خاس بولغان بولسۇمۇ، امما مەھمانلەر
 گورۇھى على خان تۆرەنى بىر والىلىق اوروندا قالدۇرۇپ، اونىڭ اور
 نىغا احمدجان قاسىمىنى مەاون رۇئىسلىككە كۆر سۇ ئودۇ. او
 نىڭ اوستىگە مەھمانلەر اگروھى يالغوز على خانغا بىر والىلىق او رون
 بەرگەن بولسۇدۇ، امما اونىڭ اطرافىدە كىي كۆپ سا دىنى آدملەر
 نى بىتمەن سوڭ اشىز قالدۇرىدۇ. بواشقا على خان تۆرە قانتۇ
 نازاھىلىق بىلدۈرىدۇ بونىڭ اوچون مەھمانلەر گورۇھى ظۇرەمەن على
 خان تۆرەگە قارىشى بىر تىشكىلات او يوشۇر لودۇ؛ بونى تىشكىلات اع
 زى نامەن على خان تۆرەگە «اورنىگە» نى بوشان بولما سا س

ئى بولۇم خەلىپىنى بۆكشىگە ئاپشور يىلو بۆكشى غەلىمى ، غەلىمى
 لىمى آدم بولغانى اوچون تىسبىخ تارتماق ، نماز او قوماق يولى
 ايله غەلى خان توزه ناك مەجىتىنى اوزىگە جەپ ايتىدو . بشونداق قىل-
 لىم بواحمدجان قاسىمى خالق وكىلى دىگەن نام ايله 2 وكىلگە
 قوماندان بواوب سەبەت اوچون اورومچىگە كەلدى

ايله دا قورولغان شىرقى تور كىستان
 حكومه تىمىك بايراغى

اورومچىدە بىم اەزالىنىپ ، حكومت ئىشكىلى اوزگورۇپ ايلامى
 دا قورولغان امى يولنىوزلوق شىرقى تور كىستان حكومتى بىر ولايت
 لىك حكومتكە اوزگرتىلدى . بىمىن سوڭ اولكە لك حكومت ناك معا
 ون رئىسلك اورنى غەلى خان توره گە خاس بولغان بولسومو ، امما مەمانلەر
 گوروهى غەلى خان توره نى بىر والىق اوزوندا قالدورۇپ ، اوناك اور
 نىغا احمدجان قاسىمىنى معاون رئىسلككە كور سو تودو . او-
 ناك اوستىگە مەمانلەر اگروهى يالغوز غەلى خانغا بىر والىق او رون
 بەر گەن بولسودو ، امما اوناك اطرافىدە كى كوپ سا دىقنى آدملەر
 نى بىمىن سوڭ اشىنى قالدورىدو . بواشقا غەلى خان توره قاتتىق
 ناراضى باق بولدى بوناك اوچون مەمانلەر گوروهى طرفىدىن غەلى
 خان توره گە قارشى بىر ئىشكىلان اويوشتور لودو : بوشكىلات اعضا
 لىرى نامىدىن غەلى خان توره گە « اورنىگە نى بوشان بولما سا سو

فصدگه اوچرايسەن» دەپ مکتوبلەر يايۇيلىدۇ. خەلق آراسىغا ئەشە
ويۇق لەرى تارقالىدۇ.

ويىلادىمەر. استاپان بويچ 6 - آينىڭ 16 - كۈنى خۇشلاشماقچى
مەن دەپ ئالى خان تۈرەنى اوز اويى پەرۋى دۈمغە چاقىرىدۇ. شو
اويدن چىقالماي بو كىشى خەلق آراسىدىن يو قالىپ كىتىدۇ بو
واقىعەدىن سوڭ خەلق آراسىدا بىرەر شىكايىت، فتنە اغوا ئارالەپ
كىتەپ قالماسون دىگەننى قىلىپ، مەھمانلەر گروھى خەلق آراسىغا
-«ئالى خان تۈرە استراحت اوچون آرشاڭغا كەتدى ياقىندا قايتى-
دۇ» دەپ تىشويۇق يورگۈزىدۇ. ايكى كۈن اوتكەندىن سوڭ تۇققوز
ئاراغا كەتكەن تىشكىلات اعضاءى قايىتەپ كىلىدۇ. شول قاتاردا
ھاكىم بك خواجه ھەم قايىتەپ كىلىپ ئالى خان تۈرەنىڭ اورنىغا والى
بولۇپ اولتۇرودۇ.

ئالى خان تۈرەنىڭ خەلق آراسىدىن يوقاتىلغانلىقى راست بولۇپ
چىققاندىن سوڭ اىلى خەلقى زور بر قايغۇغا پاتىدۇ. كۈپ خەلقنىڭ
قولى اشقا بارمايدۇ. ئالى خان تۈرە گروھىدىكى آدمەلەر مەسچىدە
لەرگە، كىسكىلەر آراسىغا «ئالى خان تۈردى نەگە الەپ كەتتى،
تاپىپ بەرسون، بولماسا قورال تاپشلايمىز» دىگەن مەمۇنىدا ئەشە
ويۇق ھەرقەللىرى ئارقا تىدۇ. بوسىبىدىن نوردن بكنى آرادن يوق قىلىن-
دۇ. عىرجان ناماي بىرىگت بو ئىشقا چىدايالماي اوزىنى ايتەپ
اۋلۇپ آلىدۇ.

مەنسى يۈلى آچىلغاندىن سوڭ، ئالى خان تۈرە گروھىدىكى
ھەجى اللەين ائەدى، نوردن بك، مەنۇر خواجه، ھىسن قارى، نور
دى قارى كەبى كىشىلەر ايلەيدىك سىقىلىپ قالغانلىقىدىن اورۇمچىگە او
توب آلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ايلەيدىغان قوزغالغان قوزغولاشكى بىر نور
اىكوم كىشىلەرنىڭ قومانداسى استىغا اوتودۇ.

ئامدى عثمان باتۇر بولسا، بىرئىچە يىللىق ئىجىرىمىسىدە ياخشى
ياماننى گۈرگەن كىمىدىن پايدا كىمىدىن ضرەر كىلىشنى سىزگەن بىر
آدم بولغانلىقىدىن پامىدا ايلەيدى كوتۇرولگەن انقلاپقا نەھائىتى احتىباب
ايلە ھالە قىلىدۇ. بوھالە نىڭ باغلاشقا ئالى خان تۈرە واسطە
چىمىك قىلىدۇ. سارسومبە اشغال قىلىنغاندىن سوڭ عثمان باتۇر ايلە
يەنى ايلە ھالە باغلاشقا گۈنەيدۇ بونىڭ اوچون ئالى خان تۈرە

رە سارسومبەگە بارىپ عثمان باتور ايلە كوروشودۇ. اوزى نىڭ مە
صد مرادىنى عثمان باتورغا آڭلاتىدۇ بىۋاسىتە ايلە بىۋايكى كىشى
اور تاسىندا علاقه باشلايدۇ. عثمان باتورغا و كالتاھ لىطى ناملىق بىر
كىشى غولجاغا بارىپ على خان تورەنىڭ قاشىدا تورودۇ
بىتم تۈزەش ايشى اوچون ايلى طرفنىڭ تىكلىقى ايلە عثمان باتور
طرفىن لىطى شىمسىلرا ايلغا بارىپ مصلحت شىلرىگە قازىناشقان بولسىمۇ
امما بولاننىڭ كورسىكەن ئىكەنلىكىگە ايلى طرفى بىررە عايە قىلمىدى. ايلىدىن
اورومچىگە بىتم اوچون بارىدىغان وكىللىرا چىگە عثمان باتورنىڭ آدملىرىدىن
بەرەنى بولسىمۇ قوشون قويمىدۇ.

سارسومبە اشغال قىلغاندىن سوڭ ايلى طرفىن گىزىپ
رال ويكتىرونى، عىسكەر باشى لىكسىن آلتايغا كىلىپ باتورغا مە
لىحت سالماي خاق قولىدەكى قوراللارنى يىغىپ ايلى غا ايد
بەرىپ بىرىدۇ.

عثمان باتور والى بولغاندىن سوڭ اوزنىڭ قاشىغا ايلى طرفى
دىن بۇقانچە آدم كىلىپ اوزنىڭ اداره اشلىرىگە آرالاشىدۇ.
شنىڭ زامانىدا آلتايغا كىلىپ قايتىپ كىتكەن روس انجىنىرلىرى
۱۸۵۰- يىلى ۲۰- ئايدا عثماندىن روخصت آلماي كۆك تۇقايغا كىلىپ
كان تەكشۈرۈشكە كىرىشىدۇ.

ايلىدا على خان تورە تۇتۇلغان ھەمان لىطى ايلىدىن آلتايغا
قايتىپ بارىدۇ. يوقۇرقى سەبەبلەردىن عثمان باتور ايلى طرفى ايلە
بولغان علاقه سىنى بىتونلەي اوزودۇ. اورتانى كىلىشتۈرۈپ قىپ
ماق اوچۇن آلتايدەكى كونسول، مەاون والى دىلىلقان، گىمىرال
اسھاقلىر عثماننىڭ آلتايغا بىر ئىچىدە چىقىدۇ. امما اورنا كىلىشمەيدۇ.
بىتم اورومچىدە امضالانغان كىلىدە عثمان باتور طرفىن 2 نە
نەر وكىلىپ كىلىپ اورومچىدە چىڭجى چوڭ ائىدى ايلە كوروشودۇ.
ايلى طرفى عثمان باتورنىڭ بۇ ايشىغا عىجىلىنىدۇ و ناراضى بولودۇ.
شۇندىن سوڭ ايكى طرف بىر ئىچە ايلەز بىر- بىرىگە قارشى ھىر
كىت ايلە مىشجول بولودۇ.

36- ئىچى يىلى 2- ئىچى آيدا اورتادا قوراللىق توقۇنۇش تۇغۇ
كوب، ايلى طرفى 5- ئىچىدىن ارتۇق عىسكەر ايلە عثمانغا قارشى سو
قۇش باشلايدۇ.

عثمان باتور ۶نچى آينىڭ 26نچى كۈنىدىن باشلاپ چىكىنباڭنىڭ
آخىردا بەيتىڭ تاغىغا كىلىپ اورونۇلۇشۇدۇ. بوسوقوشقا تاشقى
مونغول اتلىق عىسكىرلىرى ھەم قاتناشيدۇ.

5نچى آينىڭ 28نچى كۈنى بىر بولۇم تاشقى مونغول اتلىق
عسكىرلەرى عثمان باتور عىسكىرىنى قوغلاپ كىلىپ بەيتىڭدا تورغان
ھۆكۈمەت عىسكىرلىرى بىلەن تۇقۇنۇشىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ھۆكۈمەت عىسكىر
لىرى بۇ تاشقى مونغول عىسكىرلىرىنى آر قانغا چىكىنباڭ ئورۇپ بولۇپ
8 عىسكىر، 24 ئات 5 دانە پولىمونت اسىر ئالۇدۇ.

6نچى آينىڭ 2نچى كۈنى تاشقى مونغول عىسكىرى «بەيتىڭ بول
سا تاشقى مونغول ئۇفراغى» مۇنداق تورغان جۇڭگو عىسكىرلىرى
قايتىپ كەتسۇن بۇنىڭ جۈزى 48 سائەت ئىچىدە بىرىلسۇن» دېگەن
مەزمۇندە بىردانە اوختۇرۇشنى جۇڭگونىڭ بەيتىڭدا تورغان عىسكىر
لىرىگە تاپشۇرۇدۇ.

يوقارقى ئىشقا جۈزىدىكى 6نچى كۈنى 5نچى كۈنى
نى تاشقى مانغولىيەدىن 5 دانە ئايرۇپىلان ئوچۇپ كىلىپ، «جۇڭگو
عىسكىرلىرى تاشقى مونغول چىگراسى ئىچىگە كىردى» دېگەن بەھانە
بىلەن بەيتىڭنى 6 سائەت بۇمباغا تۇتۇدۇ ۵۰ دانەدىن ئارتۇق بۇمبا تاش
لايدۇ بۇ ئايرۇپىلان ھەمىيەسى ئاستىدا ھۇجۇم قىلغان مونغول اتلىق
عىسكىرلىرى بىلەن 4 كۈچە كۈندۈز قانلىق سوقۇش داۋام قىلىدۇ بۇ
سوقۇشقا بەيتىڭدا تورغان مالەن جاڭنىڭ عىسكىرى ۋە عثمان باتور
عىسكىرى قاتناشيدۇ چىگىزدىن 200 كىلومېتىر ئىچىگە كىرگەن تاشقى
مونغول عىسكىرلىرى 8 نچى كۈنى چىكىنباڭ قايتىدۇ.
عثمان باتور عىسكىرلىرى 36 نچى يىلى 11 نچى كۈنى ئىچىدە سار

سۈمبەنى يەنە بىر ئىشقا قىلىپ، ئىلىنى ئىچىدىكى چىكىنباڭ ئورۇدۇ.
ئەمما ئوزون ئۆتمەي ئىلىنى چۈچەك بىلەن كىلگەن ئىلىنى عىسكىرىنىڭ
ھۇجۇمى ئارقىسىدا يانا چىكىنباڭ تاغىغا كىلىپ اورونۇلۇشۇدۇ.
37 نچى يىلى 6 نچى كۈنى ئاخىرىدا 70 گە قىزىق كاتتالىرى بىرەر
يۈزگە قىزىق عىسكىرى بىلەن اورۇن چىكىنباڭ رۇس مەھكۇمىسىدىكى
باش قوماندان سولتىشى لىن قاتارلىق كىشىلەرنى زىيارەت ئىتتىدۇ.
بىرەر ھەپتە ئورۇن چىكىنباڭقا يانا قايتىپ كىتتىدۇ.

میسورون افندیڭ حاکومت پانئیشیغا چقییشی یای طرف نڭ قارئیشیلق حرکییتی

36 نچى ىلى 5 نچى آى نڭ 28 نچى كۈنى اورەمچى —
غربى زالدا حاکومت تشكىلى نڭ اوزگەرگەنلىكى، هر كۈدن اولكولوك
حاکومت رئيسلىكىگە مسعود افنديڭ باش كاتىپلىققا عىسى بىگ
افندى نڭ بەلگۈلەنگەنلىكى اعلان قىلىندى و شول كۈنى ياشى
رئيس اش قاپشورون آلودو. شول كۈنكى مجلسىگە قاتناشقان
احمد جان افندى باشلىق اىلى طرف كشىلرى بواشقا ناراضىلىقى
نى اظهار قىلىدۇ.

وزوشىڭا زاماندىن بويان اوز ار كىن، اوز حقو قىدىن، اوزى
گە اوزى خە اھالى قىلىش امكاندىن آدىرلىغان و دوگون امابغىنە اوزى
گەر ئىسىم اوز خلقىدىن تىكاش فرستىگە ايكە بولغان كو پچولوك خلق
بۇيرىچى، نوبىلك، ئىسىلك اورەن نڭ ملتچى، يورت، ملتىكە صادق
بىلىك، مسابىك، كىك، بىر تورا، اغلان، مسعود افندى گە ئايشورولغانى
غا فوق العادە خرىستى بولوب تورغاندا، بوسىمدىن رئيسلك اورون
خە قولغا آلىش، خلقنى اوزى استەگەن يولغا باشلاش، رئيسلك
حقو قىرىدىن فايدالانىش تبارلىغان پلانلار بىنى اشقا آشوروشى امكا
نىدىن آدىرلىغان اىلى طرف كشىلرى مسعود افندى نڭ رئيس بو
لوشىغا نھايتى زور غايان ايلە قارشى چقىرىدۇ. ايلە، چوچەك، آلتاي،
تاي، قەشقەر كىمى بىر نچە ولايت نڭ بىر بولوم اولكولوك كىشەش
اعضالرى نامىدىن واورومچىدىكى بىر بولوم خلق نامىدىن جالڭ جى
جوڭ افندى گە — «مسعود نڭ رئيسلىگىنى ئانئىمايمىز، اساسى قى
نون اجرا قىلىش ساپلام بولغانغا قىر، رئيسلك، جالڭ جى
جوڭ اوزى اولتورون بەرسون، اگر بۇ طاب قبول قىلنمىسا،
حاکومت نڭ بواش، يوردا بىرەر تىنچسىزلىقنىڭ چقىشىغا سىبب
بولوب قالودۇ» دىگەن مضمۇندا بىر نچە نوبىت طاب كىرگۈزۈ
دۇ. بونڭ اوستىگە ايلە، چوچەك، آلتاي، قەشقەر كىمى جا
لاردا بىر بولوم خلقنى قوزغاپ مسعود افندى نڭ رئيسلىكىگە قار
شى تىمىشلر اوتكو زودو. 3 ولايت دىن بواش اوچون مخصوص
هو كىللىرى كىلىپ جالڭ جى جوڭ افندى گە ناراضلىق بيان قىلىدۇ.

آشكاره ئوده، يوقۇر قىلىدەك ھەركەتلىرىگە كۆيىشكەن بولسا،
ياشىرىن ئور دە بولۇپمۇ اورومچى، تۈرلى افسانە سوزلارنى
يازىپ كوچامو كوچا تشويق ۋەرقە لرى ئارا قىلىدۇ.
بو ھەركەتلىرى ھېچ بىر نەتىجە بەرمەيدۇ. كوچۇچولوك كىشەش
أعضالرى مسعود افندىم نىڭ رۇئىسلىك اورنىنى ئانىب مېارە كىلەيدۇ،
كوچۇچولوك اورومچى خلقى اويىگە بارىپ مسعود افندىمنى تېم
رىكىلەيدۇ. اطرافى ناھەلەردىن نھايىتى كوپ ساندا تېرىك تىلغۇ-
رام لار كىلىشكە باشلايدۇ.

مركز ھكومت ھەم اوز سىياسەتلىك قىسمى تۈرۈپ، اىلى طرفى
نىڭ ئىلە كىنى قىبول قىلمايدۇ. آخرى اىلى طرفى بو تشويقى
ھەركەتلىن فائىدە چىقارالماي بىرەملى ياكى بىر جەمى ھەركەتكە كىرىد
شې، بىرەر واقىئە توغدىرۇپ ھكومتىنى قوز قوتۇش يولى اىلى-
اوز ئىلە كىنى اوروندا ماقى بولۇدۇ. بو نىڭ اوچون اوز ئا ئىرىنى
كوچۇلوك اورونلاشتۇرۇپ آلغان قەشەتەر، تورپاندا قوزغولاننىڭ كو
تەرمەك بولۇدۇ. نىجەدە تورپاندا مصادىرە واقىئەلىن فائىدالا
نىب بىر تۈر كوم «ھوررا» چىلارنىڭ راستەسى اىلە قوزغولاننى باشلايدۇ.
قوزغولاننى شۇنداق باشلايدۇ - اىلى طرفى بولۇپ يىوز
گەن بىر بولۇم ھورراچىلار دائىم تورپاندا يۈرۈپ خلقىنى قىوزال
توپلاشنى تشويقى قىلىپ، قوزغولۇشقا ھازىرلىنىدۇ. يازلىق مەلەم
لار قور سىغا اوقۇشقا چقان تورپان، ئوقسون، پىچان مەلەملارنى او
اورومچىلە بىرەر يارم آى تورغاندىن صواڭ مەنىت قىلۇندىدا مەخفى
بىرىلگەن تاپشۇرۇق بو يىنچە اوقۇشنى تاشلاپ يۈرتىغا قايتىپ بارىد
لىدۇ. بولار خلقى آراسىدا مو كۆنۈپ يۈرۈپ اعضاء توپلاپ اشى
باشلاشقا ھازىرلىنىدۇ. اڭ آخردا ھورراچىلارنىڭ باشلىغى نەمان
جان تورپانغا ئوشۇپ ھاكىم، ساقچى باشقىلارنى قوزغۇلۇشنى
باشلاشقا آلدىرتىدۇ.

شۇ زاماندا مصادىرە قىلغان مەلەكلر اوز اىگەسىگە قايتۇرۇل
خانىدا، شۇل قىتاردا تورپاننىڭ تۈرت سوقما دېگەن جايىدا مصادىر
رە قىلغان خواجه نىياز ھاجىم، مەمۇد مەبىطى لرنىڭ كازىلرى ھەم
قايتۇرۇلۇدۇ. امما شۇنىڭ قولىدىن بو كارىز لرنى ساتىپ آلغان بىر نەچچە تۈن
گانلار بونى قايتۇرماي تۈرۈپ آلودۇ. لىكىن 150 گە قىلەر آستانە

خلقى بومصاديرلرنى قايتورمىغان ئونگانلار اوستىگە كىلىپ، نرسە كىرە كىلىنىپ اويلىرىدىن تاشلاپ، زورلوق ايله قايتورۇپ آلدودۇ. اما بىغداي پىشقان كۈنلۈدە، بوتونگانلار قوراللانپ كىلىپ، كارىز ايگىلەرنى كارىزدان ما يداپ چقارىدۇ. بو اشقا خاپا بولغان امىن شاكجىك (بىك) آدم ئوپلاپ كىلىپ بوتونگانلارنىڭ اوسىگە باسىپ كىلىپ اولارنىڭ ۹۹ نفر آدەنى باغلاپ آلب كىلىدۇ. بو اش شەرگە آشلا نىپ، تورپاندا تورغان اتلىق حكومت عسكەر لارىدىن ۹۰ غە قىدەر عسكەر تورت سوقماغا كىلىدۇ. بو چايدا ھىچ بىر آدم قالماغانلىقىدىن بو بارغان عسكەرلەر قايتىپ كىلىپ كىلىدۇ. اما شول كۈندىن باشلاپ تورپاندا ھىرى حالت اعلان قىپ كىلىدۇ. بو اشلىن چوچوگەن ھاكىم كىچەسى شەردن قاچىپ چقىدۇ تورت سوقماغا باسىپ كەلگەن بىر بولۇم خلقى اوز آرقاسىغا

بىر مونچە ياشلارنى ئوپلاپ ۱۳ نچى ايول كۈنى سىگم اغزىدە ھكومت عسكەرلىگە ھىچوم قىلىدۇ. دىمك قوزغولاك رىسمى باشلاندى. آخىرى بو قوزغولاك دائىرەسى تورپان، ئوقسون، پىچانغا قىدەر

كىگە يىلدۇر. نتيجەدە بو قوزغالغانلارنىڭ قوراللىق يوقلىقى، ياردىم كىلىدىغان بىر جاينىڭ بولماغانلىقى اونوڭ اوستىگە بىر مھاصىرە اچىلدى. تورۇپ قوزغالغانلىقى، كوچولوك خلقىنىڭ بولارنىڭ آرقا سىغا ارگە شىگە نلىكى آرقاسىدا مغلۇپ بولودۇ.

قىشقىر تىرەنشكە باشلايدۇ. اما بو ھىرگىگە جدى كىرىش كەن بىر مونچە آدم ھكومت طرفىدىن قماققا آلىنىدۇ. عبدالكىرم خان مەخسوم والىلىق اورنىدىن مەاون رۇئىسلىككە كوتورولودۇ. شونداغ قىلىپ قەشقەر وضعىتى بو شاپ بىرەر واقە قوزغولانماي قالودۇ.

عموما يوقورقى ھىرگىلەر ھكومتنى قورقاتش ايله مسعودافى ئىنى رۇئىسلىكىدىن توشورمىك اوچون اشلەنگەن بولسىمۇ، آخىرى مغلۇپ بولغانلىقىدىن ھكومت سىباستىگە ھىچ بىر قەدەر يەتكۈزالمەي كىلىپ كىلىپ اوزلىرىنىڭ يورتىداكى ھكومت آلدىداكى ئاۋىر آبرو يىنى قىس قارقىپ آلدۇ. آلتى شەردەكى ايللى طرفى كىشىلەرنىڭ ھىرىكىتى چە كىلىنىدۇ.

ايلىدىن كېلىپ ھۆكۈمەت ئىچىگە آرلاشقان ايلىنى ئۆزىگە
مەن ئاربابلىرى ھۆكۈمەت، ئىشقا بارىپ باشلىشىدىن باش تارتىدۇ. ايلىنى
چۈچەك، ئالتاي دىن اولكولوك كېڭەش اعظاملرى قورولتايىغا قاندا
ناشماق بولۇپ كەلگەن و كېلىلەر نىڭ اورومچىدە اليب بارغان ھە
كتى مەغلۇبىتكە اوچرايدۇ. قورولتاي ئورلى سىياسى كورەش گە
مەشغول بولۇپ ۋاقتىدا آچىلمى كېنىگە سورولىدۇ، انڭ اللى
ايلى ايلى ئۆزى قەشقەر وە بايقا نەھىلەر نىڭ بىرەنچە كېڭەش
اعظاملرىنى ايلىغا اليب كېتىدۇ.

اورومچىدە ھورا چىلەر نىڭ ادام اوروش ھەركىتى ھېچ نۆخ
تامامى داوام قىلىپ، بىرەنچە ياشلەر نىڭ اورقاندا ئايلاق يىكەنلىكى،
و ھەر ايكى ياشلەر اوھىكى اعظاملرى نىڭ اوپغور اوپوشما كىشى
لىرى ئۆزىدىن قامالغانلىقى، واورولغانلىقى آرقاسىدا، ياشلەر او
مېگى نىڭ عبدالرحىم قىلىچ، ھەمدوللە نەھىتى كى اعظاملرى نىڭ
باشچىلىقى آرقاسىدا اوپغور اوپوشما قوروسىدا، اوپوشما خادە
لىرى گە آھشامدا ھىجۇم باشلانيدۇ. ھەر ايكى ئۆزىدىن اوڭ آتلىيدۇ.
بۇ ھىجۇم نەتىجەسىدە اورومچىنى باشقا كېڭەش «ھورا» چىلەر بىرەن
لىرى قورقۇشۇپ «نەن خوا يودن» ناملى باغچىغا قاچىپ كېرىپ
آلېدۇ. اوگاسى بولغان اوپوشماى تاشلاپ بېرىدۇ.

اوپغورچە شىڭ جاڭ غزىتە سىندە ھەكۈمەتكە قارىتا تەنقىد،
ھىجۇم، خەتەسۇچە شىڭ جاڭ غزىتە سىدە ايلى ئۆزىگە قارىتا تەنقىدقا
لەر نەھىتى كەسكىن يازىلىشقا باشلايدۇ. ايلى ئۆزىنى سو كوشىدە،
اولار نىڭ اچكى احوالىنى پاشى قىلىشدا ياشى اورقاندا چىقان يالقىن
غزىتەسى كۆپ رول اوينايدۇ.

دېمەك ايلى ئۆزى بارغانسېرى كېڭىيىپ يالغوز بىر
نەن خوا يودن ايلەچكىلىنىپ قاپ سىرتقا چقالمايدۇ. (نەن خوا
يودن بولسا، احمدجان افندى باشلىق ايلىدىن كەلگەن كاتتالەر
اولتورغان بىر قورۇ اوپغورچە اسمى جنۇبى باغ).

ئوتورلى، گورۇچ رول اويناغان اورومچى يالغوز بىر ئوتورلى
گورۇچ تائىرى آستىغا اوتودۇ. شۇل زامانلەردا دارالمەلىكى مەھلى
ھى خواجه قاسىمى دېگەن بىر يىگىت يولداشلىرىغا شۇنداق دەپ
ايدى: «دوڭ كۆپرۈككە بارغانغا ئىدەر ياشىدا شىدا مەنك اسە
ھى خواجه قاسىموف، اولدىن اولوب جنۇبى شەر دەر بازارغا

قدەر بارغانچە مېنىڭ ئاسىمىم خواجه ئاسىمى، ئوندىن ئوتتۇر شەھەر بازىرىدىن شۇرايچىگە كىرگەندىن سوڭ شۇرايچىدە مېنىڭ ئاسىم خاجىر - جىڭ (1). دېمەك بىر زامانلەردا «ئاسىمى لەر» قورقۇپ ياشىغان ئىكەن، «ئاسىمى لەر» خاجىر چو ئىلەر « قورقۇپ دۆڭ كوبروك اوستىگە چىقالمايدىغان حالغا يەتكەن:

ايلى طرفى كىشىلەر اطرافى ناھىيەلەردە بولسۇن، اورۇم چىدە بولسۇن ئايرىدىن آيرىلىپ بارغانسىرى قىسىلىشقا، حركىتى اوز لارى نىڭ زىيانغا چىقىشقا باشلايدۇ.

(1) خاجىر جىڭ دېگەن خواجه ئاسىمى اورنىغا خەنسۇچە قويۇپ آلغان خەنسۇچە اسمىدۇر.

مەزىن رەئىس احمدجان ائىمى باشلىق ايلى طرفى خىزمەت آربابلىرىنىڭ نەشويىسى و قەغە چقارىپ قورقۇتۇش يولى ايله قىلغان حرىكىتى نەشويىسىدە مېنىڭ ئايدىن بولەر 8 نچى آى احرىندان باشلاپ چوگىدو سەۋىت آيروپىلان شىركىتى نىڭ آيروپىلانىغا اولتۇرشوب چىم - جىت ايلىغا قايتىدۇ. بولار يورۇپ بەرگەندىن سوڭ بىرورون اورۇم چىدە اولار نىڭ تەشۋىقىيىنى قىلغان، ياكى شولەر نىڭ قىلغانى آستىدا «شورا» چىمەك ايشىنى ئايب بارغان بىر بولۇم باشقا، اولەر كىتەپ قالىسا، خىزمەت ئىنقىلابى بولۇپ قالمىدى بولۇپ اولونۇرە مەننى دىگەن قورقۇنۇشقا خۇدوشو نىڭ اىيلىدۇ دىگەن قورقۇنۇشقا ايله آيروپىلانغا ئوشوب ايلىغا قاچىشقا باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ ايلى طرفى نىڭ ئايرى اورۇم چىدە بوگەيىدۇ.

9 - آى نىڭ 7 - كۈنى جىڭ چى جىڭ ائىمى ايلىغا قايتىپ كەتكەن احمدجان ائىمى گە - « 1 - ائىمى طرفى ائىمىنىڭ بولۇش ائىمى قايتىپ كەتكەنىنى تەشۋىق بىتمى بولۇپ، ئىمەن قالدۇرۇشنى اعلان قىلدىمۇ؟ 2 - ياخود بىتمى بولۇپ يانا تەسۋىپ باشلا مائى بولغانلىقىمۇ؟ 3 - اگەر بولۇشى ائىمى نەشۋىسىدە يوق بولسا، يانا قايتىپ كىلىپ ئىمەننى خىل قىلىشقا اوچۇن سىمىنىڭ حالىدا/مندا كىرەگە كىرىشىڭىز لار» دېگەن مەسۇندى بىر مەكتۇپ يازىدۇ.

بومكتوبقا جوابا ايلاي طرفدن 10 نچى اى ناك 16 نچى گونى «1 نچى
 عسکر، ساقييلار ناك مهتمورى اشلارغا آرالاشيش اشلىرى، خلق
 چىلىق، ارکىلىكى بوزوش اشلىرى يوقا تېلىسون. 2 نچى قىمالغان
 الغار ضيالىلار آزاد قىلىسون. 3 نچى مسعود افندى رۇبىلىكىدىن قال
 دورولسون. 4 نچى ايلاي، آلتاي، چوچە كىدە كى عسکرلەرگە ناعە
 مات برىلسون. 5 نچى تىنچلىق بىتم تولوق اجرا قىلىسون 6 نچى
 شىكچا شىداتورغان دولت عسکرلىرى ناك سانى چە كىلەنسون» دىگەن مە
 مۇندا بىر مکتوب چاڭ جى جوڭ افندىگە كېلىدور. بۇنىڭغا قارىتا
 چاڭ جى جوڭ افندى اوزلايقىدا جواب يازغان ناك سىرتىدا مکتوب ناك
 آخرىغا توبىندە كى سوزلارنى قىسنا رىب قويدور - «ايلاي و كىلە
 لارى اورودىگە ياكى نەن جىن گە كەلسون، بىتمنى تولوق اج
 را قىلىش ايشىنى و داسامى نازون بويىچە رۇبىس سايلانى چاره
 سىنى توردىش اشلىرىنى دىك كىرە قىلمايلى، حاضرقى وضعىنى بو
 شاتماق اوچون ايلاي طرفى توبىندە كى اشلارنى يالدى ايدە
 اشلىسون.

1 نچى ايلاي، آلتاي، چوچە كىدە كى فرقى اىلادەدە حالت يوق دەپ ايدە
 سون، مکتوب، اداره، عسکرلەر دولت بايراقى اشلىسون، 2 نچى
 ياكى عسکر آلىش، سوقۇشقا حاضرقى كوروشى حرىكلارى توخ
 ماتىلسون، عسکرلەر بىتم اكى سان بىونچە قىسقار تىسون، 3 نچى
 شرفى زور كىلىنىپ «حرىكلار و دولت كىدە عسکرلەرگە و خەد
 سولارغا قارىشى كىشىنى توختاتىلسون، 4 نچى مەنس درياسىندە كى
 قاتناش اشلىرى بوروعىنى حالىغا كەلتورونسون، قاتتىق نىكشوروش
 اشلىرى اىب تاشلانسون، اوندى نوساب قىرپولغان حكومت و حصو
 صى كىشىلەر ماشىنالىرى قويدور برىلسون».

امما ناك طرف ناك بىونچە رەت بر بويىگە بەرگەن مکتوبىدىن هېچ بو
 نتيجه چىقىرى. شۇنداق قىل مەنس درياسىدا كى قاتناش اشلىرى
 قوخناپ، ايلاي ايدە بولغان قاتناش يالغوز آيروپىلان ايلە چە كىلىنىپ
 قاندى، ايلاي طرفە ئولايىنى بو دستقل حالىگە كىرگەن وزوب

ھىسوپ رافىدى رېئىسلىكىدە بولغان كۈندۈز

وضعيت نىڭ سەلبى باغىنى الىپ ايتقاندا، ايلى طرف ايله
حكومت اورتاسىندە كى قارىمو-قارشىلىق كوچايغان، بوقارىم-بو-
قارشىلىق دولاپى خلق نىڭ روھى ھالى قالايمىقانلاشقان، بو قا
لايمىقانچىلىق تا ئىرىندىن ھربى ھىكمرانلىق بىتون اشىڭ اوستىگە
چقان، خلق بولوبمو ضىالىلار اوزون يىلىق سىياسى اوزگۈرۈشى
اچىندە قالىپ دىخى بىر توغرى يولغا قاراپ ماشىپ كىتالماغان
خلق نىڭ آڭسىزلىغىدىن فايدالىنىپ، بەھى ھايدا بىر بولوم اسكى
آدمىلر يورتنىڭ ادارە تىزگىنىنى قولغا كىرگۈزۈپ الىپ، باشقى
غىنە اورتاغا آتيلغان سايلام اشلىرىنى ھىقىقى اجرا ايتىشكە يول
بەرمەگەن، يەرلى قوزغولانڭ پاراخورلوق و اچكى ھوشىگوسو
قوشنىڭ تا ئىرىندىن يورت نىڭ بايلىغى ضەيفلەشكەن، اقتصادى
قورولوشى خارا بىلاشقان، خلق نىچادلىق غرىپىمى-شوقىدە - دەپ
دىخى بىر قاراغا كىلالىمىغان، اوتكەن تارىخى سىباقلىرى كوزدە تۇ
قوب خلق دىخى بو بىرىلگەن ھوقوقلر واقىلىق - مىكەن دەپ مە
كزىگە اشەنىپ كىتالماغان ۋە بىر بولوم خلق غرىپىدە كىم قوزغولاشنىڭ
نەدىن چىقىپ، نەگە بارىشىنى اوگونۇپ يتالماي اولارغا ئىرىگەش
كەن، چىكارا مسلىھەتنىڭ دىخى ھىل بولونماغانلىقىنى كوزدە تى
قوب مەركىز بو يورت نىڭ ادارە ھوقوقىنى يەرلى خلق قولغا پۈت
كول بىرىپ كىتالماغان، و خلق نىڭ اشەنچەسىنى اوزىگە چىلىپ
قلازلىق بىرەر بىوك ياخشىلىقنى اورتاغا چقارشىقا دىخى اوتىگۈرۈپ
يتالماغان، اوتىڭ اوستىگە خلق آڭسى آرقادا، مىلى تىركىبى مەركىز
توپراغى كەڭ بو ھىمەت اچىندە اوصول تى بىرى آيرى، مقصد
نېشانەسى باشقا، كورونىشى ياخشى، مضمونى ناچار، سوزى
تاتلىق، اىچى آچىق، سېزەر-سەزمەسى ھالدا غىبا چىخىنى قار
غولارچە غرىپكە ياخود شوقىدە و ياكى شىمالغا ياخود جىنۇبقا تار
قوچى بىر بولوم گروھىدە كى كىشىلەر اورتادا رول اويناپ تىور
غان، يەرلى ادارەلەر يەرلى كادىرلەرنىڭ كام لىقىدىن قىنالغان،
ا طرفلەدە ياخشى كادىرلەر امكان بولماي باشىنى اچىگە تىقىپ
الىپ، اورتاغا قاخىلاپ توشىمىگەن، ياخود توشىمىلەرنى بولسا، اولار

ئۇنىڭ اوستىدىن شىبە قانغان، يورت بىر، حكومت بىر، سىياسەت بىر،
مىسلىك بىر بولسا، 10 ولايت ئۇنىڭ ھەر بىرىدە بىر تۈرلۈك ھوا، بىر
تۈرلۈك ھالەت ھېسابىدا سۈرگەن يورت باشىدا كىيىم ئۆزى اسە
تەگەنچە اشلىككە شىراپى ئوغولماغان بىر زاماندا، مەسئۇلدى
رئىسلىك اورۇنغا اولتۇردى.

يورت دىسە مەركىز ئورغان، مەركىز دىسە يورت ئورغان، بىر
ئىش خۇش قىلسا، 2 نچىسى خافا بولۇدىغان، ھەممىنى تەڭ خەش
قىلىشقا امكان بولماغان، چۈنكى دىسە، كىچىكى ئورغان، كىچىك
كىچىكى دىسە، چۈنكى ئورغان، اشلىك دىسە ھەممە قولى دىسە —
گەن، قىلالى دىسە، آلتىنغا توسقونلار ئورغان بىر جەمەت اچىدۇ
دە ئورۇپ اش باشلاماققا توغرى كەلدى.

مەسئۇلدى اش باشىدا بولغان اولكولوك حكومت ئىشنىڭ
بىر يىلغا قىلار ۋاقتى ايلنى طرف ايلە بولغان سىياسەت مەجرىسى تۈر
پان، آلتى شەھەر كىيىم قىلالىغا چىقىشنى تىزىمگە سالىش، خەلق اوستىدىن
بىر يىللىق غەلە، سودا تىجارەتچىلەر اوستىدىن بىر يىللىق باھانى
ايل تاشلاش ايلە اوتىدى. غەلە بىر ايتىدى ئۇنى اويۇش تۈرۈشى
تۈرۈش ھەممىنى ئۇنى غەلە تى و اولكولوك حكومت ئۇنى كىچىك ايلە
اچكى اولكەگە بىر تىنار اۋەگى ايلەرىلدى. بىر اۋەك شىكەت
نانكىن، خۈشچۈ، قورموزا قاتارلىق مەشھۇر جايلارغا بارىپ تۈر
كىستانلىق ئۇنى تۈرۈك مىلى اويۇنلارنى قويدى بە دى. چىگە
راقلىرىنى مەنئىتسىز دەپ يۈرگەن داخلىدە كىيىم خەتسىلەرغا تۈرۈك
لار ئۇنى نە قىلار زور مەنئىتكە ايلگە ايلكەننى كورسۈتۈپ، اولار ئۇنى
تۈرۈككىستانلىق تۈرۈككەرگە بولغان تاشىنى ياشىلاشقا سىيىچى بولدى
بىر اۋەك بارغان قورسىتىن قاينالاندى، تۈرۈككىستانلىق ئۇنى مىلى او
يۈن كەنسىرىلەرنى قىلغا آلتىرغاننى سىرتىدا، تۈرۈككىستانلىق
غەلەرىدىن اش مەشھۇرلەرنى ئاخشىغا آلتىرۇپ قايتىدى.

مەسئۇلدى يۈرتنىڭ مەعارفى اوچون نانكىن گە مەخسۇس
آدم كورسۈتۈپ پىلاندا باستۇرۇپ تىزىم قىلماق بۇغۇن 240 000 دا
نە تۈرۈككىستانلىق كىتاب ئۇنى بىر قىسىمىنى باستۇرۇپ كەلتۈردى.
تۈرۈككىستانلىق پىچان، تۈرۈككىستانلىق باشلىق يۈرت ئۇنى سو مىسلىك سىيىچى
نىمىنى اوچون سو قازىش اشى اوچون حكومت كورسۈتۈپ سىيىچى

قىلغاننىڭ سىرتىدا، اوزى بىي واسطە بو اشقا شىبىكار بولوب
 خصوصى آقچاسىدىن يوز مېليون آقچا چقارپ تورپان، سىگىم آغ
 زى سو قورۇلوشىنى، پىچان اورتەڭ آغزى سو قورۇلوشىنى
 باشلاندى. 37- يىلى ۳نچى آيدى باشلانغان بو سو قورۇلوشى
 6نچى يىلىغا قالماي خلىق ئى سو ايله تەمىن قىلىشقا باشلاندى.
 خلىق نىڭ كىمبىلىقى نى اعتبارغا آلىپ، كىمبىل لىرىنى قىشدا
 كىمور، اون ايله تەمىن قىلغاننىڭ سىرتىدا اورومچىدە كى 90 نانوئى
 خالەئى آرزان بىھالىق حكومت اونى تەمىن قىلدى.
 مىلى خىدمەت ياغىدىن مسعود افندى بىر ملىتچى آدم بولغانى
 اوچون اونىڭ جىمايەسى آستىدا يورتىدا ملىتچىلىك ترققى قىلىشقا باش
 لادى. ياشلىر اوزى نىڭ آتما باباسىنىڭ تارىخىدىن، يورتى نىڭ احوا
 ى، ملىتى نىڭ اسمىدىن بىر نرسە توشونوشكە باشلاندى. شىڭ شى
 سەي زامانىدا آغزىدىن نىمە چقسا، شونى يازىپ بوزولغان املا
 نى بىزلىككە كىلتۈرۈش خىركىتى باشلاندى.
 آلتى ئىشرىيات ادارەسىنىڭ شىرى عىسى بك افندى طرفىدىن
 توركىستان تارىخىدا بىوك اورون توتۇدىغان درنەك اجاد ايتلىدى.
 درنەك آرقالى ياشلىرغا علمى نطقلىر، يورت نىڭ تارىخى، تىلى،
 ادبىياتى ھقىدە بىوك كۆنۈرانلىق بىرىلپ، ياشلىرنىڭ علمى در
 جەسى بوقورى كۆتۈرۈلۈشكە باشلاندى. «يورتىمىز توركىستان-
 لىور، عرقىمىز توركىلور، دىنىمىز اسلامور؛ بىز ملىتچىمىز، بىز ان-
 سانىتچىمىز، بىز خلىقچىمىز» دىگەن 6 تورلى شىعار ايله اورتاغا چقان
 ارك غزىتەسى خلىق غە توغرى علمى اوزوق بىرىشە بىوك رول
 اوينادى. مسعود افندى رىئىسلىكە بولغان بىر يىل اچىدە مطبوعات
 چىلىق نىھائىتى تىز ترققى قىلدى. بو ۋاقتقا قىلر توركىچە كىتاب
 كورمىگەن يورتىمىز نىڭ كاتتا كىتاب خانەلىرى توركىچە كىتاب ايله
 توشىدى. آلتى ئىشرىيات ادارەسىدىن قىلم كورەشى، استىلال مىچا
 دىلەسى، ارك شىعارى، اولكە تارىخى، توركىچە الفبا، چىنى تور
 كىستان كىبى اثرلر، مسعود افندى اثرلىدىن لك اوگرەتمەن،
 نىياز قىز، نىرمە چاتمالر، توركىلك اورانى، بىر نطق كىبى اثرلر،
 غرىبى شىمال مىنى قورۇلوش جىمىتى طرفىدىن جىهان، ياشلىرىلمى،
 تىمەن شىن رىسمى ژورنالى، اسلام تارىخى، دولت اساسى قان-

بىر قىلغاننىڭ سىرتىدا، اوزى بىي واسطە بو اشقا تىشەشكار بولوب
خىسوسىي آقچاسىدىن يوز مىليون آقچا چقارىپ تورپان، سىڭگم آغ
زى سو قورولوشىنى، پىچان اورنىڭ آغزى سو قورولوشىنى
باشلاندى. 37- يىلى 3-نچى آيدى باشلانغان بو سو قورولوشى
،نچى آيغىغا قالغىنى خىلق نى سو ايلە تا ئىمىن قىلىشقا باشلادى.

خىلق نىڭ كىمبىللىقى نى اعتبارغا آلىپ، كىمبىل لىنى قىشدا
كىمور، اون ايلە تە ئىمىن قىلغاننىڭ سىرتىدا اورومچىدە كى 90 نانوئى
خالە نى آرزان تىھالىق حكومت اونى تە ئىمىن قىلدى.

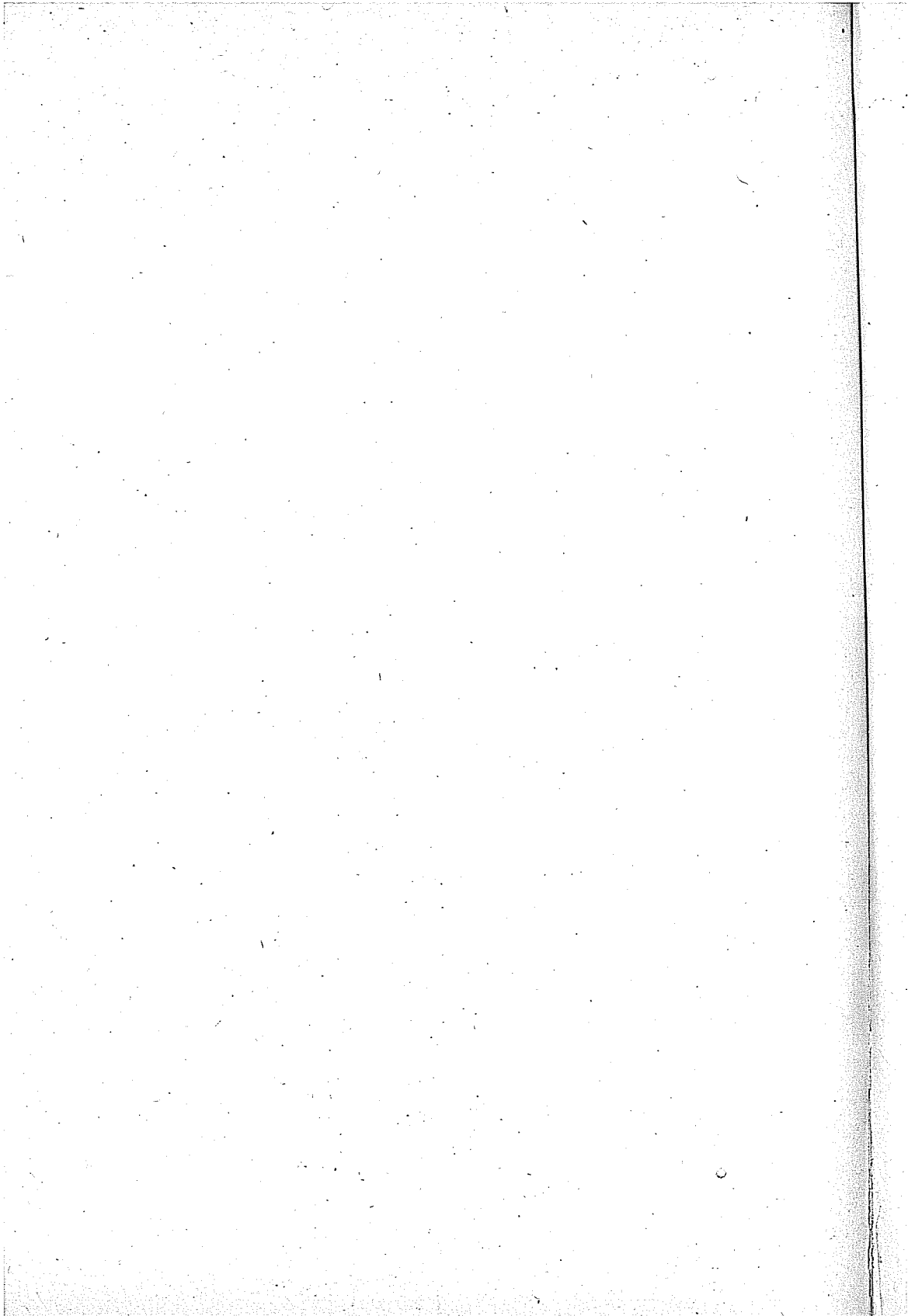
مىلى خىدمەت ياغىدىن مسعود افندى بىر ملىتچى آدم بولغانى
اوپچون اونىڭ جىنايەسى آستىدا يورتىدا ملىتچىلىك تىرقى قىلىشقا باش
لادى. ياشلىر اوزى نىڭ آقا باباسىنىڭ تارىخىدىن، يورتى نىڭ احو
ا، ملىتى نىڭ اسىمىدىن بىر نىرسە توشونوشكە باشلادى. شىڭ شى
سەي زامانىدا آغزىدىن نىمە چقسا، شونى يازىپ بوزولغان املا
نى بىزلىككە كىلتىوروشى خىركىتى باشلاندى.

آلتىي نىشورىيات ادارەسىنىڭ تىپىرى عىسى بك افندى تىرفىدىن
توركىستان تازىيخىدا بىوك اورون توتويدىغان درنەك اجاد ايتلىدى.
درنەك آرقالى ياشلىرغا عىلمى نطقلىر، يورت نىڭ تارىخى، تىلى،
ادىباتى خىقنە بىوك كونفرانسلىر بىرىلىپ، ياشلىرنىڭ عىلمى در
جەسى بوقورى كىلتىورولوشكە باشلادى. «يورتىمىز توركىستان—
دور، عىرقىمىز توركدور، دىنىمىز اسلامدور؛ بىز ملىتچىمىز، بىز انى
سانىتچىمىز، بىز خىلقچىمىز» دىگەن 6 تورلى شىعار ايلە اورناغا چقان
ارك غىز تەسى خىلق غى توغرى عىلمى اوزوق بىرىشە بىوك رول
اوينادى. مسعود افندى رىپسالىكە بولغان بىر يىل اچىندە مطبوعات
چىلىق نىھايىتى تىز تىرقى قىلدى. بو واقتقا قىر توركچە كىتاب
كورمىگەن يورتىمىز نىڭ كىتاب خانەلىرى توركچە كىتاب ايلە
توشىدى. آلتىي نىشورىيات ادارەسىدىن قىلم كورەشى، استىقلال مىجا
دىلەسى، ارك شىعارى؛ اولكە تارىخى، توركچە الفبا، چىنى تور
كىستان كىبى ائىرلىر، مسعود افندى ائىرلىرىدىن لك اوگرە تەمىن،
نىياز قىز، ئىرمە چاتىمالىر، توركىلك اورانى، بىر نطق كىبى ائىرلىر،
غىربى شىمال مىدى قورولوش جىمىتى تىرفىدىن جىهان، ياشلىرىلمى،
تىەن شىەن رىسمىي ژورنالى، اسلام تارىخى، دولت اساسى قانۇن

نى كېيى ئىرلر مطبوعه دن چىقىپ ، خلق آراسىغا تارالدى .
جاڭ جورين افندى نىڭ تىشېشى ايله اولكونىڭ اصلاحات و
مىنىت ئىشلىرىگە ياردەملاشماق اوچون اورومچىدە «ياشى شىڭ جاڭ
قوروشقا ھىكارلاشماق اويوشماسى» و «غربى شىمال مىنى قورو
لوشىغا ياردەملاشماق اويوشماسى» اتلىق 2 اويوشما قورۇلودۇ .
دولتگە رۇئىس جەھور سايلاش اوچون نازىكىن دە آچىلغان قو
رولتاي غا اولكومىزىن بارغان وكىللىرنىڭ ناسلاغان فېكرىنى ، قو
رولتاي توبىدىكىچە قىلىپ قىبول قىلىدۇ : 1- شىڭ جاشىدە كى يەر
لك تورك خلقى شىڭ جاڭ دىگەن اسم اورنىغا توركچە قىلىپ
چىنى توركىستان دەپ يورتسون ، 2- شىڭ جاڭ خلقى غا بىر مىلى
مختارىيات بىرياسون ، چىكارا اولكەلرگە بىر مىنگو سياست بەلگى
لەنسون .

خلق تورك ، توركىستان دىگەن سوزنى اورومچى اطرافىدا
اغزىدن چقارلىسىمو اما آلتى شەردە چقارالماسلىق حالدا قالدى .
خلاصە قىلغاندا ، مسعود افندىم زامانىدا بتون ياخشىلىق
لارنىڭ اساسى قورولوشقا باشلادى . زامانى شونداغ كەتسە ، يورت
مىلت نىڭ استقبالى پارلاق بولغوسى . يورت خلقى ، مركزگە قارى
تا ، بو قىلر بەردىك ، شىكارا احتىياجىمىزغا يەتسەيدۇ ، بىنە كوبرەك
بەرسەڭ دىگەن اومىد چىندە قالدى .

تمام

State of New York

County of Albany

City of Albany